

У К Р А Ї Н С Ь К А К Л А С И Ч Н А

Панас Мирний

ПОВІЯ

У К Р А Ї Н С Ь К А К Л А С И К А

Панас
Мирний

ПОВІЯ

Харків
«Фоліо»
2007

ЛИХІ ЛЮДИ

Повість

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

Т. Шевченко

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Крайнеба жевріло рожевим огнем; горіло і миготіло ясним полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо, — здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... Аж ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попрюзі неба скочила невеличка іскорка; довга проміняста стяга протяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця і — пучок світу поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливає з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно впливло — чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його проміясті голки по землі; заграли ясні іскорки по росі; розстилались-лягали різні кольори по воді. Світ зрадів, празникуючи своє величне свято... Синє, глибоке небо розгортало своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч, — я буду розстилатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І справді, на йому не було ні плямочки, ні смужечки — чисте, високе, глибоке!.. На другому кінці стояв тільки місяць — блідий, похмурий; мов старий лисий злодюга, він тупцювавсь на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя, і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих проміястих язиків...

Вітер, скотившись з гір у долини, ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... І — здавалось — вони дослухались до того таємного гомону: скелі грізно висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно... Повітря було чисте, прозоре. По йому, знай, то сюди, то туди літали іскорки сонячного світу: то закручуючись у круги, то вистрибуючи одна поверх одної, як сніг у завірюху... А земля? Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала з свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світлом; цілувало тисячами своїх гарячих іскорок; гріло-пестило теплом свого проміння... Прокинулось усе. Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків; окликнулись луки сотнями перепелів; луки, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків, голосним кукуванням сивих зозуль, журливим туркотанням горлиць, — тоді як в повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня... Крикнув бугай у болоті — і замовк; сумно роздався його голосний поклик на всю околицю — і затих. Заревли корови по дворах; закричали гуси на плавах; протягли своє «ку-ку-ріку!» горлаті півні... Усе рушилось. Прокинулися і люди; протираючи очі, заговорили... Пішов їх глухий гомін від краю землі і до краю, з одного боку на другий, стрінувся з світовим клекотом — і все злилося в одну пісню життя. Все зраділо, стріваючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний теплий, погожий...

І місто П. зраділо ясному світові: усе кругом заворушилося. З дальніх кінців його вулицями потяглися вози, риплячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тільки родила і носила на собі сира земля: тут було, великою працею добуте, зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була овоч огородня, садова й польова. Все це везлося на базар, — кому нужно, збути; що потрібно — купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмурі хазяї того добра — в одних сорочках, босі, з підсуканими по коліна штанами. Ноги у їх були чорні, в калу, як і ноги їх скотини. На декотрих возах сиділи або, обпершись, лежали

їх жінки, дочки, перші — в свитках, другі — в керсетках або й так у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах. Ще далеко до базару стрівали їх в кальних улицах швидкі заялозані перекупки, довгополі бородаті євреї. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгувалися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався по вулицях, прокидалися жильці. Там, у однім вікні, грюкнув прогонич — і розчинилася віконниця: у вікні показалася чоловіча постать у розхристаній сорочці — заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховалася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконниці; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, попід хатами втоптаними стежками, потяглися пани, панії з горничними, кухарями й куховарками, котрі несли позаду їх корзини, кошики, а там і сама яка господиня, міщанка або козачка, поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овочю, яку навезли на базар: бо треба скупитись, зарані витопити, ще й обід чоловікові однести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той до другого. Люди, як хвилі, носилися, мчалися, торгувались, кричали. Їх крик зливався в один довгий гук, котрий почався з світом, а кінчиться хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов в один голос, в один гомін... А над розбурканим містом високо піднімалося веселе сонечко і радісно обдавало усіх своїм теплим світом. Усе йому раділо; усе його з гомоном стрівало радіючи. Не тільки люди, — хати, будинки... і ті ясно виходили з-за тіні і усміхалися своїми білими стінами.

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби, вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світе любо, що люди гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурий цвіт та померки

вузького двору, — не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затулялася високою огорожею, — товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертво. Людей не видно. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався сизий душний туман... Зокола ніщо не нагадувало, щоб там жили люди. І справді, там не жили люди, — там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душоубів, — там кам'янів, омліваючи серцем, жаль, — тисячами замирали почуття, — тисячі розумів німіли, мішалися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці...

Туди попав і Петро Федорович Телепень.

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми померками на-сунула над землю і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі, на кінці міста, і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобу видно було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свічка нагоріла; велика жужелиця на гноті задержувала світ; нерівними хвилями то піднімався він угору — і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці гнота. Не потураючи на те, Телепень сидів — і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година... друга... третя... Петро Федорович сидів, зігнувшись над вікном, і тільки рука його ще швидше бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ, прокричали півні. Він сидів — і писав. Спина заболіла; рука утомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стульця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видно було — велика утома обняла його. Він сидів і якимось чудно уставився очима на одну плямочку у вікні: видно було, що він збирався з думками. Коли це зразу — щось загуло коло двору

і стихло. Поза спиною у Петра Федоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там? — обізвався Петро Федорович.

За вікном почувся гомін.

— Одчиніть, — донеслося знадвору.

Петро Федорович вийшов, одсунув. Ціла зграя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, покаючи шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвились у його в серці... Він догадався...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, порались чужі люди у його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папери. Нічого не кинули: усе взяли — і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці у його квартирі давали ознаку на всю вулицю, що їх жилець перебрався кудись інде, — бо з світом сонця вони завжди одчинялися... Глуха чутка ходила по базару, що спіймано великого ворога темних людей, котрий виробляв фальшиві гроші...

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третьому ярусі тії страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірочки. В одну з них упустили Петра Федоровича. Коли відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли світло і поставили на невеличкому столику, в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать, з матрацем. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері — увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ від лойової свічки падав на його і обдавав сизо-сірим кольором. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда,

колихалася закустрана тінь його голови. Прошло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіра, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза; у дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Федорович підійшов до столика, дмухнув на світло... Ніч, темна, непрозора ніч разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулося тихе ступання, рип кроваті. То Петро Федорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись, черкнувся рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він спрожогом порвав руку, накриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають помершому. Очі його були відкриті, — тільки він не бачив нічого кругом себе... Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату!.. Хвилину-другу прикро удивлявся він — і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще пройшла хвилина, ще... Темнота порідшала, серед неї виразно виставилась жовта пляма: то світило віконечко з коридору. Він уп'явив у його свої очі... Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його... Покрутиться хвилину-другу, похитається-похитається — і пропаде. І знову одна жовта пляма видніється; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло — роздалася луна навкруги... Щось позіхнуло; почувся гомін... якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Федорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. «Що се?» — подумав він... Разом впливло ще три-чотири плями; крутяться кругом жовтої... Він попустив вії — одна жовта зосталася. «Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?» — подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не було видно, а пляма все-таки стояла. «Це я вдивився у те трекляте вікно, і мана від його морочить

мене». Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала; пошир-шала — роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прош-лого, давнього захиталися на їй... Серце у його стало, дух замер...

Ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце якраз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвівся; протер очиці. Чорнява його головонька була закустрана, очі заспані; зате молоде личенько пашіло здоров'ям, грало краскою... Ось двері розчинилися — ви-сунулася жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд наче зляканий.

— Ти вже встав, проснувся? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли і личенько усміхнулося.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик, показуючи два рядки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками, пригорнувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду...

«Що за диво? — подумав Петро Федорович. — І лице матері, і лице дитини такі знайомі?.. Це ж я!.. це ж мати моя!» — трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись за-питав хлопчик.

— Поведе, Петрусю. — І мати почала гладити його головоньку.

— А там, у школі, є учитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби учився.

Хлопчик задумався; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо... Та вивчусь, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом з папою, йому помагати. — І оченята його заблищали.

— Будеш, дитино, будеш, мій голубе!.. Тільки вчися, мій сину, не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він за книжки — поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... Я буду учитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене — будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошіє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжки під руку — і гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо — у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти — моя дитина! — І мати припала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очиці. — Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо удягатися.

За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне! — мовив він, прищурюючи очиці, — усю школу запахаю!

Мати усміхнулася.

— Запахаєш, сину.

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік, з лисиною на голові, з круглим, гладко виголеним лицем — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не насупилися над його запалими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головонька пахне! — мовив усміхаючись хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав.

— Фу-у-у! аж у ніс б'є!.. Хто ж це тебе так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мама! А що?

— Балує тебе мати, балує! — глядячи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчусь, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий; а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити та і в школу підемо.

Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо! Мамо! ідіть за нами! — крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася сама мати і почала перестилати маленьку постілоньку: перебила подушку, заслала простинєю, покрила коцем, положила дві головні подушечки зверху і напрямила з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зілля на страву, і одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи уже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав; а син, махаючи попід столом ногами, колотив у стакані ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі, стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий, — відказав той і звів очі на двері.

Якраз вони відхилилися — і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заіскрили радістю.

— Ось і мама йдуть! — радо промовив він.

З приходом її усе зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав,

переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з переборами. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на стулі і налила чаю з стакана у блюдце. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько узявся за картуз.

— Збирайся, сину, ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг у свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо, — підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

Син припав до матерньої руки, а мати — до синові голови. Потім він міцно обхопив її шию руками і згаряча поцілував у запалу шоку.

— Я буду вчитися, мамо... — тихо прошептав, одскочив від матері, підбіг до батька, ухопив його за руку — і разом з ним вийшов з хати...

Тінь — не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима!.. Жовта пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився рожевий світ; сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, наче легенька тінь, тремтіла, тікала, поти, як дим, не зникла. Петро Федорович повернув голову.

У невеличке надвірне віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його шибки, через залізні штаби, лився він довгою стягою, розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. У Петра Федоровича зарізало в очах, мов хто у їх піску насипав. Він одвернув голову до стіни — і задумався.

«І нащо сей світ розбив дорогу мою ману? Де вона ділася, куди втекла?..» Шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такій любій та милій споминці виступили тепереньки перед ним. «Чому я довіку, довіку не зостався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, котру так пестили материні руки і доглядав її добрий погляд? Тепер інша доля — холодна і хмура, заступила матір; своїми холодними руками обгортає мою шию... Трудно мені дихати од її обіймів. Своім темним

і злим поглядом заглядає у вічі — і стигне, холоне кров у моєму серці!.. Діло, дороге моє діло, зразу перервалося; чужі ворожі руки перервали його!» Жаль гострим ножем краяв йому серце, на сухі очі набігли сльози.

Коло дверей стукнув засов — і злякав Петра Федоровича. Він мерщій схопився і боязко глянув на двері. Вони розчинилися, мов рот лютого звіра, і в темній прорісі заметушилася постать чоловіка. Незабаром старий, кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Устали, ваше благородіє? — скрикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Федоровича.

Він мовчав. «Благородіє! благородіє!» — дзвонило в ухах у його і тоді, коли сторож пішов і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватися будемо, ваше благородіє! — знову гукнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає «його благородіє». «Його благородіє» не забалакало: воно, правда, порвалось сказати щось, та язик пристав у роті, не повертався, — очі тільки божевільно упилися в сторожа. Сторож постояв і, не добившись слова від «його благородія», виїшов, зачиняючи двері за собою.

«Благородіє! благородіє!» — стрибало перед очима і гуло в голові Петра Федоровича. «Благородіє! благородіє!» — вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах заграв божевільний регіт. «От тобі і рівноправність! — подумав він, махнувши рукою. — Умиймося краще!»

Петро Федорович устав; кров ударила в голову; потемніло в очах. Нетвердою ступою добрався він до миски, налив в неї води і почав хлюпостатися, примочуючи найбільше голову. Чим довше він її мочив, тим більше вона розгорялася; лице почервоніло; на висках налилися жили кров'ю, набрякли; у голові — наче горіло що, аж пекло йому в очі, мов хто піском засипав їх, — різало; обличчя — парувало.

Довго він хлюпостався, довго мочив голову — не помагало. Ось він ще раз линув води на голову, підвівся, узяв рушник і почав утиратись. Сухе тіло його ще дужче розгорялося; очі застило заволокою; у висках — сіпало; у грудях — боліло-хрипіло. Безсонна ніч давала себе по-

чувати: не тільки груди, — руки, ноги, голова боліли, мов хто здавлював їх у лещатах. Йому робилося нудно. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшовся він по хаті раз, удруге. Голова упала на груди; руки обвисли, мов не його руки, а приставлені; він їх не міг підняти угору. Доплутавши до постелі, він ліг. Очі від утоми закрилися; рот розкрився; гаряча з його виходила пара. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором, мов хто навсправжки крутив їх перед його закритими очима. А це зразу — все стало, покрилося темнотою: забуття насунуло; трудний сон наліг.

Ненадовго він упокоївся. Мучена голова робила своє; мучені думки і в сні його не покидали: страшними причудами вони трясли його душу. Очевидячки дні зливалися з сонними марами ночі — і лякали його. Сторож, несучи снідання, стукнув дверима: йому здалося щось страшне, темне, без образу, без обличчя, звідкільсь уставало, росло, все ламало по своєму шляху і наступало на його... Він кинувся, устав, поводячи тривожно очима по хаті. Сторож здався йому страховищем — височезним, широчезним, немилосердним. Задуте з похмілля лице його здавалося колесом; очі — ямами, в котрих жевріли іскри якогось злого огню, пекучого і уразливого; рот — прогалиною, з котрої виглядали чорні зуби, як спиці обода; ніс — трубою, котра пихтіла та диміла, колишучи синьо-червоними боками... Страх, як трясця, затряс усе тіло Петра Федоровича. Він зложив руки на грудях, притис їх до серця і замолвився очима... «Я ж нікого не займав, нікому нічого не зробив лихого», — казав його зляканий погляд, тривожно бігаючи і шукаючи спокою.

— Заснули, ваше благородіє? Снідати приніс, — доводив сторож; а йому вчулася лайка, докори.

Він опустил голову на груди. Сторож подивився-подивився, поставив снідання на стіл; узяв миску і глек з водою, ще раз обернувся, ще подивився, крякнув, хитнув головою — і вийшов, зачиняючи двері.

— Ну, цьому недовго ряст топтати! — почувся з-за дверей його голос.

— Как так? — почувся і другий, незнайомий.

— А так, — на ладан дише!.. І що вони, моя матінко, роблять таке, що ними, мов мишами, набивають оці печери?

— Не нашого, брат, ума дело... Начальство про то ведаєт, — одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засов стукнув. І знову тихо, тільки ступні чийогось важкого чобота роздаються в коридорі... Петро Федорович знеміг, повалився на ліжко — і знову заснув...

І сняться йому давні привиденьки. Сниться йому улица, запружена народом, що вертався з базару; снится базар, котрий переходять вони удвох з батьком, ідучи до школи. Батько іде помалу, веде його за руку. Стривають їх знайомі, становляться, розпитують. Хрещена мати, котру він поцілував у руку, погладила його по головці і наказала учитись. Се було біля бублейниць. Тільки що мати одійшла, як ціла купа бублейниць кинулась на їх і трохи не збила з ніг: поміж народом, наче в'юн, звивався щось за хлопець.

— Лови! лови! — гукали бублейниці і мчалися, мов вітер.

Він озирнувся, пізнав Попенка, що тікав з в'язкою бубликів.

— Що то? Кого лови? — спитав батько.

Товста бублейниця з масним лицем, масним очіпком та не кращою й одежею, розмахуючи руками, розказувала, що за проклятими школярами не вдержиш бубликів: як та миша — підкрадеться, ухопить в'язку — і драла!

— То, папо, Гриша, — казав він батькові.

— Який Гриша?

— Попів.

Батько засміявся і повів його далі. Усю дорогу не сходила з ума його думка про Гришу, що крав бублики. На всі лади розказував він батькові про того Гришу всяку всячину: що він і не учиться; що він і в школу не хоче ходити; що він ото уже й бублики краде!

— Ти не бери з його приміру. Бач, він який, — сказав батько.

— Ні, я не буду його слухати.

Ось і школа; і учитель — зажовклий та замлілий чоловік, в бакенбардах, з великим горбатим носом. Учитель дивиться на його, гладить по голові і питає, чи буде він учитися? — Буду, — одказує він тихо. Ось ще щось спитав його; він одказав; учитель погладив по голові, засміявся і... повів його у школу, велику хату, уставлену лавами, за котрими сиділо багато всяких хлопців і, колишучись над розкритими книжками, товкли уроки. Галас від їх крику окривав усю хату. Як тільки показався учитель — все зразу утихло, і всі, як ті москалі, посхоплювалися, стали.

— Сідайте, — сказав учитель.

Мов що глухо ламалося-опускалося: то школярі сідали.

— А ось і твоє місце, — сказав учитель, вказуючи йому на передню лаву.

Він пішов і сів.

— Учїться ж, — мовив учитель, виходячи разом з батьком із школи.

Тільки що учитель за поріг, як знову несамовитий крик та галас піднялися з усіх боків... «Бе, а — ба; ве, а — ва», «І очисти мя од всякія скверни...» — роздавалося то там, то там. «Посунься!» — крикнув хтось. Деся щось стукнуло, писнуло. Скоро побачив Петрусь, як два хлопчики зцепилися битись. «Не лізь!» — «Лисичка, лисичка!.. Зайчик! Вовцюга!»... І пішов викрик по всьому класу: перекидалися прозвищами з усіх боків. Петрусь сидів і, дивуючись, повертав голову то в ту, то в другу сторону.

— Хто се? — роздалося коло його уха.

Петрусь оглянувся: два хлопчики його літ сиділи на одній з ним лаві — один чорноголовий, другий білоголовий — і перешіптувалися між собою.

— Не знаю, — одказав чорноголовий.

— Новичок? — знову запитав білоголовий.

— Новичок. Ото його батько, що приходив з учителем.

— Хто ти такий? — запитав Петруся білоголовий.

Петрусь злякався і посунувсь від їх.

— Не займай, — равав чорноголовий. — Ще розквисне, учителеві пожаліється.

— Хто?! — крикнув білоголовий, і зелені його очі уп'ялися в Петруся. — Ти тільки мені будеш що казати учителеві,

то — дивись! — І, показуючи кулак, шпарко замахнувся ним. Коли б не одскочив Петрусь, так би духопелик і влип у його спину! Петрусь поспішив одскочити, хоч так порвався, що аж упав з лави додолу... Гук роздався по хаті.

— Тю-у-у! — скрикнув хтось.

— Новичок упав! Новичок упав! — І всі кинулися до Петруся, обступили його, підвели.

— Чого ти упав? — спитав його високий мордатий хлопець з чорним лицем.

Петрусь трусивсь, а не плакав. Він глянув кругом: між школярами не видно було білоголового з зеленими очима.

— Хотів бити мене... — одказав Петрусь мордатову.

— Хто?

Зелені очі заіскрили між школярами.

— Оттой, — указав Петрусь.

Як звірюка, кинувся мордатий на білоголового. Білоголовий тремтів, одступався.

— Я його не бив... Їй-богу, не бив. Він бреше.

— О-о, жаб'ячі очі! — гукнув мордатий. — А гусочки хоч? Кажі, дати?

— Їй-богу, я його не бив, — прохався той.

Миттю рука мордатового опинилася на білій голові... хрусь! — і відлясок пішов по хаті.

— Ай! — скрикнув білоголовий, і його зелені очі залилися слізьми.

— За що ти б'єшся, бісова ведмеда! я буду учителеві жалітись, — плакав білоголовий.

Петрусеві жаль його стало.

— Ні, він мене не бив. Він тільки намірявся мене вдарити, та я одсунувся.

Білоголовий пішов за дошку, що стояла в кінці хати, плачучи. Мордатий приступив до Петруся.

— Як тебе зовуть? — спитав.

— Петро.

— А прозивають?

— Телепень.

— Слухай же, Телепень: тільки хто буде тебе займати, зараз мені кажи. Я йому дам! Учителеві тільки не хвалися.

— Ні, я учителеві не буду казати. — То-то ж, гляди.
А гроші у тебе є?

— Ні, немає.

— Ф'ю-у!.. — мордатий свиснув. — Тут немає, а може, дома є?

— Дома є.

— Принеси завтра, я подивлюся які.

Петрусь не знав, що одказати.

— Так при...

Тут саме показався на порозі учитель. Усі пороснули по місцях. Мордатий мов крізь землю провалився.

Коли сів Петрусь на своє місце, то біля його сидів уже білоголовий і весело дивився своїми зеленими очима на учителя. У хаті стало так тихо, що чуть, коли і муха пролетить. Коли-не-коли роздасться луск лави або глухий поворот кого з школярів.

— Білобров! урок! — сказав учитель.

Школяр з зеленими очима підвівся і почав казати урок. Нешвидко, розтягуючи, читав він його, затинаючись то на тому, то на другому місці. Так підсліпий дяк читає панахиду, хмурачись і розтягаючи слова. Сумно, сонно... Щось десь стукнуло, наче упало. Роздався регіт.

— Хто то? — грізно спитався учитель.

Один з школярів підвівся і сказав, що то Гудзь заснув і, сонний, посунувся з лави.

— Гудзь! — обізвав учитель. — Сюди!

Невеличкий хлопчик з сонними зляканими очима, з жовтим у плямах лицем, вийшов наперед хати. Учитель глянув — і вказав пальцем на долівку. Гудзь стояв, мов його прибив хто гвіздком.

— Накарачки, скотино! — гукнув учитель.

Гудзь упав навколюшки... І знову тихо, і знову урок...

— А-а-а-а! — позіхнув хтось.

— Хто то? — знову гукнув учитель.

Усі оглянулись, шукаючи винуватого.

— Хто то?! — ще грізніше гукнув учитель.

Як у рот води набрали.

— Жук! — кликнув учитель.

Високий мордатий школяр піднявся з-за послідньої лави.

— Ти? — визвіривсь учитель.

— Що таке? — спитав Жук.

— Ти не чув! Не чув?! — мов ужалений, скрикнув учитель. — Телепень!

Петрусь підвівся.

— На́ лінійку, дай тому великантюзі напальків і скажи йому, чого він не чув.

Очі усіх уп'ялися у Петруся, а він стояв і не знав, що йому робити: чи учителя послухати, чи провалитися крізь землю.

— Чого ти стоїш? На! — сказав учитель.

Петрусь поблід, скривився.

— Чого ти кривишся? На, кажу!

Петрусь залився сльозами... Як йому свого недавнього заступника та бити?

— Дурний! — сказав учитель. — Сідай. Шестірний!

Невеличкий і юркий, як миша, хлопчик пірнув під лаву і миттю опинивсь біля учителя.

— Гарячих, Костянтин Іванович? — спитав він, беручи від учителя лінійку.

Регіт, як галячий клеїт, зірвався.

— Гарячих... Тихше!

Шестірний побіг до Жука.

— Я не винуватий, Костянтин Іванович! — басив Жук, — я нічого не чув...

— Держи руку! — скрикнув Шестірний, і хижа радість загорілася в очах малого.

Жук наставив руку, Шестірний замахнувся; Жук одхопив руку — лінійка ударилась об лаву і зазизчала. Усі засміялися. Зло невдачі скривило личко малого: щоки почервоніли, ніс роздався, очі — насупились-позеленіли.

— Держи! — гукнув він і вхопив Жука за пальці.

Трісь-лясь!..

— Ай!..

Петро Федорович кинувся, схопивсь. У голові в його ще снував сон свої візерунки, перед очима ще манячила

мана: він бачив Жука, котрий хукав на набряклу, посинілу руку; сльози на очах його тремтіли, тоді як радість світила в очах Шестірного. Йому жаль стало Жука — здорового, чорного, мордатого. І серце у його стало, коли він глянув на Шестірного — малого, злого. Він злякався його — і затремтів. Сон, як дим, знявся, зник.

І знову він один у сирій сирій хаті; ліжко під ним; у кутку столик, на котрому лежав хліб і ще щось з їжі; а вгорі вікно, перевите залізними штабами, дивилося на його, як темний рот якогось страшного звіра з гострими іржавими зубами.

Петро Федорович пізнав, де він, — і холод пробіг по його гарячих жилах.

День промчався над землею, — хороший, ясний, літній день пробіг, як тінь, над нею; запало сонце; ніч підняла своє темне крило — і прикрила ним світ. Заблищали зорі у небі, як очі у добрих діток; зароїлися-заворушилися вони, мов живі; одна з їх зірвалася — і огненний слід переписав небо; загорілося зарево за горою, де сховався місяць; ось і він виткнувся — здоровий, червоний, кривавий. Заходили легкі тіні понад землею, мов душі померших або сонні причуди. Мир утихав після денної праці: згорталися його натружені руки — одпочивали; німіли важкі болі у серці — затихали; закривалися натомлені очі — засипали. Сон, як добра мати, чарував усе чарівничим спокоєм, прикривав стиха темним пологом. Все заснуло під його добрим поглядом; заснуло, щоб назавтра прокинутися знову, з ясным сонцем проснутися на нове змагання з життям, з новими окріпкими силами, і знову оголосити світ своїм гуком, своїми слізьми і радістю, котрі, як і кожен день, зіллються у один гомін, у один голос, і понесуться над розбудженою землею. Не спали тільки записні гуляки; не спали калічені дівчата; не спали матері, доглядаючи недужих дітей; не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні шматка хліба — загасити голодну згагу, ні ганчірки — прикрити голе тіло... Вони тільки дрімали — і страшна була та дрімота! З ними дрімала земля, і колихали ту дрімоту співучі соловейки, а доглядав місяць своїм блідим поглядом...

І все се бачили, кому хотілося бачить; все се знали — кому хотілося знати... Ніхто тільки сього не бачив і не знав з тих безталанних жильців темного непривітного дому, що стояв над горою і дивився з провалля своїм похмурим поглядом... Не бачив сього нічого ніхто з тих, кого лиха доля завела у ту господу німоти, мороку, душної і тихої смерті. Ясний ранок розцвітав над темною землею, — для їх було все рівно: темно та сиро; жаркий день змінив свіжий ранок, — а в їх сіро та вогко; вечір зогнав день, — німо та нудно; ніч наряджена вийшла, — а в їх похмурих келіях засвітилися мутні очі непроглядних дверей... І здавалося — заглядали вони глибоко в душу; нігде було сховатися від їх мутного погляду, від їх холодного дозору. І мучилися безсонними німими муками страшні оті жильці! Краще б зарево пожежі світнуло на їх; краще б воно обняло їх в огненному вихрові світа, обернуло у попіл, — ніж невеличка частина його, що лукавий чоловік повернув на потребу собі, загнавши в гніт лойової свічки, — темними муками добивала кожну душу! Муки були такі тихі, і такі довгі, що мов і не ворушилися, і все, здається, так застигало, хололо, костеніло. То був страшний сон з видющими очима; живий сон з сонною душею... Під ним тліли і догоряли живі душі.

Петро Федорович не спав, як і вчора. Перед його розкритими очима носилася знайома жовта пляма, а серед неї метушилися тіні прошлого.

Знову перед ним хата, тільки не та невеличка хатка у невеличкому місті, де доглядав його добрий материн погляд, — у великому місті, велика хата. Не видно тут того порядку, що в першій; не чутно того тепла, що гріло його там, — широка, висока, з сірими вогкими стінами. Серед хати — стіл; попід стінами — кровати. Ранок. За столом сидить Шестірний і товче якусь книжку, його очі застряли в їй, як гостра стріла; його зуби переминали якісь невнятні слова; лице грало красою, одрадою... Щось, видно, хороше твердив Шестірний! На одній кроваті лежить Жук, задравши голову вгору. Такий же пикатий, чорний; по щоках його смуглого виду поп'ялося пухке волоссячко; під носом висипався чорний пух. Він лежить і, здається, не відає

де, — бо глибока думка на його чолі, якась боляча утома на його очах. Об чім він думає? про що гадає? Він думає про рідну сторону, про село, де він зріс, про степ, де він вигулювався. Кругом його сумно та нудно; чути шептання Шестірного, тихе, важке шептання; так вітер восени шепочеться з пожовклим листом. Недаром у Жука утома на очах, недаром сумний вид! І Жук, і Шестірний одягнені в сині каптанки, уквітчані білими гудзиками, з срібним позументом коло невеличкого стоячого коміра. На другій кроваті, якраз за Жуковою, загорнувшись у коц, лежить хлопчик. Личко його бліде, гостре, недужне; очі чорні, виразні. Петро Федорович зразу пізнав, хто то, і одвів очі до четвертого хлопця, у сірому демикотонному каптанці, з дір'явими локтями. Лице у його довге, у жовтих плямах; очі і зуби впилися у здоровенний шмат булки, що держав він в одній руці і рвав, наче собака, своїми гострими та довгими зубами; пучку другої руки він смачно присмоктував, бо там колись було сало, а тепер вона тільки лисніла ним.

— Коли ти, Попенко, наїсися? — спитав його Шестірний, закриваючи книжку.

Попенко, запихаючись булкою на увесь рот, так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло, усміхнувся очима. Потім ковтнув, як горобець черв'яка, і мовив:

— Тоді, коли ти свого Ціцерона витовчеш.

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кінчаю, — кидаючи останній шматок у рот, одказав Попенко. Ковтнув і той; змів крихотки з столу; укинув у рот; ухопив картуз і одну книжку, і мерщій — з хати!

— Куди? в семінарію? — спитав Шестірний.

Попенко мотнув головою — і скрився. Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже трохи не вдесьте свій вихор, побачив пір'їнку на каптанці, скинув його, обмів, знову надів, застебнувся і підійшов до тарілки з хлібом та салом. На їй лежало два шматочки того і другого.

— Бач, проклятий бурсак! — скрикнув.

— А що? — спитав Жук.

— Уклав за двох, та мерщій і навітки! Кому ж тепер не достане? Се моя часть, — беручи шматок булки і сала, ка-

зав Шестірний, — а ви удвох, як знаєте, діліться. Воно, як Телепень не йде в гімназію, то йому б і не треба, — додав, ламаючи невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий! — устаючи, мовив Жук.

— То він тільки видає себе недужим, йому вже давно можна б ходити.

Телепень болізно повернувся, скрививсь. У його чорних очах загорівся гнів; бліді запалі щоки запалали краскою. Він порвався устати; підвівся — і впав.

— Коли б ти, бісова Шестірня, хоч раз занедужала, то, може б, поняла віри! — скрикнув Жук.

— Ет, кажи! — І Шестірний мотнув головою, укидаючи невеличкі шматочки хліба у рот.

Жук призво глянув на його.

— От же ти й не їси, а тільки балуєш... Узяв би четверту часть одділив, та я четверту, — от і було б Телепеневі.

— Як же! чорт не видав! Та прожра буде за двох класти, а я повинен голодний сидіти.

— Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче! — трясучи кулаком, промовив Жук. — Не попадайся мені на увесь день на очі, а то я тобі полічу твої погані ребра! — Очі в Жука горіли гнівом.

— Та чого ви змагаєтесь? Я не хочу їсти. Беріть усе, — стогнучи, мовив Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий і їсти, — зло скалячи зуби, казав Шестірний. — Чого ж ти похваляєшся на Попенка?

— Кажу: хай не попадається! — грізно крикнув Жук.

Почувся дзвоник. Шестірний, як опечений, схопився; кинув хліб і сало; мерщій за книжки — і чимдуж побіг.

— Чортів лизун! — промовив йому услід Жук; доїв своєї часті; узяв картуз, нагнувся над Петром, що, устроївши голову в подушку, плакав.

— Ти спиш, Петре?

Петрусь повернув до його своє мокре лице.

— Не плач. От слухай дурня, що накаже! Одужуй, брат, скоріше; гулять підемо до річки, а то і я вже занудився, сидячи в хаті. Прощай!

І повагом потяг собі. Зостався Петрусь сам, з своїм ураженим серцем, з своїм болем, з своїм горем. Гірко йому на душі, важким каменем давили слова Шестірного, та нікому і розважити, нікому одвести думки від глибокої образи. Петрусь припав до подушки — і не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молився, щоб скоріше йому одужати, звестися, піти у гімназію. Ніхто того не чув, не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни — та мовчали; бачила і чула рябенька подушечка — та й та ще більше рябіла від його кривих сліз.

Увійшла низька, кирпата молодиця — служка; понуро глянула на його, на райно; попробирає, повимітала і пішла, не сказавши ні одного слова, — буцім вона була глуха, як та подушка, німа, як та стіна. Знову zostався Петрусь сам; знову сльози, молитви, і... аж поки не зборов його сон, не закрив очей, не заколихав якимись одрадними причудами. Йому приснилася мати, своя хата — чиста, ясна... Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти.

Несподіваний грюк і гук збудив його. Він підвів голову. На дверях стояв Попенко і змагався з хазайкою, щоб давала їсти.

— Ти вже прийшов з семінарії? — спитав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвався... Їсти так захотілося — аж шкура болить, — казав він, рвучи недоїдений Шестірним шматок булки і смочучи сало.

Ось і він побіг. Знову самотні думки; знову сон...

Гвалт спершу надворі, потім коло хати, а далі і в самій хаті сказав йому, що поприходило товариство. Попенко убіг перший; за ним, поскрипуючи чобітьми, уплив Шестірний; далі уліз, наче ведмеда, Жук. Шестірний почав бережно роздягатися, обтрушувати пил, здимати пух з одежі. Попенкові очі заходили по хаті, по столі, — він шукав чого-небудь з їжі. Жук уліз, шпурнув книжки на кровать і, кинувшись на Попенка, ухопив його за в'язи.

— Ти нащо з'їв моє снідання, шолудивий бурсаче! — гукнув Жук, придавивши Попенка так, що у того аж у очах потемніло.

Попенко почав виправлятися; клявся-божився, що він і не бачив, що він і не знає, що три часті тільки й було положено.

— Хай мене грім поб'є! Хай мене свята блискавка запалить! хай я удавлюся, хай я провалюся! хай мене сира земля проглине, коли я їв чию часть, окрім своєї! — клявся Попенко.

— Побачимо, — сказав Жук і пустив Попенка.

Попенко, вирвавшись, як заєць, дременув до порога, почав кривитись, дражнитись:

По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний!..

— Ну-ну, ось унесуть обід. Дознаюся я, що ти з'їв!

— Що ж ти мені зробиш? Ну — з'їв! Їй-богу — з'їв! Хай мене хрест поб'є — з'їв! хай мене свята блискавка запалить, коли не з'їв! Ну, так що? Що ти мені зробиш?

— Тоді побачимо.

Попенко так кивнув на Жука, буцім йому і за вухом не свербіла його похвальба. Оже тільки Жук глянув на його, — Попенко, наче дим, щез за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитись? — сказав йому, скривившись, наче після чого кислого, Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призро глянув на Жука і, посунувши руки в кишені, заходив по хаті. Настала тиша. Знайома уже молодиця-служка увійшла, розставила стіл серед хати; накрила, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознеслися по хаті. Шестірний і Жук сіли.

— Тобі подать, Петре? — спитав Жук.

— Ні, я сам устану, — одказав Телепень зводячись.

— До обіду то і встану, а в гімназію так і недужий, — промовив Шестірний.

— А тобі яке діло? — грізно спитався Жук.

— Того, що сьогодні питали: чого так довго боліє.

— Знаємо ми, як питали. По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя. Знаємо! — бубонів Жук.

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лашитесь, як та собачка. І вже поспішили сказати, кому що треба.

Шестірний перемінився в лиці — поблід, задрижав і, одвернувшись від Жука, почав тихо сьорбати борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав з-за дверей.

— Тимофію-брате! прости мене! — замоливсь він до Жука, — я більше не буду. Їй-богу, не буду!.. Не будеш битися?

І, се кажучи, почав крастись до столу. Жук тільки грізно блимнув очима, коли Попенко опинивсь за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робочий чоловік, не розбираючи що. Попенко, як горобець, ковтав-глитав, запихався, розглядаючи на всі боки, наче злодій. Тихо; одні ложки, мов коси, знай ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; бряжчать виделки, стукають ножі... Ось і обід скінчився.

Після обіду Шестірний трохи походив по хаті і взявся за книжку. Жук вивернувся на постелі і копирсав у зубах. Ліг і Петрусь. Попенко блудив по хаті очима...

— Чорт батька зна що у нас, не хазяйка! — замовив він, перериваючи сумну тишу: — У других на закуску ягоди або що солоденьке-ласеньке, а у нас ніколи його і в вічі не побачиш...

— Де ж се у других? — спитав Жук.

— Та он, наші хваляться.

— То вони, мабуть, понакрадають у чужих садках та й хваляться! — неласкаво одказав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягід їсти, — весело замовив Попенко.

— Ну, то й чого сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, уночі?

— Еге...

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить!.. Та, мабуть, піду, бо поки дійду, то й сонце навзаході буде. Принести і вам, братця?

Усі мовчали.

— Подавись ними! — процідив крізь зуби Жук. — Ти хоч би нашого не крав; а то щоб він ягід приніс.

— Чого ти? Їй-богу, принесу! Бог мене вбий, коли не принесу!

Жук мовчав. Попенко юркнув з хати.

Пішов Попенко — і за цілий день ніхто не проронив і слова. Шестірний уп'явся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук засмалив люльку, кадив на всю хату і плював немилосердно; потім повернувся і заснув. Петрусь лежав — і дивився на хмари диму, що носилися по хаті. Він слідив за ними, як вони згорталися у клубки, як розгорталися, розстелялися довгими поясами; знову як круто повертали, скручувалися, розходилися, розтягалися. Сонце якраз ускочило у вікна — і його ясне проміння золотило ті сизі клубки диму, переливалося у його довгих поясах різними цвітами, різними кольорами. Ту затійливу ігру світа з димом довго слідили Петрусеві очі, поки не втомилися, не закрилися. Обняла його сон-дрімота. І в тій легкій дрімоті учувається Петрусеві і привиджується... Чується, як рипнули чоботи Шестірного; привиджується: ось він устав, подивився, чи спить Петро; потім підійшов до постелі Жукової. Кулаки його заходили над чорним Жуковим обличчям; совав він їх і під ніс йому, і в зуби; примірявся, як би дужче вдарити, — та, видно, боявся збудити і зо зла скреготав своїми гострими білими зубами... Се далі — очі його загорілися-загнали... Тихо засунув він руку у Жукову кишеню, витяг звідти люльку і положив на вікні; потім витяг тютюн, посипав трохи на постелі, а останній зложив коло люльки.

— А що се ви робите? Курити збираєтесь? — прони́сся чийсь пискливий голос повз вуха Петрусеві.

Петрусь розкрив очі — і здивувався... Серед хати стояв надзиратель — невеличкий на зріст, мишастий на цвіт і схожий на мишу. Шестірний був ні в сих ні в тих.

— Курити збираєтесь? А кете сюди люлечку.

Шестірний подав.

— Славна люлечка! славна!.. Оце добре. Хай же я її подарую інспекторові.

— Це не моя, Петро Петрович; їй-богу, не моя!.. Се — ось... — і вказав на Жука.

— Нічого, нічого... Там ми розберемо чия.

— Я ніколи не курив і не курю! — виправлявся Шестірний.

— Нічого! нічого!.. А ви чого, паничу, розтяглися, як кіт на печі? Уставайте лиш, покуримо.

Се кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук замурчав і повернувся на другий бік.

— Паничу! паничу! устаньте, ради бога!

— Га? — крізь сон спитав Жук.

— Дайте сірничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не лізь! — одказав Жук і закрив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте... Чого ви так засоромилися, що й голову закрили подушкою? Уставайте, покуримо!

Петро Петрович відкрив лице Жукове. Жук бликнув — і схопивсь. Голова його була закустрана; очі задуті; лице заспане.

— Ануте, покуримо. Славна у вас люлечка — чудо яка! Нуте, покуримо! А ось і тютюнець... Давайте лиш його сюди!

Петро Петрович простяг руку за тютюном.

— Я не курю, — понуро одказав Жук.

— А се ж чия люлечка? чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семінарист. Може, його.

— Де ж той семінарист?

— Пішов кудись; видно, до товариства.

— Ну, хай же ми розберемо. — І Петро Петрович послав у свою кишеню і люлечку, і тютюнець.

— А ви, паничу, ще довго будете боліти? — спитав він Петруся, що, підвівшись, сидів на постелі. Прикро подивився на його болізний вид, на чорні очі.

— Нельзя так довго боліти. Видужуйте, вичухуйтеся, а то багато уроків утратите, у вищий клас не перейдете.

— Я ж не винуватий, — одказав Петрусь.

— Як не винуваті? Ні, винуваті. Бігали, видно, не одягшись, або, запотілий, холодної води напилися. От і простудились. Видужуйте, нельзя так.

— Та мені трохи лучче. Як тільки зведуся, зараз прийду в гімназію.

— Хорошо, хорошо. Ну, прощайте ж, господа. За люлечку і тютюнець завтра у інспектора побалакаємо.

Петро Петрович пішов. Жук стояв, похнюпивши голову, а Шестірний кинувся, наче слуга, розчиняти двері Петрові Петровичеві.

— Ти витяг люльку і тютюн з кишені? — грізно запитав Жук Шестірного, коли той вернувся у хату.

— Що? — мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! блюдолизу! іезуїте поганий! — мов корчами, сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пойди вон, дурак! — зарусив Шестірний. — Какой чорт курит, а мене достанеться!

— Достанеться? Погань ти водяна! Чого ж воно достанеться, коли ти знав, на що бив? Певне, заранше і примовився.

— Я с тобою не говорю! — крикнув Шестірний.

— Підожди! Ти зо мною не так побалакаєш! — І, плюнувши, Жук знову ліг, підложивши руки під голову.

— Петре! — через скільки часу попитав він, — ти не бачив, хто у мене витяг люльку?

— Я спав, — одказав Петрусь.

Жук устав; витяг скриньку з-під кровати; вийняв запасний тютюн.

— Ну, з чого ж я тепер покурю?.. — безнадійно спитав сам себе. — От прокляті!

Вирвав шматочок паперу з книжки; обірвав рівненько; скрутив папіроску і, запаливши, знову ліг на ліжко.

Сонце сідало; стіни потемніли; тільки на сволоці бігали та стрибали парості західнього сонця; по кутках зовсім стемніло. Шестірний сидів і дивився у вікно на вулицю. Петрусь і Жук лежали — мовчали. Жук так немилосердно смалив папіроску, що вона аж шкварчала, а огонь освічував його хмурий вид; великі жмутки слини раз по раз вилітали з його рота і грузько падали на долівку. Петрусь слухав того шкварчання, лічив сам собі, скільки раз плюне Жук. Ось у хаті зразу почервоніло; ясні коники на сволоці обернулися в рожеві здорові плями і дедалі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві померки. Цвіт їх помалу гас, крився темно-

тою; тіні бігали по хаті, ганялися одна за одною. Незабаром вони зсунулися — зступились, — чорна темрява окрила хату. Постаць Шестірного ворушилася проти вікна — чорна і непривітна, як тінь павука-тарантула. Петруся зовсім не видно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроса і освічувала його гострі очі.

— Чи в хаті є хто, чи чорт має? — крикнув Попенко, убігаючи в двері. — Чого ви сидите поночі? Ану, братця, до ягід!

Він черкнув сірничком — і світ осіяв хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, ступці, кроваті.

— Чого ви зажурилися, носи повішали? Ну, кажу, до ягід! Барिशня, братця, дала, — з своїх рук білих так і всипала аж дві пригорщі! Ще казала, щоб приходив їсти, скільки схочу.

— Та тут, брат, біда! — чухаючи потилицю, похвалився Жук.

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку і тютюн.

— Як же він дознався, що є? Хіба на видноті лежали?

— То ж то й є, коли б на видноті клав — жалю не було. А то добре знаю: покурив, положив в кишеню та й ліг спати. Прокидаюсь — люлька вже в руках у надзирателя.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? збрехав! Сказав: не курю; а в нас, кажу, є семінарист, — може, його...

— Нащо ж ти мене вплутав?

— То ж то й є! Я тепер сам себе лаю. І що б було, дурному, по правді казати.

— То завтра скажеш, чого ж?

— Та завтра скажу; а сьогодні мучить...

Задумався.

— І кому яке діло було виймати люльку з кишені?! — знову він скрикнув гірко.

— Та ну! Годі! Іди до ягід, — казав Попенко, глитаючи ягоди, як індик зерно.

Жук підійшов. Узяв трохи в жменю і почав жувати.

— А тобі дати? — повертаючись до Петра, спитав Попенко. — На! ягоди добрі. — І він кинув півжмені на постелю. — А ти, Шестірний? Іди й ти, проквасиш душу.

Шестірний мов не чув; сидів і дивився в вікно.

— Його не займай тепер... Бач, як задумався. Високо щось, певне, думає! — І Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід, — процідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки, — уколів Жук.

Стихло. Трохи згодом постать Шестірного заколихалася; почувся глухий плач, котрий дедалі все дужчав-піднімався.

— Я не знаю, чого ти на мене наскіпався, — крізь сльози мовив Шестірний: — я буду інспекторові жалітися, їй-богу, буду! У його узяли люльку, а він звертає, що я винуватий... Я буду прохати, щоб мене перевели з квартирі...

— І жалійся, і проси... Чого ж? Доводь уже до краю! — грізно скрикнув Жук.

— Сами нічого не роблять — тільки сплять та лежать, та курять... Урока за ними не можна вивчити, — такий гармидер та колотнечу зведуть... Боже мій! Боже мій! — розлягався Шестірний. І плач його, самотній плач, слався тонким заводом по хаті.

Його ніхто не втішав; тепле слово привіту не виривалося з уст його товариства. Жук якось глухо процідив: «Бач, як невинуваті розлягаються!» І глухе те слово задавило жаль у кожному серці... Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно освіченої хати і кожному нашіптувала чорні думки.

Заколихалася жовта пляма перед очима Петра Федоровича, мов згонила непривітні тіні. Вони задрижали, зникли... Знову світ... знову день... і пусто, і холодно у сірій хаті! Петрусь лежить на постелі, дожидає обідати товариства... Убіг Попенко; уплив гордо Шестірний; не чути було тільки важкої ходи Жукової. Жук аж надвечір вернувся. Ніхто його не спитав — де він був; нікому і він не казав про се. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице казали, що Жук був десь у глухому місці.

— Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння? — не витерпів Попенко.

Жук грізно глянув через плече на спину каптана.

— Проклятий карцер! — промовив глухо і сів їсти.

Усі похилилися, похмурилися; одні білі зуби Шестірного, вискаряючись, блищали, як сніг, з темного кутка хати... Заболіло у Петруся під серцем; здавило щось за горло; він опустивсь на постелю...

На ясну жовту пляму мов що дмухнуло, так вона зникла сразу. Нічні померки розлилися кругом.

Нешвидко Петро Федорович розкрив очі...

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. Надворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож уніс миску і кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до котрого не доторкалася Телепнева рука... То був сухий і блідний Петро Федорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попала на його уста, — вони були чорні; огонь тривоги вилизав глибокі западини в щоках, — аж усмокталися вони всередину; скули і щелепи гостро повиставлялися з-під сухої жовтої шкіри; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутні, жовті, перевиті, мов павутиною, кривавими жилочками; зрачки тліли, як згасаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Федоровича! Він ледве-ледве на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіча слонялася по хаті: їй не було покою на сьому світі, і не приймала її сира земля!

Поснувавши по хаті, та тінь знову лягла — і в рожевому ранішньому світі знялися її чорні думки; як голуби-вертуни, закрутилися вони по хаті; як сніг у завірюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Все те перемінилося — піросло. Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки; усе на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного — біле-рум'яне; одні тільки очі та зуби давні: очі — з зеленим виблиском, зуби — дрібні та білі,

як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно! Каптан у пір'ї, в пилу; сорочка чорна, пом'ята; обличчя, правда, подовшало трохи, та очі ще більше позападали всередину, зробилися хмурі-непривітні. Попенко — у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полосатих штанях, пригладжений, як киця, припомаджений, надушений... І Петро — геть підріс. Він уже у п'ятому класі; Шестірний та Жук — у сьомому; а Попенко — в богословії.

Ніч надворі; холодна зимня ніч у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовара. І, коли надворі вітер виє, розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками, — там, у хаті, у теплому затишку, іде тепла розмова... Очі любо грають, з уст не сходе весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки; світла немає; червоне зарево полум'я готить у пузатій порепаній грубі, світить на всю хату, окрашуючи усе в червоний колір: стіни, долівка, шибки — все миготить, мов розтоплене золото... Товариство сидить коло груби і дивиться на огонь, на його огненні язички, що, сплітаючись, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять від того гарячого лизання, лопотять огняними іскорками, зливаються в одну хвилю огню... Тремтить та хвиля, — то здіймаючись високо угору, то склоняючись набік, — і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а в світові колишуться і бігають довгі тіні... Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду; Шестірного — сидить на стільці і, схиливши голову, переходить то на той, то на другий бік, куди повійне огняне зарево. Петрову тінь мов хто укопав серед хати, — стоїть вона, то підскакує вгору, то опускається униз; а тінь Попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влечить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши догори одну ногу; то сяде і колишеться нарівні з тінню Петровою; то склониться до тіні Шестірного, мов хоче поцілуватися з нею; то заскаче-застрибає по всій хаті, по всіх кутках...

Коли тіні стрибають, бігають, трусяться, товариство, не помічаючи того, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про п'яницькі бенкети, про розбої цілої валки обходу, про попівен, попів, матушок...

— Попенку! — обізвав його Жук: — Оце ти розказуєш нам про свою братію, — смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Куди себе приткнеш, де подісишся? Мабуть, як і дід, прадід та батько, поюртуєшся, покрутишся, поки молодий, а там — і собі протертою ними стежкою підеш... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло та й будеш Божу службу правити, народжених хрестити, померших ховати, молодих вінчати?.. Чи як?

— Атож! — одказав Попенко: — Учись, учись у сій проклятій бурсі та й покинь хіба на самому кінці? Себто пливи-пливи та на березі і втопись?.. Ні, може, і погуляю який там рік або два, поки вишукаю багатшу попівну та кращу парафію; а там — пострижуся... Нам один шлях!

— Чого один? А далі вчитись? — пита Жук.

— В академію? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же і вам можна...

— Чого я туди піду? чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде; а там — попошукай його! Багато доводилось бачити студентів, що в драгих штанях ходять...

— Та-а-к! — одказав Жук і замовк, задумався. — Та воно, і попом будши, можна людям добро робити, — трохи згодом мовив. — Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому, бо піп так близько стоїть до народу; люди звикли його батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу — учитися; у свята — народні бесіди, поучай уму-розуму... Погано, що у вас медицини не вчать; вона б якраз пригодилася попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи одказав Попенко. — Ради чого я це все буду робити? Що воно мені, хліба дасть? грошей дасть?.. Мужик поки ще темний, то і в Бога вірує; а вивчиться — він і церкву забуде, а про батюшку — по-

минай як звали! Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися: та ще й з поученій твоїх він наглумитися...

— Зовсім не так, Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробиш... Тільки роби справжнє добро, а не шукай слави та грошей через його... Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люди.

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко. — У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Синам — виховання дати, дочкам — придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хто ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?

— То він, бач, дума, — усміхаючись мовив Шестірний, — що громада сама своїми силами виб'ється в люди?

— Атож. Від кого ж їй помочі ждати?

Шестірний зареготався.

— Чого ж ти регочеш? Ну, кажи, що думаєш.

— Я? — спитав Шестірний. — Я думаю так: попадись ти оце кому-небудь з такими думками, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Сидір козам роги править!

— Чого? що ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада, мовляв, сама себе знає... Їй не треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще б було, коли б усі були рівні, — почав Жук. — Отже, коли цього ще немає, то я його і не чіпаю. Я кажу тільки, що громаді нічого від теперішніх своїх старшин добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як... По-моєму, усяк, хто хоч трохи вище став від сірої маси народу, — не ліз у пани, не висисай з народу крові, а віддай народові все те, що через його придбав. — Се кажучи, Жук устав — і погляд його світив на всю хату.

— Що ж я через народ придбав? — допитувався Шестірний: — Науку дав мені твій народ?

— Дав! — з запалом відказав Жук. — Він гроші дав, щоб тебе навчали!

— А віддай йому назад ті гроші, то думаєш — науку заведе він на них? У шинку проп'є!

— Що ти сим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто ж про се спорить? Ти мене не розумієш... Нащо і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні свого права, ні своєї власті, — ні тоді навіть, коли власть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — одказав Шестірний. — Завжди будуть поміж людьми викидатись і розумніші від других, і удатніші. Вони-то і будуть правити громадою.

— Чи правити-то? А чи не пильнувати про громадське добро, без твого правезу?

— Тож — і добро пильнувати...

Жук, мов опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеш? — якось глухо запитав він.

— Атож! Ширша постать — більше нажнеш.

Огонь у печі потухав; перегоріле угілля тліло, та вже не давало того світу. Ще спереду виднілись червонуваті постаті товариства; зате за стіною стояла ніч і заливала все темнотою. При останніх словах Шестірного у печі звідкись невідомо схопився тоненький струмочок огню, — видно, знайшовся десь неперегорілий прутик, — і огонь освітив усю хату. Обличчя Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вищиреними зубами, наче збиралося уп'ястись ними в кого-небудь. Обличчя Жукове було хмуре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, наче стовпець, стояв Попенко, з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збирався сказати: «Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту своїм самотнім думкам... Бач, яким холодом навкруги дише!» — То було на хвилину. Прутик, гнучись у три погібелі, не забарився згоріти — і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоне угілля... Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям...

Петро Федорович закрив очі. Чи то сон був, чи мана його? Навряд чи сон, — бо Петро Федорович кинувся, мов опечений. Він хотів щось сказати, та язик не повертався у роті — задубів; важке зітхання сперлося в грудях. Він похлинувся ним, як похлинається чоловік водою; а перед очима стояла вже нова мана...

Стояв цілий збір учеників, учителів, інспектор, директор... На столі лежала книжка у жовтій палітурці — та сама книжка, котру не раз читав Петрові Жук і котру витрусив у його надзиратель. Як він про неї дознався і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці, — про те ніхто не знав. Знав тільки Петро, що вчора Жук з Шестірним за щось довго змагались; а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці...

У зборі усі були похмурі; усі ждали чогось страшно-го, — наче усі були на кару виведені... Ось прочитали про вину Жукову... Ось оддали йому щось у руки... Цілий збор заколихався — і Жук вийшов з гімназії.

Коли вернувся Петрусь додому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось разом і хмурий, і ясний, і тривожно бубонів: «Петре! тепер мої руки розв'язалися... Сім рік вони були спутані, — сім рік в мою голову заганяли цвяшки гімназичної науки... Як вона досі не тріснула від неї?! А коли зосталася ціла, то нічого про се й згадувати».

— Як же ти тепер думаєш бути? — питав його Петрусь.

— Так, як і всі люди... Що ж? доступу мені в університет немає... Подякуй за се від мене Шестірному: скажи йому, що він не забариться високо піти угору! Це не останнє наше розставання... ми з ним повинні стрінутись знову — може, в таких узьких суточках, де вже не розминемося так... Одначе хоч і не кажи; він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи себе, своєї душі, свого серця... Може, тобі коли прийдеться круто на сьому широкому світі, — знай: оця рука, наскільки зможе, запоможе тобі!

Жук подав Петрові руку — свою велику, чорну, гарячу руку... Петро плакав. Обнялись — поцілувались. Жук зложив свої пожитки на віз, сів — і поїхав. Мов хто криги

приложив до Петрового серця, коли повозка скрилася з очей; мов хто здавив його за горло руками: сльози у три руч'ї облили його лице... Він упав на постелю — і довго плакав, важко плакав... аж поти не спустилося сонце за гору, не обгорнула ніч землю; аж поти не прийшов Шестірний з гостей, червоний-веселий. Від його страшенно несло хмелем... За ним незабаром убіг Попенко. Він десь цілий день крився. Ускочивши у хату, він мав щось сказати Жукові — і великим дивом дивувався, як почув, що Жука вже немає і не буде.

— Таки здобувся свого... А й огнем же грав! — вимовив він зітхнувши.

Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою, а зверху їх гоготіло червоне зарево. Коли зарево блідніло-зменшалося, хмари, мов живі страховища, роздimalися-піднімалися — і щось страшне бубоніли, блимаючи огненними очима. Ніч чорною марою налягла на землю — і зорі не хотіли її звеселити. Темно, душно, парно, як буває душно і парно літньої ночі перед дощем. Ось і він не забарився... Шкваркнула блискавиця, обвиваючи огненным поясом тюрму, і опустилася стрілою у яр; гогонула земля, тіпаючи на своїх широких грудях, як пір'їну, здоровенні палати, височенні церкви і невеличкі хати; зацокотали шибки у вікнах; струснулися підвалини; загуло-зашуміло в повітрі... Дощ, як з відра, линув на землю — і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов ящірки, патьоки з гір, стрибаючи на переступах, в'ючись гадюками по ровах, щось глухо булькочучи, грізно пінячи; зашуміла вода на низині, шукаючи виходу, і, не знаходячи, щось булькотала своїм бульбашковим язиком, наче сердилася... Моргала моргавка з усіх боків; переписувала темряву покрученими стрілами блискавиця; а грім гукав-торохтав на увесь світ своїм страшним гуком...

Усе те слухали люди з великим страхом у душі і молилися, щоб Господь їх помилував, одвернув свою караючу руку. Чули те і тюремщики — і якісь лихі почуття закрадалися у потайники їх серця; вони і собі молилися, — молилися,

щоб грізний грім розбив їх домівку, а блискавиця обернула її у попіл... Злі, лихі люди! Їм і трохи не шкода свого безпечного захисту, даремного хліба... Злі, лихі люди!

Помчалися темні хмари далі, зоставляючи по своєму сліду воду, понеслися вони на другий край, гудючи та блимаючи: край чистого неба усміхнувся своїм голубим личком, з блискучими зірочками-очима. Повіяв легенький вітрець, струшуючи з листу неопалі краплі, блиснув місяць — і усміхнулась до його земля. Заходив він, мов дозорчий, по горах, по долинах, по людських оселях; заглядає у темні шибки вікон довідатись, чи впокоїлися люди; прокрався крізь цямрину в криницю; пірнув на саме дно невеличкою іскоркою, — вискочив — і пішов нікати по калюжах, заглядаючи в яри, зазираючи в провалля.

Люди, зрадівши, що минула лиха година, слалися спати. Розбишаки безнадійно махнули рукою, зо зла сплюнули — і собі простяглися, мов собаки, на своїх нарах... Сказано: злі, лихі люди!

Петро Федорович не спав. Він слухав, як достукувався дощ у його вікно; як гула хата, коли розкочувалися страшні грюканини грому; додивлявся, які кривульки чертили блискавиці... Коли ж усе затихло, як занімів надвірний гомін, — знову стала над його очима знайома пляма; знову заходили по їй знайомі тіні...

Ось він мчить додому — вільний, скінчивши гімназію. У його пилом припалій голові зароїлися усякі думки. Сонце стоїть серед неба — і світ його розстилається по полю: то половіє на жовтих нив'ях жита, то зеленим огнем горить-миготить на ярині, то червоніє на лапастій гречці... навздогін йому понеслися його думки.

— Чиє се поле? — пита він у машталіра.

— Грапове, — понуро одказує той.

— А де ж людське?

— Се все грапове: верстов на тридцять вповдовж і на двадцять ушир.

І думає він молодою головою: чи грап-то його оброблює; чи копаються його білі руки у сій чорній землі? А серце йому шепче: ні, грап у столиці гуляє; тепло йому і затишно;

весело і розкішно; не знає він ні в чому недостаті, — бо не знає і краю у своєму добрі... Тут, замість його, німець запроваляє: чужими руками землю оре, чужою працею орудує; а єврей за те гроші носе... Тепло німцеві, тепло і євреєві. Куплене добро, добуте чужою працею, склали на мужичі хури; без краю потяглися вони степом до залізниці; а там — залізний кінь помчить їх до моря, а море підхопить на свої чорні ребра — і понесе по всьому великому світу, по всій широкій землі, кинувши дома стільки, скільки треба, щоб не поздыхали з голоду робочі руки... Добро пішло по світу, а гроші до пана... І гудуть його палати серед столиці бенкетами, грають огнями, блищать золотом... А тут, серед поля, скигнуть голодний люд свою голодну пісню... Стелеться вона вітром на змочених його потом ланах; а сонце їх золотить своїм ясним світлом... Що йому до того, хто плаче, хто скаче? Воно всім однаково світить, усім однаково гріє...

І темніє світ у Петрових очах, — застилає його важка туга.

Ось бовваніє завод. Височенний димар викидає клубки чорного диму.

— Що то? — пита Петро.

— Винниця.

— Чия?

— Грапова. Єврей куре.

— А то чий палац?

— Грапів. Німець живе...

«А то на пригірку чії чорніють хати з кривими верхами, дірчавими оселями, оббиті дощем, обшпуговані негодою?» — думає сам собі Петро.

— Торкай, торкай коней! — каже він, одвертаючи своє лице від того...

Коні помчались; дзвоник залізним язиком вибива йому зичну, голодну пісню... І гуде та пісня увесь шлях, усю велику дорогу, аж до рідного дому. Там стрівають його рідний батько і мати. Постаріли обоє, згорбилися. Не старіє тільки радість у їх серці: батько радіє своїм сином; мати не надивиться на свого сокола.

— А куди, сину, тепер?

— Туди, куди й усі. До університету, у Київ.

— Тепер, сину, небезпечно по тих неверситетах, — каже мати: — ганяють вашого брата; кажуть: з учених все лихо встає...

— Петро не той, стара, — перебиває батько: — він не стане з такими якшатися!

У Петра дух захопило у грудях. Шкода йому рідного батька й матері, що зросли у інших установах, викохалися на інших звичаях... «Что мне и тебе, жено?» — вчувається йому — і носиться перед його очима святий образ святого чоловіка.

— Чи знаєш, сину, Шестірного? — пита мати. — Ви з ним хоч і не разом ішли, та ти б повинен його пам'ятати.

— А що він?

— У столиці вчиться. Через рік, кажуть, великим паном буде...

— А Жук де? — пита Петро.

— То — пропащий, сину! — безнадійно відказала мати.

— Як саме?

— Так. Змандрував кудись. На заробітки пішов, чи що; тільки як пішов — то й слух за його запав... Бідна мати часом до нас прийде; розпитає за тебе — і плаче-плаче, розказуючи за свого... «Чи йому недобре дома жилося? чи він у чому недостачу терпів?.. Ніг же, узяв у голову: на заробітки піду! І пішов, і скрився, мій сокіл, і нема від його ні вістки, ні чутки!..» Та так плаче, так плаче, сердешна мати!..

Канікули не забарилися пробігти. Петро знову в дорозі. Виряджав його батько, наставляючи; виряджала мати, наказуючи, щоб стеріг себе, не давався у руки лихим людям, котрих тепер стілько розвелось, що хочять в достачах усіх порівняти, — зрікаються свого добра, свого роду і йдуть на неминучу погибель... «То — лихі люди!» — каже мати. А серце Петрове болить разом з матернім серцем... Йому вчувається пісня голодного люду; йому ввижаються їх недостачі, чорні коряві руки, попечене обличчя, їх нечесані кустраті голови... Ось ціла вервечка їх, з засуканими по лікоть руками, з перегнутими спинами, ворущаться

по жовтій ниві... Як кряк журавлів, тихо-помалу сунуть вони уперед та вперед, колишучись-хитаючись; поперед їх — стіна жита; позаду — як побите військо, снопи лежать рядами... Кланяються довгі стеблі додолу, — лягають під їх зубчастими серпами... Сонце стоїть над головою; пече, а не гріє. Біжить піт з женців, заливає очі, капає з носа, мов з лійки. А вони все колишуться, все посуваються далі та далі... Ось підвелася одна молодиця у чорній дерзі, підперезана червоною крайкою. Ухопилася вона від нестямки руками за спину і, охаючи, розгинається.

— Боже поможи! — обізвався Петро з воза.

— Спасибі.

— Свое жнете?

— Ні, панське.

— А з якого?

— З десятого...

Машталір зупинив коней, даючи волю паничеві побалакати.

— Поганяй! поганяй швидше! — каже Петро.

Коні рвонули; курява знялася — і видно тільки було, що молодиця знову схилилась, — і знову заколихалася її постать. Далі курява усе закрила. «Лихі, лихі люди!» — думається Петрові, а серце його щемить-боліє. Окриває його важка туга; обгортають голову чорні думки; а перед очима — з одного боку мати шепче: «Лихі люди!», — а з другого — вони, лихі, і вказують йому на тільки що минуле поле. «Дивись! дивись!» — мов кажуть їх понурі очі... Петро і без того бачить... «Ой мати, мати! ти ж учиш любити!» — шепче Петро... Виривається з його душі крик журби, лемент горя і росте, росте у його серці, окриває думками голову, ширить-просторить перед очима знайоме поле, перегнутих людей...

— Скільки раз по зеленій весні
Бачиш вас по долинах розлогих?
Чуєш ваші тяжкі пісні,
Ту голодну молитву до Бога?! —

шепчуть гарячі уста Петрові...

І тепер, тільки вийди на шлях,
Ховрашки мов, розкинулись люди
По безкраїх розлогих степах,
І їх пісня тугу мою буде...
Та туга з їх сльозами зроста,
У нужді та неволі кохалась,
Через те і важкая безмірно така,
І, як степ той, — широка — безкрая!

Далі... далі... Степи широкі; могили високі; села з дрібною дітворою, що в одних сорочках, побравшись за руки, ганяє по вулицях, босими ногами слід пише, малими руками підкидає пил угору і криє себе, мов запоною, від цікавих очей... Німі хутори між горами, покій котрих сторожать зелені верби, посхилявши свої віти над ставами... Городі курні, нечисті, з тиском крамарів, що, як черва та, кишить серед базару, серед міста, виглядаючи з крамниць, з шинків... І знову поле, і знову перегнуті люди, могили, хутори, села, городи і нудна та курна дорога... Далі... далі... Ось засиніла на небосклоні попруга. Чи ліс то, чи гори? Ось блиснула золота баня церкви; зазеленіла її покрівля; забіліли боки... Цілий ряд палат, будинків, мов низка білих зубів, виставилися на горі... Київ! Київ!.. Тихий, мов підземний, гомін разом з забоями дзвонів доноситься до його вуха... Де ж Дніпро? Ось і він — синій, аж чорний, мов шкура велетця-змія, піднімає свою гребенясту спину, роздимає покручені боки і з ревом та гуком стрибає на глинястий берег; думка-то збити з ніг німу величезну гору!.. І сердитий! лютуючи від невдачі, котить назад свою піняву хвилю... Далі... швидше!.. квартира на кінці Києва... університет... товариство... Скільки-то його? З різних кінців, з різних сторін назліталось юнацтво набиратися розуму, слухати правди-слова... І всі молоді, як перемиті, і всі хоч часом прикриті і латами, пригнічені нуждою, — а з гарячим завзяттям у серці боротися з нею, — з дужими руками помірятися з життям, — з молодою головою, повною надій широких, шукання правди... І все те тільки і дивиться уперед, тільки й знаходе там свою утіху, свою радість, своє добро. Теперішнє, що колесить кругом його, таке непри-

вітне, таке темне, безрадісне!.. Там тільки, у туманному просторі грядущого, горить-сяє ясне сонечко правди! До його, до того кращого стану, де не чути сліз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усміхається своїм теплим сміхом, — до того тільки й назброїлися оці молоді сили! Кожен тільки тим живе і дише, кожному воно сниться і ввижається. А тут? перед очима? Се треба розвіяти, як пил; змести — як нечистоту; вирвати з корінням — як жалку кропиву... Прикрим поглядом дивляться на його молоді очі; холодним сміхом обдають його гарячі уста... Тепле юнацтво! чесне юнацтво! З його клетотом зливав свій голос і Петро: до його надій приклонив він і свою душу: до його сили приложив і свої руки — і... помчався по тій широкій річці розумового життя, яку котять університети.

Він, такий чулий до сліз та болю, уразливий до безталання та нужди, — він узявся ті сльози виливати, ту нужду показувати... Гарячим словом, мов гострим ножом, він вирізував-обчірчував тяжкі візерунки нужди: в страшних постановах безнадійності та горя малював він її гіркі затії. Перед очима він ставив живих людей, з живими муками, з своїми невеличкими надіями: тільки хату теплу, працю повсякчасну, безнужне життя, — і того немає!.. І стогнали перед очима люди, розливаючи свої живі сльози... Товариство обгорнуло Петра, як доброго товариша; привітало, як свого талановитого писаку. Воно поклало великі надії на його; помагало йому у його праці — то добрим словом, то розумною порадою.

— Знаєш, Петре, що тобі бракує? — раз опитав його один з товаришів, прослухавши сумну Петрову приповідку, як крамар обдурює хлібороба.

— А що? Кажи.

— Ти мало бачив людей. Ти все малюєш нам тільки своїх хліборобів та орачів. Правда, добре малюєш; та хіба ж тільки все хлібороби та хлібороби? Є багато й майстрових, усяких ремісників. Ти нігде їх нам не виводив, не показував, — буцім їх і немає, і ніхто їх не бачив ніколи... Чого краще? Щоб недалеко ходити, — ти бачив наших рибалок?

— Ні.

— Ге-е! Завтра, братця, ходімо на рибалки. Чуєте? Завтра, чуть зоря — туди. Там можна і страви зварити, хліба тільки візьмемо з собою.

— Добре! добре!

Другого дня, ще сонечко не виткнулось з-за гори, ще не встигло продрати свої огненні очі, коли київські гори курилися туманом, а Дніпро, запнувшись своєю димчатою запоною, ховався від людських очей, — по зеленій оболоні метушилися в тумані щось за тіні. То — Петро з товариством простував до рибалок. Туман обдавав їх своєю холодною парою; осідав на їх одержі дощовими краплями; велика роса мочила їх ноги. Вони, не потураючи на те, ішли собі, — молоді, жваві, веселі. Вели жартовливу розмову; співали пісень; ганялися один за одним. Ось крізь сірий туман щось зачорніло; пляма дедалі все висовувалась, виразніше витикалася.

— Що то — сіно? — спитав хтось.

— Та то ж курінь.

Підійшли. Кругом куреня не видно нікого, тільки поверх його лежали сітки та геть осторонь на вбитих у землю кілках дебелив невід.

— Чи тут є хто? — відхиляючи двері в курінь, спитався один з товариства.

Звідти не окликався ніхто. Декотрі порвалися увійти в курінь.

— Не ходи туди. Там немає нікого.

— Та ні, он щось чорніє, — сказав один і, нагнувши голову, поліз. За ним — другі.

В курені було вогко; трюхла солома жовтіла на долівці; по боках стояли казанки, лежали торби; в одній місці жебрила мілька, у другій — жовтіло пшоно. Ген — аж у самому кутку на розісланому сіряку лежав чоловік. Голова його закустрана: борода висипала, як щітка; обличчя — одні кістки, обмотані блідою шкурою; очі великі горіли якимсь болізним огнем. Чоловік лежав і, не обзиваючись, дивився на їх своїми гарячими очима.

— Здорові були! — привітало його товариство.

Чоловік скривився і ледве чутно вимовив:

— Здорові.

— Що це ви, дядьку, недужі?

— О-ох!.. бодай не казати! — І безнадійно махнув рукою.

— Що ж у вас болить?

— Та все болить... — Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його кістки. — А найбільше руки, — передихаючи, вимовив він. — Ще хоч би не сі виразки. — І показав свої чорні порізані пальці. Широкі шрами, уже підживші, перетиналися недавніми, що мов серпом були порізані, червоніли і ятрилися. — Сказано, не можна ні до чого і доторкнутись... аж пече — так болить! Пальців не можна зігнути... О-ох! — Він узявсь за голову рукою і промочив смажні уста язиком.

Товариство з жалем дивилося на його.

— А де ж ваші?

— Та ще не вернулися. Вони надходять тоді, як сонце геть підіб'ється... А ви що за люди?

— Та ми з города... Вийшли погуляти та й завернули. Чи не можна б у вас риби добути?

— Підождіть, наші прийдуть. Може, і можна буде. Не ловиться щось і риба тепер. Чи її вже виловлено, чи такі вже літа настали, — Господь його знає!.. Колись було закинеш раз невід — насилу витягнеш; а тепер бовтаєшся-бовтаєшся цілу ніч, змокнеш, виморишся, як собака; а що того влову? і на базар соромно поткнутись!.. А треба ж то і за воду заплатити, і на невід відділити... Б'єшся-б'єшся, як та риба об лід; а що того заробітку? Що заробив — те і віддав; а собі знову позичай... Трудне наше життя! Ще хоч би здоровий був, а то — от валяєшся, як я тепер... то вже краще з човна в Дніпро головою!.. Учора жінка приходила... Їсти, каже, нічого... Думка-то — чоловік заробив... А чоловік — дохлий валяється... Посиділа-посиділа, пожурилася-поплакала та з тим і додому пішла. — Знову чоловік провів по лобові рукою, знову промочив язиком смажені уста.

Товариство заметушилося, почало шептатись... Декілька срібляків упало коло чоловіка на сіряк.

— Нащо се? — спитався той.

— Візьміть, дядьку; на ліки буде.

— Спасибі вам!

Сонце почало пробиватися крізь густе курище туману, здавалося — мов хто стиглий червоний кавун викотив з-за гори. Туман почав рідшати, підніматись угору. До куреня доносився глухий людський гомін і томлене чавкання чобіт.

— От і наші ідуть, — сказав чоловік.

Гомін наближувався: стали виразно доноситись слова. Чогось затіпалось серце Петрове, коли він зачув той голос. Щось за рідний, знайомий голос здався йому. Товариство почало виходити з куреня; здоровкалось з рибалками, котрі порались то коло снасті, то коло свого убогого добутку. Ті знімали сухий невід, навішували мокрий, щоб просушувався. Чорний мордатий чоловік, як ведмідь зарослий, ухопив здоровенну кошевку з рибою і з натугою поніс її у курінь.

— Що, Пилипе, не краще тобі? — спитав він недужого.

Ще знайоміше здався той голос Петрові: він чув десь його, та не пригадає де.

Петро напрямивсь до куреня. Чорний чоловік якраз виходив з дверей; очі їх стрілися.

— Жук! — скрикнув Петро.

— Петре! — придавив Жук, — і кинулися один одного обнімати, цілувати.

Рибалки, витріщившись, дивувались, що панич так обнімається та вицілюється з їх чорним товаришем.

— Як се ти? Яким побитом? Неждано, негадано! — казав Петро.

— Отак, як бач. Рибу ловимо.

— Братця! — гукнув Петро до своїх. — Мій давній товариш — Жук.

Товариство підходило, знайомилось. Жук познайомив і їх з своїм товариством.

Незабаром заблищало огнище коло куреня; захитався казан на триніжку: варилося снідання. Рибалки і студенти, як рідні брати, перемішалися між собою, — посідали кружком недалеко від багаття — і почали балакати. Деякі

розпитували рибалок про їх працю, про влови, про снасть; ті одказували і розказували. Жук з Петром одрізнились геть одсторонь і вели між собою розмову.

— Так се ти приїхав у Київ премудрості набиратись? — питає Жук Петра.

— Як і всі. — А ти ж?

— Як бач. Шукаємо премудрості у Дніпрі...

— Коли був я дома, то твоя мати скільки разів була у наших. Розпитувала все за тебе: чи не чув, де ти? Плакала... — відповідав Петро.

— Не вона одна плаче на сьому світі, — журливо одказав Жук. — Ще її доля і нічого. Другим їсти нічого, у чужій холодній хаті коліють. Що ж будемо робити?

— То ти хоч би написав до неї, що живий, мов, здоровий.

— Нащо? Щоб приїхала сюди довідатись? Не треба!

Розмова на часину перервалася; обидва задумалися.

— Не так, Петре, — почав знову Жук журливим голосом, — не так наше життя порізнилося, щоб ждав я від моєї матері собі помочі... Вона, вигодувана ще за часів кріпацтва, виношена кріпацькими руками, вихолена у панській сім'ї, не буде чистити тії риби, що син її наловив своїми руками; не буде ходити коло мого товариства, коли воно зляже, як отой лежить; не дасть свого добра гоїти болячі виразки та порізи; не допоможе бідній сім'ї безталанного рибалки, коли заробітку немає, і вона, холодна й голодна, клене своє тяжке життя у чужій хаті... Чого ж нам сходитись? навіщо стрічатись? Щоб вилити каплю панських сліз на якесь безталання свого сина?.. Господь з ними! Хай дожива вона віку на своєму добрі, а я... Я, як бач: знайшов собі захист і роботу! Коли б ти знав, що за добру душу та серце має оцей темний та необтесаний мужик, як його усі величають, йому просвіти бракує — правда! Та де ж йому її узяти, коли йому і хліба не стає?! А що до душі та до серця, — то хай наші просвітителі поповчаться у його і добро так любити, і лихе прощати... Я, Петре, з сим сірим мужиком косив по Катеринославських степах; тягав чуже добро з барок і нагужав судна на Дніпряньському лимані;

був по всяких заводах... І всюди він однаковий! Все він теплий, привітний... Тепер от — рибалкую...

— Що ж тебе сюди привело?

— Сюди?.. От ви і в Києві живете, і людьми освіченими зовестесь! Здається б, повинні повернути очі на громадські справи... Кому ж то більше, як не вам?.. Коли бачу — кий біс! Вас горне до себе наука, просвіта, розумові замахи, а до життя, до громадських справ — вам немає діла! А коли б ви знали, скільки сліз та горя веде за собою яка-небудь одна справа, одна установа, що, сидючи в теплих хатах, вигадують ваші ж просвітителі! Вам байдуже, що зробив з рибалками хоч би один тільки закон про оренду озер та затоків?! Удавила б Київ тая тисяча-друга рублів, що наймає він свої рибні лови?.. А, подавився б ти! Скільки-то рук зосталося без роботи, скільки голодних ротів швендяє по городу?! Подивився б ти, яка драма, німа драма, ішла і ще йде он по тих обідраних, облупаних хатках? Там з голоду люди здихають! А яка шкода, яка велика утрата в тому, що зовуть вони «духом підприємчivosti», коли б вона заснувалась не на кулацькому праві, не на грошах орендарів, а на праці намозолених рук робочого люду? Спершу всі ці рибалки ділились на невеличкі гурти; кожен гурт мав свій громадський невід, свої сітки, свої снасті; чоловіки ловили рибу; жінки їх перепродували — і заробітком ділилися порівну. Потім сказали: «Плати за воду!» Чув: за воду? Хай так... Склалися гурти собі — платили. Чого б, здається, більше? Ні, знайшлися такі, що заздро подивились і на сей заробіток. Замулила їм очі та щербата копійка, що лежить в кишені бідного чоловіка... Заздро стало, що в рибалки в кошику тріпається деколи жива осятрина або стерлядь... Вони думають, що він її уминає з борщем або з юшкою... А того й не бачать, що той осятер або тая стерлядь тільки й боронить його від голодної смерті! А скільки вона стоїла порізаних пальців, безсонних нічок, тривоги сім'ї! — чи не сталося там чого з чоловікам або батьком? чи не ковтнула його чорна Дніпрова хвиля?.. Того ніхто не чув і не бачив... Бачить осятрину або стерлядь — йому і заздро стає! Щоб лопнули ті ненажерливі очі!.. От і пішов він у Думу і надав тисячею більше від рибалок... А наші просвітителі і тому

раді, — може, що і їм перепаде з тії тисячі!.. Завів орендар свій невід, сітки, снасті; понаймав робочих і не пускає нікого на своїй часті ловити... Приходиться другим з голоду здихати... Що йому за діло? Він купив право на улов; а ти хоч і здихай! Коли в тебе є гроші, — іди поміряйся з ним; а немає — здихай!.. От яким побитом погибли наші рибальські громади! Оце одну якось настягав я: держу, підучую боротись, — та не знаю, що з цього вийде... Поки що — все гаразд... Так отаке моє життя, Петре! А ти ж як думаєш за себе? Куди приткнешся?

— Я? Я ще не знаю, що з мене буде; куди себе ткну. Набираюсь поки що сили; придивляюся до людей і їх життя, — думка колись виводити.

— Писателем хочеш стати?

— Еге ж. А ти як думаєш про се?

Жук скривився, почухався.

— Ти не згоджуєшся? — спитав Петро.

— Любов виспівувати? — бевкнув Жук.

Наче холодною водою обдали ті слова Петра; зневага і ураза пройняли його серце. Жук помітив.

— Вибач, Петре, — замовив він далі. — Я, коли хоч, не бачу справжнього діла з письменства... Що се за діло? Так, з жиру багаті люди, не знаючи нужди, забавляються.

— Он куди ти ухопив! — сказав Петро. — Довго ж ти таки возився з темним людом, — додав, подумавши.

— Та й сам їх миром помазався?

— Ні, гірше... І у простого народу є пісня, казка...

— Що ж, він нею живе?

— Живе у часи спочинку. Коли руки його спочивають, душа і серце просять роботи.

— Хай і так... Тільки се не дає йому їсти.

— Не дає. Ти вчиш його найлегше хліба добути, а я звертаю людську увагу на страшні картини нужди та горя, буджу жаль у серці...

Жук зареготався.

— Вибач мені, Петре! Зділай милость, вибач за мій регіт! О-ох! не зможу ж я удержатися, дивлячись на те, що ти таким благим оком та добрим серцем поглядаєш на діла миру сього... Хіба золото має серце? Хіба метал проймеш

словом? О Петре! О голубе мій! Не тут би тобі жити; не з цими закам'янілими душами...

— Коли вода камінь пробиває, а то б живе слово не дійшло до душі, — одказав Петро.

— А через скільки літ ти повернеш людські голови на цей шлях? — спитав Жук. — Дай Боже, щоб через вік спізнали тебе люди і почали так благо думати, як ти думаєш!.. Візьми великих учителів, — глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу... сьогодні живу — і сьогодні нема мені чого їсти, нема хліба сьогодні... Що ж мені з того, що через вік буде, коли я сьогодні з голоду здихаю?

— Не можна ж усього зразу узяти.

— Брехня! — скрикнув Жук. — Не можна усього — бери частину!.. Я довго, Петре, думав над цим і додумався ось до чого: не можна просьбою — бери силою! Бийся! борися, — а бери, добувай!

Петро мав був перечити.

— Стій! не переч! Ми нічого не виспоримо... Ходімо краще їсти... Ми розуміємо добре один одного, — сказав, задумавшись, Жук. — Я тільки бачу, що шляхи наші різні, а становище їх, Петре, однакове... Де воно буде — чи на шибениці, чи у Дніпрі... Все одно, де б не було!

Мов хто обложив кригою Петрове серце, мов хто холодними руками узявся за його горло від тих слів. Темне і непривітне грядуще підняло свою запону і глянуло холодними очима...

Петро скрикнув і прокинувся.

Світ борюкався з темнотою; у вікно заглядав він мутними очима; а по кутках, мов трясця, тіпалися померки. Петро підвівся, сів. Серце його страшно билосся; голова горіла. Сон, як живі очевидячки, стояв перед очима... думки його потягли далі.

Далі він бачить, як усі прийняли снідати, пересипаючи сьорбання юшки веселою жартовливою розмовою. Потім рибалки повкладалися спати; один Жук не лягав. Він водив Петра усюди; показував рибальські снасті, розказував, куди, що і як. Далі обід... сон...

Сонце спускалося надвечір, як рибалки почали збиратись на роботу. Товариство почало прощатись.

— А знаєш, де Шестірний? — спитав Петро Жука.

— А де?

— Правовідом...

— О, я так і знав! От, як живі будемо, то побачимо — як він високо піде угору, — сказав на прощання Жук.

Товариство повернуло на Київ, а рибалки — до човнів.

Часто після того Петро і з товариством, і сам ходив до Жука у гості. Приходив і Жук до його. Петро ділився з ним своєю працею. Жук іноді скидав на неї і свою увагу; раяв, як те або друге краще зробити. І вдячний же був за те Петро Жукові! То було слово самого життя; слово чоловіка, котрий не тільки бачив лихо, а й на своїй шкурі звідав його.

Далі... далі... Минали дні за днями... Петро все глибше заривався у свою працю, зживався з своєю роботою. Страшна драма рибальського голоду лежала вже у його на столі. Живі люди, живі їх муки заставили і самого Жука здивуватись неабиякому таланові Петровому. Захотілося Петрові далі йти; захотілося самому повітати у других обставинах життя. Забажалося йому побути між «халамидниками» — тими каліками-злодюгами, що оселяють кінці великих міст. Захотілося йому побачити їх долю, їх горе: чим живе і чим дише сей люд. І... поїхав Петро на послідні свої канікули не до батька-матері, — поїхав у місто П...

Темна дошова ніч; холодна і непривітна хата; німі, мовчазні стіни; вікно угорі, перевите залізними штабами, домалювали йому картину життя...

«Хіба се воно? Хіба так можна жити?» Він знемігся; упав на постелю... Мороз пробіг поза спиною; жаль здавив серце... «Що я зробив кому? в чім провинився?» — шептав він гарячими устами, не знаючи сам, що і кому.

З грюком і зиком розчинилися двері. Чиясь проворна рука розчинила їх, і не одну тільки половинку, а разом обидві.

Почувся брязкіт шпор, рип чобіт. У хату вступило разом два чоловіки. Один воєнний, у синій одежі, з білими викрутасами над рукою. Петро його пізнав зразу; він познайомився з ним тієї безталанної ночі... Другий молодий, з русявою

бородою, удыгнений у чорну сукняну одержу з золоченими гудзиками і з темно-зеленим, гаптованим золотом коміром; через незастебнуті поли біліла біла, як папір, сорочка; на жилетці бовтався золотий ланцюжок. Сам — невеличкого росту; рум'яний на виду; очі — жовто-зелені; зуби — білі, тонкі та довгі, мов голочки. Петро скочив з постелі.

— А, здоровствуйте, Телепень! Вот где пришлось с вами встретиться! — усміхаючись зеленими очима і вискаряючи білі зуби, привітався він.

Петро уп'ялив у його свої здивовані очі... Чи сон то, чи приява?.. Перед ним стояв Шестірний!

— Ми с вами еще с детства знакомы... Дайте стульев! — крикнув він, повертаючись назад.

Миттю два москалі умчали два стульці, на котрих і посідали Петрові несподівані гості.

— Вы еще из гимназии, помнится... с тем черным... как бишь его?.. Жук, что ли... — вів далі річ Шестірний: — Вы еще с тех лет отличались... исключительным образом мыслей. Помните желтую книгу, из которой вы черпали идеи о лучшем устройстве общества и справедливейшем распределении благ?..

Петро стояв і не зводив з Шестірного своїх здивованих очей.

— Садитесь... Чего вы стоите? — солодко вимовив Шестірний. — Садитесь... расскажите нам все, что вы знаете по этому делу, по которому мне пришлось с вами в таком печальном месте встретиться. — Очі у Шестірного горіли; зуби виблискували.

Петро мовчав — і все дивився на Шестірного. Отже погляд його тепер не світтив дивуванням; а якийсь огонь займався у йому; краска облила все обличчя Петрове... Чи то сором, чи гнів опанував його серцем?

— Что же вы молчите? Садитесь, пожалуйста, и рассказывайте.

Петро ще раз глянув, ще; опустився на кровать — і мовчки ліг. Зуби Шестірного потемніли, покрилися губами.

— Вы забываете долг приличия, — здвигаючи брови, мовив офіцер.

— Пусть уж мы с вами были товарищи, — мовив Шестірний, — и теперь вот желаем воскресить всю грубость бывшего товарищества, но!.. в присутствии вот их... — І він указав на офіцера.

Той вискалив чорні зашмалені тютюном зуби. Петро мовчав.

— Пусть так! — знову почав Шестірний, і очі його загорілися хижим огнем. — Вы, как видно, долгой практикой выработали для своего корпуса два возможных положения: стоячее и лежачее... Пусть так!.. Рассказывайте же нам, хотя лежа, что вы знаете?

Петро шпарко повернувся на бік. Грізний його погляд упав на офіцера.

— Ви взяли мої бумажки? — скрикнув він. — Покажіть їх прокуророві, — хай він мене винуватить по них, а не пригадає, що колись було у гімназії! — І знову Петро ліг на спину.

Шестірний цмокнув, скривився.

— Хорошо... Вы отказываетесь от чистосердечного признания? Вы отодвигаете руку товарища, которая, может быть, что-нибудь и сделала для вас?

— Я нічого не скажу! — крикнув Петро. — Мені ні в кого і нічого прохати.

— Очень хорошо-с... Ну, нам здесь делать нечего; пойдем далее, — промовив Шестірний до офіцера.

Обидва знялися; порипіли чобітьми — і вийшли. Москалі забрали стульці, і — знову зачинилися перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом охопили Петрове серце. Воно тріпалось, як пташка у клітці; виски сіпало; голова і очі горіли, наче в огні. Миттю він скочив з постелі, ухопився за гарячу голову своїми холодними руками — і, мов нависний, забігав по хаті... Одіймаючи руки від голови і стулюючи їх у кулаки, він затіпався, мов перед смертю, і заскреготав зубами... «О, чом я, чом я не вп'явся йому у ті зелені очі?!» — сичав його голос по хаті. Петро знову ухопився руками за голову; знову забігав з одного кутка у другий. Так миша, ускочивши в мишоловку, котра з грюком зачинилася, бігає-

метушиться: никне туди; кинеться у другий бік; поверне назад, — нема виходу, немає волі! Залізні пруття кругом оповили її; а над головою стоїть смерть, ряба та люта, з огненними очима, з крючкуватими гострими лапами... І з ляку бігає миша по мишоловці, — ганяє своїми тонкими ніжками по дерев'яній долівці; учепиться зубами в залізний прут, — гризь! Не видержав тонкий зубок — перепався надвоє... Навіщо він тепер? Швидко ні один з їх не буде кусати... І знову миша спрожого кидається убік, — знову ганяє по мишоловці.

Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним сонячним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повів туманом, дихнув важкою парою. Закурілася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували пил та курево — чорною калюкою укрили всі широкі дороги.

Добиралося до полудня. Кальною улицею міста П. проїжджав невеличкий візок парою коненят, котрі аж перепалися. На візку сиділа, прикрита рядном, стара згорблена жінка — і знай молила свого машталіра поганяти скоріше.

— Ради Господа Бога, ради самого Христа святого, коли ти віруєш у його, — поганяй, Іване! — молила вона своїм журливим голосом. — Швидше! швидше! уже ж недалеко... Он до того темного будинку — та й годі! І коням скоріше спочинок буде... Швидше, Іване!

— Та воно ви, пані, цілу дорогу — все швидше та швидше! — одказав машталір: — то он до того ліска, то он до того села, то до тії хати... Воно-то нам сидіти добре, а коні, гляньте, — аж боки позападали. Ще хоч би не путь така! А то цілу ніч дощ прав, ще й тепер присипає. Ще добрі коні, що не пристали.

— Я ж прошу тебе, Іване, — молила жінка.

Іван не сказав нічого: шморгнув тільки батогом по конях, сіпнув віжками — і коні підтюпцем побігли до тюрми. Недалеко

від залізної брами зупинив їх Іван. Жінка скинула з себе рядно і показала на світ своє сухе, жовте, пописане зморшками лице. На голові у неї був чорний платок, на плечах чорна юпочка, з-під котрої вибивалося чорне плаття; на обличчі і очах лежала чорна туга. Трясучись, тільки не від холоду, видно, злізла стара з візка і не пішла — побігла до брами.

— Чи можна бачити смотрителя? — спитала вона часового.

Той гукнув у віконечко; перегук почувся з двору, — швиденько забряжчали ключі, загарчали засови... Брама розчинилася, упустила стару — і знову зачинилася.

— Ви чого? — спитав її неласково худий, шолудивий смотритель.

— Побачитись з сином.

— Опізналися, матушка!

У старої щось покотилося по щоці... То, може, дощова крапля упала з платка на обличчя?.. Смотрителеві було байдуже до того. Та й кому ж до того діло?!

— Опізналися, кажу, — знову мовив смотритель і одвернувся.

— Боже ж мій! Коли ж мені прийти?

— Прийом до обіду тільки буває.

— Я ж здалека приїхала... за сотню верст забилася. Змилосердіться надо мною, — кланяючись прохала стара.

Смотритель мугикнув, щось процідив крізь зуби і сплюнув.

— З ким ви хочете бачитись? — спитав помовчавши.

— З сином... з Петром Телепнем.

— З Телепнем? — спитав смотритель таким голосом, що аж у серці похолонуло.

— Еге... з Петрусем; з моїм єдиним сином.

— З ним не можна!

— Зовсім не можна? — ледве вимовила стара.

— Сьогодні не можна; а завтра, як вихлопочете розрішення, то до обіду можна.

— У кого ж те розрішення брати?

— У полковника... — І смотритель сказав прізвище.

— Боже ж мій! Я ж не знаю, де він живе: я приїжджа людина... у мене немає нікого знайомого, хто б указав.

— Язик, матушка, до Києва доводить!

Знову щось за вода змила обличчя старої. Постояла вона, постояла — і, хитаючись, пішла назад.

— Треба, Іване, ще до полковника їхати. Так не пускають... — ридуючи казала вона своєму непривітному машталірові.

— Я так і знав! — гукнув той. — Ще по городу будемо крутитись; шукати якогось полковника... Господи Боже мій! Коли вже ми спочинемо? Хоч би пристать де, просушитись.

— Хіба я сама, Іване, не радніша скоріше спочити? Я б радніша була навіки спочити, щоб не чути сього і не бачити...

— Сідайте хоч скоріш! — змилосердився Іван.

Стара ледве злізла на віз. Іван повернув коней — і не забарилися вони скритися в кальних городських улицах...

Чи ти чуєш, Петре, хто тебе питає? Чи ти бачиш, хто за сотню верстов, по дощу, по лихій годині, примчався до тебе, не спавши і не прилягавши й на часину, не з'ївши крихти хліба з того безталанного часу, як тяжка звістка дійшла до її вуха?

Не чує Петро і не бачить нічого в своїй мишоловці. Ноги в його від біготні заболіли, заболіли руки, голова і груди. Виморений, мов після тяжкої роботи, як сніп, звалився він на ліжко... Спати? Ні, сон тікав від його, як від напасти: він щасливим закриває важкі виї, покійним застилає натомлені очі! А Петро не знав ні щастя, ні спокою. На його душу, наче кам'яна гора, навернули чорні думки, — мов гарячою сіркою пекли його серце, — залізними пальцями давили і переминали мозок. Очі налилися крив'ю, покосилися; лице пожовкло-почорніло, наче земля; від його і несло нею, холодною та непривітною, як буває під осінь. Волосся на голові дибом стало, а уста страшно та грізно кривилися. Що думав у той час Петро? Нічого не думав — і все думав! Він віддався на волю своїм думкам, котрі, як голодні звірі, метали його на всі боки.

Вечір спускався на землю, як знайома повозка знову простувала до тюрми. Знову стара мати устала і мала була іти до брами, та часовий не пустив.

— Атваливай! атваливай, матушка! — крикнув він.

— Я до сина, — простогнала стара. — Ось бумага, що можна з ним бачитись.

— Сьогодні поздно. Завтра, матушка.

І заходив москаль, як та машина, коло воріт... раз-два! раз-два!

«Не піду ж я від тебе, лихе місце, що скрило мого сина... Буду я тут цілу ніч білого світа виглядати, того щасливого часу дождати, коли побачу тебе, мій сину, моя єдина дитино!» — не словами — сльозами промовила сама собі мати і пішла до візка.

Ніч далі та далі насувала; туман густішав та темнішав. Світилися огні по хатах, віддаючи крізь туман жовтими кружалами. Заблищали вікна у тюрмі, мов окате страховище сотню очей визвірило.

— Коли б я знала, моя дитино, котре то твоє віконечко, я б з його цілу ніч очей не спускала! — мовила стара, глянувши на тюрму.

Не чув і не бачив нічого того Петро Федорович. Він тепер навіть не бачив і жовтої плями, що кожну ніч стояла перед його очима; ні постелі, на котрій лежав; ні стін, котрі, як вороги, обступили його. Серед темної хмари чорних думок почувався йому крик і лемент голодних та холодних людей; доносилася їх важка хрипотнява, їх гірке бідкання... Що то так страшно стогне, мов з-під землі подає голос, мов важка гора налягла на груди і не дає вільно дихати?.. Щось скрегоче, молиться, голосе... «Боже наш! Боже!.. Голубко моя! діточки мої! дрібнії мої!.. Хто вас тепер годувати буде?..» Петро задумався і пригадав, як йому довелося раз восени проїздити шляхом, де строїлася залізниця. Ціла купа обірваного люду валялася попідтинню убогого села. Голодний, холодний і недужий перелазив з місця на місце, від одного тину до другого; цокотав від лихої трясці зубами, прохав у кожного палючими очима помочі — і, не діждавшись, зціпивши зуби, страшно стогнав, молився і востаннє викрикував найрідніші, наймиліші слова... Петрові — мов хто шилом шпигонув у серце, — так воно у його болізно повернулося, защеміло, занило... Він схопився за груди рукою — і перекинувся від нестямки на другий бік.

І вчувається йому знову голосіння — тонке, тягуче: мов хто тоненьку пилочку угородив у серце і зачав пиляти, то сюди, то туди повертаючи, — так щось безутішно голосило... Петро знову задумався — і пригадалася йому жінка, котру він колись давно, ще невеличким хлопчиком, всього один раз бачив на віку... Молода, з висушеним нуждою та горем лицем, з глибоко запалими очима, в котрих недоля звила своє лихе гніздо, — стояла молодиця серед двору, ламала кістляві руки — і тужила, безперестанку тужила... Коло неї двоє малих діток божевільно заводили тонким плакучим заводом... За двором стояв чоловік — і, мов винуватий, похнюпившись, дивився у землю. То був староста. Він приніс молодиці звістку за чоловіка. Десять років, як його оддали в москалі; десять років — довгих-предовгих — вона його дожидала, виглядала, — поки староста не приніс звістки, що її Якова за віщось розстріляно!.. А дома ж він був такий тихий та обхідчастий!! Молодиця голосила; діти лементували... У Петра в голові намутилося; під саме тім'я мов хто гарячого жару насипав, пекло-палило... Він безтямки засовався на ліжку, зітхнув, заскреготав зубами... Димом і темнотою заслало йому очі; в ухах загуло-задзенчало... І довго-довго вчувався Петрові здалека гук-крик, убачалося темне курище, пекуче огнище... А це зразу — мов з-за хмари виткнулось сонце — і осіяло темнеє поле. По йому вздовж і впоперек бігали коні; переходили люди; палили з гармат; стріляли з рушниць... Ось — несамовито знялася на диби скалічена тринога коняка, захропла, гепнула набік і налитими кров'ю очима глянула на людей, що повз неї неслися... Он — один чоловік захитався і стовбула з землею поздоровкався, — тремтить, підпливаючи крив'ю. Он — другий біля його, задравши голову вгору, падає навзнич, — все дедалі синіє та синіє, закриваючи очі... Он — третій, вхопившись рукою за груди, щось шепче, припавши ниць до землі... Чи то поклони б'є? а чи прокльони шле?.. чи прощається з білим світом?.. Злякана коняка, згубивши хазяїна, несамовито скаче полем; з усього розгону наскочила копитом на його голову, — голова, мов горіхова лушпина, тріснула — шепотання затихло, — коняка

промчалася далі... А ось — сунуть люди рівними лавами... Іде лава на лаву, посилаючи одна другій олив'яні гостинці, дишучи огнем та димом. А позаду — наче пекло клекоче; ревуть гармати... гуде та стогне земля... Що се?.. Війна? війна?.. За яке добро так зчепилися люди?.. за які вигоди сипнула одна на другу ся сила людей? За що б'ються?.. кого б'ють?.. Не помирилися царі за царства, вельможні за панства, пани за підпанства — і давай міряться силою: хто більше згубить безневинних душ, хто розіллє більше людської неповинної крові... Немає серця — немає й жалю! Що їм до того, що в тій і другій стороні, по городах, селах, хуторах снують, мов тіні, старі батьки, матері, молоді жінки, малі діти, — ламають руки, побиваються, плачуть?! В того не стане сина; в тії — чоловіка, у тих — батька...

Омліло серце Петрове; уста шепчуть молитви і прокльони, прокльони й молитви. Піна не піна — кривава смага криє запечені уста його; немов хто здавив за горло — захарчав він, застогнав... У голові все переплуталося, пішло колесом, наче після чаду та диму... Серце — як не вискочить — тіпається, шпарко ганяє гарячу кров по жилах: б'є вона йому у виски, гамселиє у тім'я... Петро Федорович зітхнув; ліг навзнич; притих, мов скаменів.

І знову йому сниться не сниться, — чує він і бачить: на краю великого міста у кривобокій хатині сидять троє. Погляд у них сумний; лице замліле-заросле; одежа — убога, — тільки-но очі їй додають краси — виблискують, як зірки зимньої ночі... Не ведуть вони розмови — веселої, довгої, гарячої; коли-не-коли вирветься, наче з-під землі, одрубне слово: «Не можна так... то не життя!.. це гірше каторги!..» Вирветься — роздасться по хаті — і затихне... Здається: ці люди усе вже перебалалакали; до всього дійшли; на все поєдналися... Посумувавши отак — піднялися, спершу один, потім другий, третій, — вийшли з хати мовчки, на перехресті стали. Глянули в вічі один одному; мовчки подали один одному руки — і розійшлися в різні сторони...

Петро ще дужче притих, затаїв у собі спертий дух, наче дослухався до чогось... «Це не життя!.. ні!.. яке наше життя?.. що це за життя?» — доноситься до його людський гук, наче реве люте море... Почули той гук високі палати, розкішні

будинки — і затіпались від страху... Летить погоня за погонєю з одного краю моря до другого; шукає бунтовиків, що сполохнули замлілі та закльовані людські душі... Куди ховатись? Навіщо ховатись? з чим ховатись? — Похапали, як курчат шуліка... Непроступні мури, чорні кам'яниці прийняли «бродяг» у свій захист... Чорне страховище, як крюк, закрутилося над їх головами... Де вони тепер? Куди їх заділи?.. Ніхто не скаже. — Пропали парості, та не пропав корінь. Настане час — виростуть нові парості; виростуть — і уразять!

Прудка Петрова думка забігає вперед...

Чи то садок видніє, чи город, чи поле?.. Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю, на котрій, чіпляючись колосками за гілки, буяє розкішна рослина... На високих місцях серед зеленого гаю виглядають, наче з-за хмари сонечко, будиночки — білі, чисті та ясні... Кругом їх по садочках бігають дітки, бавляться веселими іграшками. Старі, дивлячись на дітей, собі радіють; а голоси веселих пісень молоднечі, мов щебетання весняних пташок, разом з садовими пахощами, проймають усе повітря... Чиї ж то садки розкішні? чие поле родюче? будинки веселі? чиї?.. А сонце чие? чия земля?.. Хіба воно не всім рівно світить і гріє? Хіба вона не для всіх однаково родить?.. Хіба не кожному треба заховатись від холоду, від лихої негоди?..

Петро Федорович розкриває очі, підводиться... Червоний світ через вікно ллється на хату, освічує непривітні стіни, переписує візерунками чорну долівку, стрибає по йому, по його убогій постелі, а вгорі чорніє гострими кігтями вікно... Він зразу заплющив очі — і, як куль соломи, упав знову на ліжко... Задавлений плач, глухий болізнний клекіт у грудях вирвались з одкритих, смагою спалених уст — понеслися по хаті, бились об холодні стіни, слались по чорній долівці...

Як підбилось уже геть ясне сонце, упустили сердешну матір у двір. Пішла вона у смотрительську і, вся тіпаючись, подала бумагу.

— Привести! — гукнув смотритель і почав ходити по хаті.

Прошло п'ять хвилин... Господи! які-то вони довгі для матері старої!.. Ось щось за шелест почувся надворі... Немощна мати! одверни, закрий очі!.. Двері розчинилися — і в хату ускочив, озираючись на всі боки, Петро. На йому сіра сірячина, як на розбишаці; він нею обгортається, мов ховається від кого. Лице — сухе і чорне — тремтить, ходором ходє; то на йому регіт малює свої смуги; то страх його кривить та корчить... Очі горять, неспокійно гасають; голова — нечесана, закустрана.

— Сину мій! дитино моя! — углядівши скрикнула мати і кинулась до Петра.

— Цссс, — ховаючи в сірячину голову, одказав він. — Чого ти? Хто ти?..

— Хіба ти не пізнав мене, Петрусю? — запитала жалібно мати.

— Не кажи мені любих слів! — скрикнув він визвірившись. — Чуєш?.. Чого ти прийшла сюди?.. Що ти хочеш від мене?.. У мене усе забрали, все... Були в мене хороші думки, широкі надії... Нема тепер їх! Чуєш?.. Я по очах бачу, що ти добра людина... Ти нікому не скажеш, що я тобі зараз скажу?.. Кажи: не скажеш?.. Ні... ні... я бачу... По очах бачу, що ти не скажеш... Ти добра людина... Чуєш же?.. Слухай: були в мене батько та мати... Ти моєї матері не знаєш? ні?!

— Хіба ти не пізнав мене, Петре? — з плачем вимовила мати.

— Ні-ні... не знаєш!.. Вона в мене добра, учила любити... Я послухав, а тепер і караюсь за те... Гляди ж, нікому не кажи, чому вона мене учила. То — страшне слово! Не кажи ж! А де мій батько? Ти не знаєш?

— Батько твій дома.

— Правда твоя... А що він робить?

— Мучиться не згірше, як і твоя мати, — плаче стара.

— Не нагадуй мені моєї матері; прошу тебе: не нагадуй! Я її любив колись... Що, як? що я сказав? любив?.. Кий біс!.. Я її не любив... Чуєш, не любив?.. Я мучив її... еге... мучив! Тепер се в моді... Чуєш?.. Тепер того немає... Тепер

мука, одна мука... О мамо, мамо!! — скрикнув Петро божевільним голосом і заривав на всю хату.

Не здержало старе матерне серце: упилося синовим горем — і... як сніп, повалилася мати додолу.

— Ге-е-е...е-ть! — скрикнув Петро, натягуючи на голову сірячину, і кинувся до порога.

— Виведіть його! — крикнув смотритель на москалів.

Двері розчинились — і Петро спрожога вибіг. За ним побігли два москалі, що привели його.

— Води! — скрикнув смотритель. — Води! помочи старій!

Принесли води, збризули — ні волосиною не повела. Розняли ножом зціплені зуби, линули у рот води. Забулькотала вона у горлі, — стара похлинулася, здригнула — і розкрила очі.

— О-ох! — мов з-під землі, вирвалось з її груді.

Ще раз збризули на неї води, ще... Стара підвелася, сіла. Голова у неї, наче в п'яної, хиталася, не держалася на в'язах.

— Підведіть! — скомандував смотритель.

Підвели стару, посадили на ступі. Вона притулила свою голову до холодної стіни і тяжко зітхала.

— Матушка! а, матушка! — обізвався молоденький москаль. — Напейтесь водицы.

— Ох... о-ох! — стогнала стара. — Сину мій... сину!.. — Сльози градом котилися з очей.

— Водицы испейте, матушка! — умовляв москаль, підводячи кухоль до її рота. Стара сьорбнула, ледве ковтнула.

— Що ж мені тепер робити, бідній? Що мені казати, безталанній?.. — ламаючи руки, мовила вона безнадійно.

— Їдьте додому, — сказав смотритель. — Що ж вам тут робити? Ви бачились з сином? Бачили, який він... Ми його переведемо у больницу.

Стара затіпалася, облилася слізьми, устала — і ледве-ледве подибала до порога.

— Провести! — гукнув смотритель.

Молоденький москаль, що поїв водицею, підбіг, узяв стару під руку. Так разом вони вийшли і за браму.

— Эй, ты! как тебя зовут? — гукнув москаль на машталіра.

— І досі Іван. А що? — озвався той.

— Иди-ка, помоги довести старуху до места.

Іван підійшов і взяв стару під другу руку.

— Не выдержала, бедная мать!

— Зомліли?.. — спитався Іван.

Довели стару до воза. Підняли, посадили.

— Що ж мені робити з нею? — питався Іван, дивлячись на стару, що, як закаменіла, сиділа на возі, не дивилась ні на що, мовчала.

— Вези, брат, домой, — одказав москаль.

— Куди ж ти її повезеш?

— Домой. Известно.

— Як же її повезеш таку за сотню верст? — безнадійно мовив Іван.

— Сотня верст! Да, брат, далеко!

— А-а, гірка моя та нещасна година, що я підрядивсь на сю путь! — скрикнув Іван, чухаючи голову.

Потім він зануздав коней, повернув повозку, сів і помалу поїхав назад. Постать старої, наче обрубок, колихалася то в той, то в другий бік. Молодий москаль стояв і проводив їх жалібним поглядом, аж поки повозка не скрилася з очей...

— Вот, брат, каковы бывают дела на свете! — промовив він до наступного часового.

— Мати? — понуро спитався той.

— Мать! — зітхнувши відказав москаль і скрився за браму.

А часовий знову, як та машина, заходив коло воріт. Раз-два! раз-два!..

Петро тільки ускочив у свою хату, зараз кинувся на постіль і прикрив подушкою голову. Він увесь тремтів, як у трясці, скорчувався і ховався під подушкою. Трохи перегодом, крадькома, висунув голову з-під подушки і почав дослухатись. З сусідньої хати, з-за стіни, виразно доносився до його чийсь важкий, журливий спів. Пісня гула, як сум тяжкий; тужила — як журба пекуча, на всю тюрму... Плачем бриніла вона у вогкому хатньому повітрі. Петро зовсім розкрив голову, підвівся, сів. Мов привіт знайомого товариша, пісня звеселила його: він почав усміхатись, прояснятись. Він зразу пізнав і той голос, і ту пісню...

— Ага!.. ого!.. — радіючи скрикнув Петро. — Товаришу ширій! і яким тебе побитом занесло сюди?.. От спасибі, так спасибі!.. Неждано, негадано... Ти кажеш: поїдемо гуляти по Дніпрові?.. Добре, поїдемо!..

Петро схопився; заплескав у долошки; забігав по хаті.

— Поїдемо! поїдемо!.. Тільки от що: тепер Дніпро такий сердитий, а в тебе човен хисткий... Одначе не біда! Я прив'яжу себе, щоб не хитатись.

Петро кинувся до постелі, ухопив простиню у руки... Де-е-р-р! так і розпанахав уподовж, видравши стьожку завширшки в долоню.

— До чого б тільки прив'язатись? Ага! Ось до сії дошки...

Руки у Петра трусилися. Миттю він закинув стьожку за стовпчик кроваті, миттю обкрутив кругом шії.

— Саме добре! тепер гаразд!.. Одчалою тепер!.. одпихай, брате!..

І він вагою усього тіла наліг на стьожку, падаючи на коліна... Світ у віччю закрутився, потемнів; обличчя синіло; голова нижче та нижче спускалася... Хвилина... друга... третя... Промінь ясного сонця стрілою промчавсь крізь вікно і упав якраз Петрові у вухо. Голова його ще нижче опустилася; лице налилося кров'ю; очі витріщились... а промінь заграв-застрибав на його нечесаній голові. Він мов стукотав у неї, будив його... Шкода! Незабаром налетіла сиза хмара і вкрала блискуче сонце. Сумні померки розіслалися навкруги, — усе похмуріло, затихло... Тільки з другої хати доносилася сумна, журлива пісня... Аж ось вона піднялась угору, забриніла і — замерла... Холодно і пусто стало. Туловище Петрове божевільно дивилося мертвими очима на чорну долівку — та нічого вже не бачило.

Через три дні, надвечір, виїздив з тюремного двору візок, на котрому вивозили гній і всяку нечистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною; а триногу кобилу поганяв, ззаду ідучи, кривоногий сторож.

То везли шматоване Петрове тіло ховати. Кобила дотягла до кладовища і стала. Між кладовищем і шляхом, коло окопу, чорніла неглибока яма; а на окопі сиділи два

грабарі — один чорнявий, другий білявий, і мовчки курили люльки. Коли повозка наближилася, вони разом устали і узялися за лопати.

— Що воно таке, скажіть на милость Божу? — спитав білявий у сторожа.

— А бог його знає.

— Старе чи молоде?

— Панич, — одказав сторож.

— Панич?! — дивуючись скрикнули грабарі.

— Що ж він зробив таке, що його заперли? — спитав чорнявий.

— А хто його знає. Нічого не зробив: писав щось таке...

Грабарі стали, задумалися.

— Отак, Пилипе, — вимовив білявий до чорнявого, — і вчися — лихо, і не вчися — лихо!

Узяли труну з воза, спустили у яму і закидали землею.

— Царство йому небесне! — сказав Пилип, закінчивши роботу. — Може, він і добрий чоловік був...

— Тю-тю! — відказав сторож. — Яке йому царство небесне — коли повісився?

— Лиха вже його година вішала, а не сам собою! — зарішив білявий.

І, закинувши лопати на плечі, пішли грабарі позаду воза, попихкуючи люльки.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий! Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи білувастий світ, котрий мішався з вечірніми померками. Безжурно він дивився на гори, долини, на втихаюче місто. Байдуже йому, що робилося тут, на сій землі, — холодним оком зорив він усюди... Що йому за діло, що край кладовища чорніла свіжою землею свіжа могила? Та й кому яке діло до того?!

Ось на широкому майдані, з-за церковної тіні, виткнулось чотири людських постаті. На декотрих жовтіли на головах солом'яні брилі, на других чорніли високі циліндри. У одного довга одежа спускалася до самих ніг; широкі рукави майтолали сюди й туди, — тоді як на других були якісь коротенькі куцини. Видно було, що між трьома панями

замішався піп. Тихо вони посували уперед; жарти та регіт не сходили з язиків.

— А ви чули новину? — спитав піп.

— Яку?

— Мої товариші піймалися у тюрму.

— Дивно, що твої товариші у тюрмі, а ти й досі ні! — проказав, жартуючи, чийсь товстий голос.

— А справді дивно! — зареготався піп. — Їй-богу, правду кажу; якби довше був постояв з ними на квартирі, то, певне, і сам би був там... Одного позавчора зловили; веселий — знай співає! Мабуть, чує свою скору погибель. А другий четвертого дня повісився. Дурний! Коли вже наважився вмирати, то так би і вмирав. От би і мені перепало рублів зо три на похороні. Було б на пулечку! А то наш кривоногий сторож сам і ховав, і поминав.

Отак розказував молодий тюремщицький батюшка, отець Григорій Попенко, заливаючись веселим реготом.

Тут саме вони дійшли до краю майдану і стали проти улиці.

— А що ж, може, пом'янемо товариша? — спитав товстий голос. — Ще поки спати, — одну можна збити.

— Та кажу ж, не заробив на похороні! — зареготався батюшка. — Ні, пора спочивати; на завтра служба... — І він позіхнув на все горло.

— На добраніч! Піду ще правило читати, — сказав, прощаючись з своїм новим товариством — записними картюжниками, — і повагом поплівся улицею.

Чи спала ж то ту ніч Телепнева мати? і що снилося старій людині?.. Вона уже добралася додому; горює разом з батьком (котрого скинули з місця) по своєму безталанному Петрусеві. Сумуючи, шепчуть вони таємно обоє: «Лихі люди! лихе товариство!»

Добиралося за північ. Місто спало; огні потухли. У одному тільки здоровенному будинку, посеред міста, світло не вгасало і досі. У великій, розкішно убраній килимами хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і, розбираючи Телепневі бумажки, писав. Коли на яку годину одривався він від писання, щоб передихнути,

одкидаючись на спинку стула і зажмурюючи очі, то перед ним одно за одним носились — ордена, вище місце... і усміхалося, граючи очима, молоде личенько багачки-жінки... Шестірний і собі усміхався, — вилискував своїми тонкими зубами і, забуваючи про неміч, мерщій хапався за перо і писав-писав... аж перо рипіло-гарчало...

А в тюрмі — одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня...

1875 р.

ПОВІЯ

*Роман
(Скорочено)*

ЧАСТИНА ПЕРША

У СЕЛІ

I

«Ще такої зими лютої та скаженої люди не зазнають! Осінь була дошова: від Другої Пречистої¹ як почалися дощі, та день у день лили — до самого Пилипа². Земля так набралася води, що вже і в себе не приймала. Великими річками-озерами стояла та вода по полях та балках; на проїжджих шляхах такі багна — ні пройти, ні проїхати. Не тільки село з селом — сусіди не бачилися одно з другим цілими тижнями; жили, як у неволі. Осіння надвірня робота стала. Коли хто мав клуню — молотив собі потрохи, прибирав, що дала за літо кривава праця. Та чи багато тих клунь у Мар'янівці? У зборщика Грицька Супруна — одна; у попа — друга; у пана — третя; а в останніх — хліб гнив у стогах. І врожай того літа негустий удався; тепер осінь мала й те зогноїти... Боліло хліборобське серце, дивлячись на свої залиті водою токи, на почорнілі, припавші до землі стіжки. [...] На людей пішла пошесть: трясці, пропасниці... Заробітку ніякого; грошей немає. У других і хліба не стало, та ніде й позичити. Біда, кара Господня! Наймали акафісти, служили молебні — ніщо не помагало!

Так було аж до Пилипа. Уночі перед заговінами потягло холодом; к світу випав невеличкий сніжок. Продержало з тиждень морозом — земля залякла, як кістка. Люди й тому раді: зразу кинулися до хліба. Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах — шпарко народ узявсь до роботи!» [...]

¹ Друга Пречиста — одне з трьох християнських свят на честь Богородиці; відзначається 21 вересня.

² До самого Пилипа — тобто до 27 листопада, коли, за церковним календарем, відзначається день святого Пилипа.

Ще не встигли люди впоратися з хлібом, як тут за подушне надавили: овечата, свині, корови — все за безцінь пішло; у волость побрали та там і продали... Народ плакався, бідкався, бо то ж тільки першу половину заплачено; з чого ж взяти на другу? Усі носи повісили. Одна надія зосталася — Миколаївський ярмарок¹ у місті; там як не продати, то хоч пропадай. Люди надіялись та молились, щоб хоч трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу: все ж саньми не те що возом, — і для скотини легше, і набрати більше... [...]

Проти Варвари² почало мотрошити сніжком; до світу і геть-то його впало. Народ мерщій шарахнув на ярмарок: хто мав скотину — своєю, а хто не мав — упрохувався в сусіди. Всі виїздили та виходили; всякому треба те продати, друге купити.

Упросився й Пилип Притика до Карпа Здора, свого сусіда й кума. Скинув до його на сани мішечків п'ять жита, один — пшениці та півклунка пшона — увесь лишок, який можна було збути; упросився до кума, та на Варвари раненько й поїхали в город. Виряджала їх сім'я Здорова; виряджала й Пріська, жінка Пилипова, не так стара, як застарена, молодиця; прощалася з ними й дочка Пилипова, Христя — дівка сімнадцяти літ. Пріська наказувала чоловікові солі купити, хоч з півпуда; Христя прохала батька привезти з міста гостинця — хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку яку-небудь...

— Гаразд, добре! Усього навезу! — сміється гірко Пилип, думаючи більше про подушне, за котре вже не раз натякав Грицько Супруненко, ніж про доньчине бажання.

Місто від Мар'янівки верстов зо двадцять. Коли удосвіта виїхати, то на обід саме поспінеш. Так вони розлічували; так і в дорогу рушили. Зранку сніжок потроху почав падати, все прибільшуючи та приспоряючи. Було тихо, а то й вітрець рушив — почало колесом сніг крутити. І к

¹ Миколаївський ярмарок — зимовий ярмарок, що розпочинався 19 грудня, в день святого Миколи.

² Проти Варвари — тобто 17 грудня, напередодні дня святої великомучениці Варвари.

обіду таке схопилось, що світу білого не видно! Не вітер, а буря завіяла, метучи цілі гори снігу по землі, вихорючи немов густу кашу у повітрі. Не стало видно ні неба, ні землі — все то одно непроглядне віхало... аж страшно, аж сумно стало! [...]

Добре тому, хто тепер дома, в теплій господі! А ті, що в полі, в дорозі?..

Серце Прісьчине нило. Вона сьогодні ждала Пилипа. Певно, він зранку рушив. Не дай Господи, не доб'ється до пристановища? Занесе-закида зовсім снігом, душу заморозить навіки. [...]

— Що це батька немає? Не дай Господи, в полі застука таке... — вимовила Христя.

Пріська трохи не скрикнула. Доччине слово як ножем ударило їй в серце... [...] Христя глянула на матір і злякалася; жовта, аж чорна, сиділа вона на полу, підобгавши ноги й згорнувши руки; голова її не держалася прямо — важко опустилась на груди; очіпок, підбившись угору, посунувся набік; сірі пасма волосся висіли з-під його, мов посохле бадилля; довга тінь від неї гойдалася на помокрілій стіні.

Вранці прийшов «зборщик» Грицько Супруненко і сказав, що вже давно треба заплатити подушний податок.

— Що ж, як немає грошей, — йому тихо Пріська. — Хіба б не радніші віддати?.. Коли й заробити нігде.

— Брехня! — обірвав Грицько. — То така вдача ледача, така звичка бісова! Сповадилися так: ходи по їх разів по десять та проси, у ноги кланяйся!.. А нема того, — слідує з тебе — і віддай, коли слідує. Так же ні: краще в шинку проп'ю, ніж в казну віддам. [...] То ти ж скажи Пилипові, щоб безпремінно достачив гроші. [...]

— Скажу, скажу.

— Ска-а-жу-у! — промовив Грицько, сплюнув, накинув кобку на голову й пішов з хати. [...]

Тяжка, пекуча туга облягла її серце, важкі думки обсіли голову. Її довге життя розстиалося перед нею... Де її радощі, де ті веселощі? День у день робота, день у день праця — ні згуляти, ні спочити. А нужда яка була, така й є; з самого малку як причепилася — та й досі... Що було

доброто в серці, що було живото в душі — як той шашіль, вона проточила: і краса була — не знать коли зносилася; і сила була — не знать де ділася; які надії були — і тих немає; зосталася одна — дочку пристроїти, та тоді хоч і вмерти... [...]

Цілу ніч прокидало Христю материне важке зітхання; їй не раз чувся і її задавлений плач.

— Мамо, ви плачете? — допитувалась дочка. І плач, і зітхання на який час замирили... Вітер покривав їх своїми жалісливими з'явдами.

II

Недарма журилася Пріська; недарма цілі ночі не спала, то гірко плачучи, то важко зітхаючи: уже третій день минув після Миколи, а Пилипа все не було. Щодня вона бігла до Здорихи довідатися, чи не приїхав її чоловік? Поки ж Здра не було, ще таки надія жила у її серці, ворушилася на самому дні, гріла; а як Карпо приїхав та сказав, що Пилип, спровадившись, пішов від нього і більше йому не доводилося бачити, — ні жива ні мертва вернулася Пріська додому... У голові в неї гуде, у вухах дзвоне, в очах жовто... Вона не змогла слова сказати; як злягла, то пролежала, наче дерев'яна, до другого дня.

Наступного дня Пріська знову не дістала ніякої звістки про свого чоловіка: багатьох вона розпитувала, але ніхто не бачив Пилипа. Повернулася Пріська додому заплакана та зажурена, а тут ще й Грицько вже вкотре прийшов вимагати заплатити подушне.

— Де ж мені його взяти? Бач же — Пилип не вертається, — плачучи одказує Пріська.

— Винокурню закурив, мабуть! — доїдає Грицько. — Усі уже вернулися, а його немає.

— Може, вже й не вернеться ніколи... — каже Пріська.

— Не візьме його лиха година! Такого ніщо не бере! — кричить Грицько, та повернеться ще до Христі і почне їй голки заганяти... все про хлопців їй плеще. Христя знає, куди се Грицько стриже, та мовчить, щоб ще більше не роздратувати.

Грицько — багатир, дука: у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець; два двори — один у найми дає, у другому сам з жінкою та нежонатим сином живе. Тихий його син Федір і з себе гарний, робочий, слухняний; горілки не п'є, по шинках не волочиться. Усе б гаразд, та... сватав восени Грицько Федора на Рябченковій Хіврі, хоч поганій, зате багатій дівці, а Федор візьми та й одкинься: «Ні за що не візьму Хіврі». — «А кого ж тобі? Попівну яку?» — «От, — каже Федір, — гарна дівка у Притики — Христа». Грицько глянув так на сина, мов його хотів наскрізь пронизати. «У Притики?.. Гарна, та що має?» — грізно спитався. І вже більше Федора не силував.

З того часу ніколи не минав случаю тим або другим Притиці насолити. А Федір, як на те, дедалше все більше припадає до Христі; не так вона до нього, як він до неї липне. [...]

Короткий день минає, настає ніч зимня, довга пилипівська ніч. Чого за ту ніч не передумаєш? Які думки не перейдуть через голову, через серце? А Пріська ж то за всю ніч і на волосину не заснула: як лягла звечора, та цілу ніч тільки й чуто було її глибоке зітхання, її гірке схлипування. [...]

Світом прокинулася Христа і здивувалася, що мати досі не вставала. [...]

Христа, як кішка, покралась у сіни; коли вернулася знову у хату, то перше, що їй кинулось у вічі, — мати вже встала: у чорному закапелці, між комином і білою стіною, тремтіла її постать сіра... То не мати, то не жива людина, то — виходець з того світу. [...] Сама журба, само лихо не дивилися б так страшно, як Пріська у той час дивилася! Вона вся трусилася; уста її тремтіли, наче що шепотали... Трохи не випустила глечика з рук Христа, як угляділа свою матір.

— Не вернувся?.. Немає? — мов трава суха прошелестіла, спитала Пріська скривившись. Вона, видно, хотіла плакати, та не змогла; очі її горіли, блищали, і, як вона не лупала набряклими віями, ні одна сльозина не показалася.

У обід знову Грицько суне.

— Оце, Господи, з тим дядьком, як розходився! — сказала Христа, углядивши Грицька.

— Де мати? — спитався той, увійшовши у хату.

— На печі, — одказала Христя. Пріська так і не вставала з печі.

— Чого лежиш? Уставай та збирайся в город за чоловіком! — почав він.

— Чого я за ним піду? Хіба сам не прийде? — простогнала, підводячись, Пріська.

— Прийде... Дожидай... Діждешся... Змерз! — рвучи слова, додав накінці Грицько.

Пріську наче хто у бік шпортонув ножем при тому слові; вона кинулась, тріпнулася... та так і закаменіла на місці — хоч би слово яке сказала, хоч би зітхнула! Тільки збожеволілими очима прикро дивилася на Грицька.

Христя собі глянула на його, подивилася на матір, схопилася за лице руками, притулилася до комина головою...

— О, мій батечку, мій таточку! — нестямно скрикнула вона, і вся її постать затремтіла. [...]

Смеркалося. Надворі, неначе туман, сірий світ коливався над землею. У хаті — чорніше сажі: тільки намерзлі вікна, мов полудою заслані очі, сіріють; і тихо-тихо, як у могилі. Замовкли дочка й мати. Пора й перестати, бо є кінець сльозам, є край і лементові: голос хрипне, сльози сохнуть, опускаються в серце, на дно душі. Замість їх устають думки, здійснюються гадки — одна другої неодрадніша, одна другої нерозважніша. [...]

Не минули ті думки-муки Христиної і Прісьчиної голови. Дочка, забившись у куток на полу, божевільно устромила очі у сірі шибки, і на їх білуватому полі малює думка батька... її батька, низенького, натоптуваного, з круглим лицем, рудими вусами, карими добрими очима. Який сам був — такі в його й очі; недарма кажуть: видно чоловіка по очах. Він справді був добрий, не то що ніколи не зобижав її, а було і матір придерже, коли та розходиться ляяти... [...]

Душа, кажуть, з дев'ятого дня літає по світу — може, і його душа тепер між нами? Як би вона бажала побачити його душу, побалакати з нею!.. Розпитати, чи і на тому світі однаково, як і на сьому?.. Кажуть — смерть усіх рівняє; кажуть — на тім світі усе навпаки: тут було голодно

й холодно, там — ситно й тепло; тут ти скнів душею, там — радітимеш серцем; тут мужикував, там — пануватимеш... То оце батько панує?.. Бажала б вона побачити батька паном... Вона попрохала б у його й собі панування. Або — цур йому! воно таке нещире та горде — тільки душу загубиш; краще, хай на тому світі... А на сьому? Трошки б більше достатків, ніж є, та одєжинку б празникову: а то і на будень, і на свято — та все одна! [...]

І пішла молода Христина думка перелічувати одні за другими недостачі, пішла викладати свої таємні бажання: невеличкі вони, страх невеличкі, та й їх немає, — і серце нудьгує, що тепер за батьковою смертю ніколи їй того не прийдеться добути.

Що ж думає Пріська, забившись на піч і обхопивши свою голову обома руками? Їй привиджується тепер її давне — її доля, її гірка доля, що гонила по білому світу, поти не прибила до Мар'янівки... Вона — козака дочка, малою зосталася без батька та матері: під холеру вони полягли... і родичі, які були, померли, і вона зосталася... зосталася у чужих людей, пасла громадські гуси, пасла свині, телята, поти побільшала. А там — знову служба, служба на чужих людей, тільки не на себе. Служила вона по своїх, служила по жидах, служила й по купцях... Удова-купчиха прийняла її наостанку за хліб та одєжу. [...] Пріська, як вірна слуганаймичка, їздила всюди за нею розчісувати та прибирати свою господиню. Раз зібралися в Київ. Перед виїздом Прісьці щось усе нездужалося; боліли руки, боліли ноги, боліла голова — так що й на світ важко було дивитися. Отже прийшлося їхати. Добралися до Мар'янівки — і Пріська зовсім злягла... Що далі було — вона нічого не знає; опам'ятувалась уже у хаті Грицька Супруна. Він тоді був за прикажчика у пана, і її кинула там господиня, бо так наказав управитель-німець. Вичунавши, вона все дожидала господині, що ось же над'їде і візьме її з собою. Та, видно, господиня не дуже побивалася за нею, бо щось довго не верталася. Пріська хотіла найнятись у кого з козаків, та Грицько не пустив — одслужи перше той хліб, що, лежачи, переїла! Пріська зосталася. Там вона і з Пилипом стрілася:

він був за робітника у прикажчика. Одна доля, одно лихо людей докупи зводить... Грицько такий сердитий, крикливий; жінка його Хівря — така уїдлива: тільки й чуєш, як Хівря лає Пріську або Грицько кричить на Пилипа... Наймичка і кріпак зійшлися якомсь, скаржачись одному другому на свою долю. Пріська при тому запримітила, що у Пилипа і очі карі, і вуса шовкові. Пилипові теж кинулась у вічі Прісьчина постать струнка, її норов тихий, її голос любий... Частіше та частіше вони почали сходитись. Оце, дивись, Пилип товар погнав до водопою, а Пріська — хвіть відра! — і собі побігла по воду... Або кинеться Пріська за топливом в огород, а Пилип уже тут і вродився!.. Уже Прісьці і одбуток вийшов, а Пріська все не йде від Грицька з двору і все більше та більше жаліється Пилипові, яка Хівря сердита. Одного разу збіглися вони уночі в садку під яблунею. Пилип яблука стеріг, а Пріська... чого Пріська тут опинилася? — і досі не знає, а може й забулося... Не забулося тільки Прісьці, як тії ночі цілував Пилип і без того її гаряче лице, як клявся, що він її кохає і довіку буде кохати; як обіцявся, що, тільки вони поберуться, він вибудує нову хату, і як вони заживуть своїм господарством. Пріська не згоджувалася, бо Пилип кріпак. «Хіба кріпаки не люди? — спитав він. — І кріпаки живуть на землі, а не під землею...» Подумала Пріська, погадала: за нею її сирітська доля — гола, боса й простоволоса, а попереду... нужда та недостачі, довічна робота на чужих, довічна праця... Добре ж, поки здоров'я, поки сила слуге; а як занедужа, от як недавно трапилося? Без роду, без пристановища — хоч під тином складай руки. Правду Пилип каже: і кріпаки живуть на землі, а не під землею... І вона згодилася. [...]

Прошло тринадцять літ; на чотирнадцятому їх звеселила чутка про волю. То не була глуха чутка, яка завжди ходила поміж кріпаками, а справжня звістка — про неї і піп читав у церкві. Зіткнули вільніше Пилип і Пріська: тепер же то вони поживуть на волі! Через два роки і сама воля вийшла. Пилипові дали ґрунт, дві десятини поля. Збився Пилип і на хату — свою-таки хату!.. Господи, яка то була радість Прісьці! Як вона рук не жаліла, обмазуючи та обліплюючи

хату, щоб і холод не заходив зимою, і дощ, бува, не пробив літом... Хоч приходилося і платити за все те, та все ж легше, що своя хата, що не чутно ні лайки Грицькової, ні догани Хівриної. Сама собі працює коло свого невеличкого городу; Христа помагає їй. Її серце радіє, дивлячись, як дочка розвивається на волі. «Тяжко та гірко жилося нам, — думала тая Пріська, — може, дітям краще буде?» І вона гонобила надію у серці: дасть же Бог — знайдеться добрий чоловік її дитині — приймемо зятя у хату. Пилип уже старий став, і вона нікчемна — хай пристає у прийма, хай молоді на очах у старих учаться хазяйнувати: оддамо їм усе.

Так думалося Прісьці, а вийшло?.. Що їй тепер у світі робити, що їй казати? Хто того поля догляне, хто коло його буде ходити? Хто заплатить викупне, подушне? [...]

Огонь у печі тлів, тлів — та й згас; тепло вибігло у незакритий димар; застиг обід серед черені. [...] А Прісьці і Христі — байдуже. Їх гріє горе своїм пекучим огнем, їх діймають сльози своїм гірким теплом... Голова наче у вогні палає, очі горять, зітхання гаряче, аж губи репаються від нього, аж у роті сохне.

Ніч минає. Заблимало край неба крізь зелені-зелені хмари; світ лупнув над землею своїми мутними очима... Навіщо? Яку він утіху принесе, яку пораду приверне?

III

«От уже третій день вона думає, як його зібратися у місто? Легаючи спати, рішає: завтра... завтра безпремінно піду; що б там не було, а завтра зберуся... А на завтра життя знову станове свої перепони: з чим його туди сунутися, та і в чому?.. І знову думки-муки пиляють її до вечора; цілий день, як одну годину, держать її у своїх міцних обценьках, щоб увечері знову вимучити надію на завтра...

Так, збираючись, і не пішла. На третій день з волості, запихавшись, прибіг староста і напав ляяти.

— Все на нас вернете! — кричав він. — А кому се ближче діло — чи жінці, чи старості? Стидалися б! У мене, може, свого діла не обкидаєшся: щодня за вас, чортів, у волость

тягають, а тут ще і в місто іди, признавай усякого п'яницю, що замерзне на смітнику!..

Через три дні він знову прийшов; приніс нові чоботи, клунок солі і платок.

— І грошей, — каже, — п'ять рублів було, та гроші за подушне у волості залишили.

— Там же щось три рублі тільки слідувало, — промовила Пріська.

— То не моє діло. У волості залишили. Піди сама та й довідаєшся.

Староста пішов. Пріська глядить на приноси — он що тепер від її Пилипа залилося!.. А Христя ненарошне прикладає вогню до печеного, — роздивляючись, вона докладає матері:

— І платок новий купили батько, і чоботи... та які ж маленькі та гарні! Кому ж то се? А це — сіль. Ще і в клункові щось є.

Вона вийняла щось заверчене в папір і почала розгортати. Очі її розгорілися, коли вона нагляділа аж три довгих шовкових стьожки, сережки невеличкі, з хрестиками на привісках. Це вже для неї куплено, їй!..

— Дивіться, мамо, що батько мені купили, — показує вона матері.

Пріська тільки струснулась і одвернулася... Їй гірко було слухати доччину радісну мову, їй боляче було дивитися на ту куплю... У віщо вона їй обійшлася? Чого їй тепер стоє? Вона каменіла, дивлячись на все те, пригадуючи, де воно і як воно взялося!.. [...]

На другий день, зібравшись, подибала до волості.

— Тобі чого? — пита старшина.

— За грошима, — кланяючись, одказує Пріська.

— Які тобі гроші?

Пріська розказала.

— Гроші узяв Грицько. Він казав, що так і слідує. Іди до його.

Пріська пішла до Грицька, благала його повернути забране, але той нахабно відмовив, сказавши, що сам, мовляв, сидить без грошей.

— Господь з вами! — утираючи сльози, промовила Пріська. — Не даєте — самі поживайте! Вам більше треба... Куди вже мені позивати вас? — І, похилившись, вийшла з хати.

— Я так і знав, що прийде бісова манія! — промовив услід їй Грицько.

— Походе-походе та й підоб'ється, — одказала Хівря. — Краще мені платок на празник буде. [...]

Сумна-невесела прийшла Пріська додому. Христа веселенько стріла її.

— Куди се ви, матусю, ходили, що так довго барилися? Жду, жду — не діждуся вас!

Стара, важко дишучи і не обзиваючись до дочки, опустила на піл.

— А ви й не примічаєте, що я в нових чоботях? — щечече та. — Дивіться — якраз прийшлися при нозі, мов на заказ шиті... Таких і по всьому селу других не знайдеш: і юхтові, і не шкапові. Дивіться-бо!

Пріська зирнула; досада ущипнула її за серце.

— Оце вже й натягла! Оце вже і шмарувати почнеш у них? Годі лишень; скинь та положи... Поки нові — то більше дадуть за їх.

— Як? Хіба ви продавати будете? — неспокійно спитала Христа.

Пріська мовчала.

Але чоботи не довелося-таки продавати, бо Христю і її матір виручила сусідка — Одарка, запропонувавши позичити трохи грошей.

З серця неначе хто камінь зняв, сльози вгамувалися... Думки легенькі такі плутаються в голові... «Сказано, як добра людина знайдеться... сказано-то...» — шепче сама собі Пріська.

IV

Заступало свято; настав багатий вечір. Поздоров, Боже, Одарки Здорихи, Пріська стрічає його неабияк: і страви уволу, і пирогів, ще й осьмушку горілки купила. Всього потроху є, та нікому їсти, нікому пити, нікому привіт

дати. Кусаючи пирога, Пріська згадує Пилипа — і плаче... Де вже та їжа піде на душу, як сльози заливають очі?.. За Пріською плаче і Христя. Більше сльозами, ніж стравою, повечеряли обидві — і невеселі полягали спати.

Настало Різдво. Поки до церкви збирались-наряджались, поки у церкві стояли-молились, воно і свято здавалося. [...]

Пріська більше у церкві стоїть, молиться; а Христя з дівчатами крутиться по цвинтарю, шебече. Вона так давно бачилася з ними: після Миколи не виходила ні на досвітки, ні до кого на попряхи; як крячка та, просиділа трохи не три тижні коло матері. Дівчата обдивляються її, хвалять стьожки, намисто, серги; любуються чобітьми; розказують, що без неї лучилось на досвітках: як чорна Ївга полаялася з Тимофієм та й до ворожки ходила, щоб помирила; як Федір щодня на досвітках допитувався, чи не бачив хто де її, Христі?

— Він таки тебе щиро любить, хоч батько його за це й лає, — сказала Горпина Педьківна, подруга Христі, висока білява дівка, перша реготуха на селі.

— А мені про те й байдуже, — одказала Христя.

— От, згадай чорта, а він і роги виставить! — скрикнула Горпина зареготавшись.

Христя озирнулася. Прямо до їх гурту ішов парубок, високий, білявий, у синьому сукняному каптані, підперезаному добрим каламайковим поясом, у сивій з решетилівських смушків шапці. То був Федір Супруненко. [...]

Дівчата аж за боки беруться та регочуть від кумедних Горпининих вигадок, а та і не перестає — меле. Христя і собі за другими сміється. Як його не реготати, коли Горпина, здається, і каменного розсмішить.

Час весело і швидко йде. Незчулася Христя, коли і з церкви вийшли, як мати, сіпнувши її за рукав, — пора додому! — сказала.

— Гляди ж, Христе, — гукнула Горпина, — я за тобою забіжу: підемо колядувати.

Вернулися Пріська і Христя додому — краще б не верталися!.. Христі ще вчувається регіт дівочий, веселі їх вигадки, приповістки... а тут у хаті тихо, аж сумно; мати така понура. Сіли розговляться, а Пріська — за сльози. [...]

Надвечір Горпина забігла по Христю.

— Скоріше, Христе, одягайся; уже наша челядь у зборі!

— Куди се? — пита Пріська.

— Колядувати, мамо.

— Ти б краще не йшла, дочко.

Христя глянула на Горпину...

— Тіточко, голубочко, — заторохтіла та. — Пустить її.

Хай вона хоч трохи провітриться. Ви ж бачите, на що вона перевелася.

Пріська тільки махнула рукою.

— Та йди вже... Що з вами подієш? Не пустуй тільки там.

Подруги, раді, забравшись за руки, не пішли — побігли з двору.

Пріська зосталася сама.

Надвечір її запросила до себе Одарка.

Розмова зав'язалася. Одарка пригадує своє життя, Пріська своє. Нерадісні то були речі для розмови; отже незчулися, коли і як стемніло. Дітвора, награвшись, захотіла спати. Пріська мала була додому йти, та Одарка намоглася.

— Посидьте, тітко. Погломонимо ще.

Скоро прийшов і Карпо, чоловік Одарки.

— Здорові, тітко! — привітався він. — Скільки літ, скільки зим? Давно, давно ви в мою хату заглядали. Я вже на Одарку гримаю: може, кажу, розсердила чим?

— Бог з тобою, Карпе! Хіба твоя Одарка така, як другі? Тільки з нею і душу одведеш. А не ходила, то ти і сам гаразд знаєш, чому. Як таке щастя, то і між людей нема охотки йти: сиділа б усе дома, як кам'яна... Воно б, може, ще краще було, якби відразу скаменіла!

— Хай Бог милує! Я оце вас усе одстоював, за вас розпинався, — сказав Карпо.

У Пріськи — наче очі побільшали, так вона подивилася на Карпа ними.

— Що там таке? — за неї спитала Одарка.

— Та нічого ще поки. Дурний Грицько. Чого це він на вас уївся?

— Супруненко? — угадала Пріська. — І сама не знаю. От як перед вами винна! Ні, їсть же та й їсть... Така вже,

видно, його ненависть до мене. Як раз учепиться чого, то так — як реп'ях до кожуха... Одно точить, як шашіль дерево, як іржа залізо.

— Звук ще за панщини людей підкушувати та й досі не кида своєї вдачі, — увернула Одарка.

— А вже чоловік! Ні Бога не боїться, ні людей не соромиться! Тепер куди верне — щоб землю від вас одібрати... Заходжу у шинок, а він сидить з нашими дукачами: Горобцем, Вербою та Маленьким. Сидять, п'ють. Грицько, зуздрівши — зараз до мене: [...] «Чи ти б, каже, не згодився узяти на себе її землю?» — «Навіщо?» — кажу. «Як навіщо?» — І почав викладати, що коли від неї землі не одібрати, то і земля за нею буде, і платити за неї другі будуть. «А чим же їй, — питаю, — жити, коли землю одібрати?» — «Переживе, гладка! Хіба сама не при здоров'ї ще? І дочка у неї — як кобила, хоч зараз у віз запрягай! До хлопців, небійсь, уміє іржати, а діла робити — не робить». — «Ніхто, — кажу, — не віда, як хто обіда! А я добре знаю, що оце не стало Пилипа, то Прісьці не медяно прийдеться прожити. Коли ж ще від неї землю одібрати, то тоді хоч у старці йди...» [...]

Як смерть та жовта, як тінь темна, Пріська устала з-за столу, попрощалася й пішла додому. [...]

«От тобі й свято! У сей день, кажуть, колись Христос народився... нове життя зачалось... а для мене — нове горенько!» — думалося Прісьці. [...]

V

Де ж Христа забарилася? Чому не приходять утішати матері старої, ділити з нею її тугу запеклу?

Христа рада, що вирвалася... [...] Радістю і веселощами б'ється серце у Христі, очі грають, як ті зорі на холодному небі. Те лихо, що їх туманило, що важким каменем лежало на душі, скотилося, коли вона переступила за свій двір. [...]

Дівчата, вискочивши з двору Вовчихи, розкинулись на невеличкі купи. Горпина і Христа — одна коло другої. [...]

Христа трохи одстала. «Та невже той Федір так убивається за мною?» — думала вона. «Питав, чи буду я? Підожди,

стріну я тебе де-небудь, уже ж правди допитаюся; та вже ж і за ніс поповоджу!.. Коли каже твій батько, що з ума тебе звела, — хай недурно каже!» — нахвалялася Христя. Їй так гарно, так радісно на душі, легко на серці... Є той, що і за нею побивається, її любить... [...] Христя усміхнулася, пригадуючи, що б його зробити таке Федорові, як стрі-неться? На неї найшла та дівочька жартливість, якої вона давно вже не звідувала.

— Чи підемо, дівчата, до Супруненка колядувати, чи минемо? — спитала вона, наганяючи гурт.

— Підемо. Чого минати? Цей край обійдемо, та тоді й на другий. [...]

Дівчата підійшли до воріт.

— Нумо, ходімо! — скрикнула Горпина.

— А як справді ціпка дасть, та ще й собакою нацькує? Від нього усього треба ждати. [...]

— Благословіть колядувати! — крикнула Горпина, зазираючи у вікно. Воно намерзло і, окрім жовтої плями від світла, нічого не було видно. [...]

Сінешні двері розчинилися і — висунулася кочерга... Дівчата, забачивши — дай Боже ноги! — не знали, коли за двором опинилися; другі, боязкіші, помчалися впововж улиці. Одна Христя стояла серед шляху і заливалася з реготу.

— А що, здобулись?

— Я вас! Я вас, бісові старці!.. — гукав Грицько. [...]

Весела пора — колядки. Недаром кожна дівчина, як Бога, дожидає їх: і наспіваєшся, і нагуляєшся, і нарего-чешся...

На Христю — як насіло: не було того двору, з якого вона, вийшовши, не кривила хазяїв, не сміялася з подруг, не дратувала ломачкою об тин собак.

— Це тобі, Христе, не перед добром. Щось тобі буде таке, — казали дівчата. [...]

— Або, як додому вернешся, мати вилає, — одгадувала невеличка Пріська.

— Хай лає, зате нагуляюся! — одказала Христя і знову почала реготати.

З противної вулиці доносився парубочий гомін.

— Дівчата! парубки... — хтось сказав. [...]

Чимала валка парубків показалася з ulиці — у здоровних білих кожухах, у сивих шапках, лавою йшли вони через ulицю, поскрипуючи по снігу ногами. Дівчата вдарилися врозтіч.

— Лови! лови! — гукнули парубки на всю вулицю.

Піднявся гомін та біганина. Парубки ловили дівчат, здоровкалися, жартували. То були усе знайомі парубки — свої: Тимофій, Іван, Грицько, Онисько, Федір... Федір так і кинувся до Христі.

— Ти куди так розігнався, роззяво? — скрикнула та.

— За тобою. А ти куди втечеш?

— Чого я буду тікати? Хіба і ти такий, як твій батько? Прийшли до його заколядувати, а він собакою нацькував... Багатирі, дуки, кажете! [...]

Дівчата й парубки ще довго ходили селом. Поколядувавши, хлопці пішли провести дівчат додому.

Христя і Федір zostалися удвох. Декілька часу йшли мовчки. Федір думав, що б його Христі сказати; Христя мовчки виступала і раз по раз струшувалась.

— Ти, Христе, замерзла? — надумався Федір.

— І сама не знаю, що це зо мною: наче трясця трясє.

— Коли хоч... — несміло почав Федір, — у мене кожух добрий і довгий.

— То що, скинеш? А сам у сорочці зостанешся?

— У мене свита... А хочеш — поли широкі — полою прикрию. — І в одну мить розстебнув кожух.

Христя усміхнулася. Федір побачив, як у Христі очі блиснули... Його серце тьохнуло... Не пригадає, як і коли Христя опинилася під його кожухом, коло його боку. Йому гарно так і тепло, радісно. Простують обоє мовчки. [...]

— Ось уже і двір твій! — журливо промовив Федір. — Господи, як швидко!

Вона зітхнула і одкинула полу. Федір побачив її лице, бліде, задумане.

— Спасибі тобі, Федоре, — тихо подякувала вона. — Прощай! — І направилася у хвіртку.

— Христе! — обізвався він.

Вона озирнулася. Федір кинувся.

— Хоч одно слово... Люба моя, мила моя!

Він обхопив її і хотів поцілувати. Христя мотнулася і в одну мить опинилася за хвірткою. Вона сама не знає, чого їй стало смішно-смішно... Роздався тихий регіт.

— Ти смієшся, Христе?.. Смієшся?.. — питає, тремтячи увесь, Федір.

— Іди вже собі, — з-за хвіртки сказала Христя.

— Господь з тобою! — промовив Федір і, наче п'яний, повернув назад майданом.

У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очах. Вона вже мала була гукнути на Федора, щоб вернувся, та не гукнула. Схилившись на ворота, вона дивилась, як нетвердою ступою потяг він від неї, криючись у сірих померках ночі. [...]

Христя важко і глибоко зітхнула і, похнюпившись, повернула до хати. [...]

VI

Сумно минали празникові дні, важко тяглися довгі різдвяні ночі, приносячи і проносячи неодрадні думки. Однії тільки не проносили вони з задуреної Прісьчиної голови: наче цвяшок забилася вона у душу, загородилась у серце. Що, коли справді одберуть від неї її землю? Вона пригадати не зможе, що тоді буде з нею? На ту землю вся її надія, там — її добро, її життя; без землі — голодна смерть! А Грицько такий. Уже коли він намірився що зробити, то зробить. Карпо каже: не журіться — за їх громада. [...]

Пройшов тиждень. Настав новий рік. Що то їй новий рік принесе? Серце її непокоїно билосся. На третій день нового року зранку забігав Карпо сказати, що після Водосвяття¹ збірка. «Може, й про вас будуть балакати. Виходьте після обіду», — додав. [...]

Прийшов день збору. [...] Крик і гвалт застала Пріська на майдані коло волості, де зібралась громада. [...]

¹ Після Водосвяття — тобто після 19 січня, коли відзначається церковне свято, пов'язане з легендою про хрещення Ісуса Христа.

Там побачила Здора, що, зібравши біля себе чималу купу людей, щось гаряче розказував і доводив, побачила Супруненка, що, закинувши шапку аж на потилицю, ганяв по майдану від однієї купи до другої. [...]

Аж ось дійшла черга до питання про земельний наділ Пилипа Притики.

— Одібрати! — крикнув перший Грицько; за ним хтось другий... третій. У Пріськи в очах потемніло.

— Підожди кричати — одібрати! — чує Пріська Карпів голос. — Це діло треба розсудити.

Далі скоївся гвалт... Слів не чутно, чує тільки Пріська — хтось десь бубонить, хтось кричить: «А дочка? а сама?»

І знову другий голос: «Брешеш! багатирі! звикли тільки себе глядіти, а другі нехай з голоду пухнуть, хай здихають!»

Гвалт, гомін і крик такий знявся, якого ще і не чутно було. Громада знову розсипалась на скільки куп. Кожна купа гомоніла, одна дужче, друга тихше. Од купи до купи знай бігав Карпо і гукав:

— Піддержете, братця! Що се таке? За бісовими дуками швидко не можна буде бідному чоловікові і дихнути. Як се можна? Де се видано? Коли б ви бачили тільки її... та ось і вона! — І Карпо, ухопивши Пріську за рукав, потяг за собою до Грицька.

— Оце та гладка! Оце та здорова! — гукав Карпо Грицькові. — Дивись! Дивіться, добрі люди: ось вона! Оце та Пріська! Здужає вона сама що робити?

— У неї дочка гладка! — гукає у свою чергу Грицько. — Хай найме дочку. Чого ж другі наймаються, а її не можна?

— У неї одна дочка. Як найняти її, то і в хаті нікому поратись! — кричить Карпо.

— Та цитьте! цитьте! Підняли таке — розібрати нічого не можна! — гукнув старшина. [...]

Довго не вгавала гаряча суперечка, проте землю таки залишили за Пріською.

Того ж вечора до Притик прийшов Федір Супруненко.

— Чого ж ти стоїш, Федоре? — спитала Пріська. — Сідай! Що скажеш доброго?

Федір, зиркнувши по хаті, похнюпився.

— Та я се до вас... — рвучи слова, несміло почав він. Голос його бринів, як перервана струна: йому, видно, важко було говорити.

«Чи не сватати, бува?» — подумала Христя і глянула на Федора. Той, блідий, стояв край порога і, мнучи шапку в руках, тремтів. Те запримітила і Приська... Настало важке мовчання, ще важче ждання.

— Батько прислали, — знову промовив Федір, і знову його голос обірвався. — Батько сердиті прийшли додому. Напали на мене... Хотіли бити... а далі: «Піди, — кажуть, — до... скажи: я їй цього не забуду!..» — ледве-ледве вимовив Федір, і сльози закапали з його очей.

Дочка і мати ззирнулися... Пройшла хвилина мовчання, наче сон найшов на всіх... Нестямний стук далі їх розбудив. Коли вони прийшли в себе — Федора вже не було. [...]

VII

Грицько прибіг додому голодний і лютий. Та земля Притичина не одну вже ніч не давала йому спати, болячкою на серці сиділа, спичкою ув оці стриміла. «Хай вона не достанеться мені, а другому... тільки аби одібрати! Чого їй тоді жити у селі? З чого вона проживе? Опухне з голоду... [...] Аби вас випхнути з села, а то ви мені і за вухом не свербите. А випхнути треба, бо зовсім пропаде Федір. Думав, як полаю — оханеться... Кий біс! Як дурень той ходє. [...]

Він і не гадав, щоб громада не згодилася. Чи статечне таке діло, щоб громада сама на себе і податки взяла, і землю віддала? Цього ніколи не буде, цього не може бути.

І от тепер... на тобі, та цить! Він винуватив усіх багатирів, що за його як слід не стояли, і громаду, що з глузду зсунулася та таке викинула. А гірше всього Приська ся... ненависна Приська з своєю дочкою застається у селі!.. І от тепер почнуть вони як у дзвони дзвонити: а що, здобувся? а що, взяв? покурив?.. [...]

Відправивши свого сина до Притик, Грицько лежав у своїй хаті й думав: «Гаразд, що я таке пригадав. Це одучить бісового дурня бігати за тією хльоркою: коли піде

вдруге — самі проженуть. Гаразд-гаразд... спасибі мені!»
І Грицько таємно усміхався. [...]

Федір пізно вернувся додому, розкуйданий, без шапки.

— Був? — спитав його батько.

Федір поніс таке, що Хівря, прослухавши, аж перехрес-
тилася. Грицько скочив на ноги і грізно зирнув на сина.

— Був, питаю? — гукнув він.

Федір стояв проти його й цокотів зубами.

— Ти збожеволів? — спитався батько.

— Та не руш його! — обізвалася Хівря. — Хіба не бач,
він не схожий на себе.

Грицько прикро подивився... Блідий, з мутними очима,
стояв проти його Федір і трусився.

— А шапка твоя де?

— Там... там... — махнувши рукою, глухо промовив Федір
і мерщій побрався до печі. Хівря кинулась до його.

— Федоре, сину! Що з тобою? Оханися! [...]

Цілу ніч не давав Федір покою своїми вигуками, ви-
криками, жаханням. Грицько, спершу думаючи, що син
прикидається, нарешті, дойняв віри... «Що ж се з ним і
від чого? — думав Грицько. — Не звісно, чи ходив він до
Пріськи. Коли ходив — то, може, справді напоїли чим
бісові відьми». [...]

Прийшла знахурка.

— Або ж з ляку, або з пристрїту, або ж давано йому
чого, — сказала вона і почала готуватися виливати пере-
полох. [...]

Люди, не розбираючи нічого, підхопили чутку і виплели,
що буцім Пріська напоїла Федора кошачим мозком. Дехто
і бачив, як вона ката патрошила удвох з дочкою. Пішла
чутка-поговорка по всьому селу. [...]

Один Карпо заступається за неї.

— На суд його, багатиря, брехуна! — рає Карпо. — Що
він славить вас на все село? На суд його тягніть!

Пріська послухалася і пішла жалітися на Грицька. Хоч
на суді і виявилось, що Грицько плів ті нісенітници, тільки
Грицька не обвинуватили. Чутка ходила, що він вечеряв з
судьями у шинку. [...]

Час ішов. Пріська жила собі на другому краї села і не відала, що Грицько заміряв, що пригадував. Людський поговір потроху стихав: видно, і людям набридло одно про одно шодня товкти. Тим часом Федір видужував: у його була пропасниця.

Минули М'ясниці¹ і Масляна², настав Піст³. На Середохресній⁴ у місті ярмарок. Селяни знову, як той плав, кинулись туди. Поїхав і Грицько; так, без діла поїхав, а пробув довше всіх. Він вернувся у вівторок на Похвальній⁵ — радий, веселий такий. Коли zostався він на самоті з Хіврею, то витяг з гамана якийсь папірець і, показуючи, радо промовив: «Оце їх доїде! оце! Зайняли мене, хай же знають!» Хівря допитувалася, що то, та Грицько тільки махнув рукою і мерщій побрався до волості. [...]

VIII

Одного недільного ранку до Пріськи прийшов соцький і сказав, що їй треба негайно піти у волость на якийсь суд. Пріська ніяк не могла збагнути, що ж то за суд, проте серце віщувало, що наближається якесь лихо.

І не дообідала — пішла, їй так важко, так гірко. Серце так непокоїно б'ється...

В суді писар прочитав, що «Загнибіда ще об Миколі договорився з Пилипом Притикою найняти у його, Притики, дочку Христю за десять рублів у рік на його, Загнибіди, одежі; що Притика, вельми нуждаючись у грошах, узяв у нього п'ять рублів за півроку вперед, видавши розписку не як за найми, а як за позику, що, довідавшись об Притичиній смерті, він, Загнибіда, просе тепер волость заставити Притиківну Христю або гроші за півроку одслужити, або ж

¹ *М'ясниці* — певний період після Різдвяного посту, коли, за законами Православної Церкви, дозволяється вживати м'ясні страви, одружуватися тощо.

² *Масляна* — давньослов'янське свято на честь пробудження природи, початку весни і землеробських робіт.

³ Мова йде про Великодній (Великий) піст, що триває 40 днів.

⁴ На Середохресній... — на четвертому тижні Великого посту.

⁵ На Похвальній... — на п'ятому тижні Великого посту.

віддати сім рублів, бо від часу позики пройшло уже більше трьох місяців і він, Загнибіда, яко крамовий чоловік, позбувся росту не менше як на два карбованці».

Як не побивалася Пріська, проте суд постановив, що Христя повинна йти до Загнибіди відслужувати гроші.

Наче п'яна, коливаючись і плутаючи ногами, пішла Пріська за соцьким з волості. На рундуку у неї голова закрутилася, ув очах потемніло і... як сніп, вона повалилася додолу.

Вона опам'яталася вже дома... [...]

У той саме час Грицько вернувся додому.

— Слава Богу! — увійшовши у хату, радо вимовив він, — здихався-таки чорта!

— Якого? — питалася Хівря.

— Притиківну випер суд у місто служити.

— Цссс... — засичала Хівря, вказуючи очима на Федора, що сидів непримітно в кутку на лаві.

Грицько глянув — Федір блідий, як крейда, держався за лаву руками і огненними очима дивився на батька, важко дишучи.

Грицько зам'явся, пройшовсь по хаті, витяг люльку, набив, запалив і мовчки потяг з хати.

Федір провів очима батька, перевів на матір... Хівря сиділа на полу і низько-низько схилилася. Видно було, як вони обоє засоромилися сина... Федір гірко та глибоко зітхнув, устав і мовчки побрався на піч.

— І як-таки тобі так, не роздивившись, та зразу і брякнути! — поклавшись спати, вимовляла Хівря Грицькові.

— Та кат його знає! — вивертався той. — Вечоріло — і не бачив нічого.

— Розкажи ж, як се воно так вийшло?

— А Федір спить?

— Спить. Не бійся.

Грицько почав розказувати, як він у місті побачив Загнибіду, як з ним таки добре підпили і почали хвалитися своїми вдачами і невдачами. Загнибіда говорив про свої крамарські діла, кого і коли накрив, як і його накривали... Грицько розказав за Федора і прохав порадити, як

його запомогти. «Це Притиківна — того Притики, що замерз?» — питає. — Того самого. — «Гроші після його zostалися?» — Зосталося п'ять рублів. — «Гаразд! Усе гаразд буде. Я напишу від його розписку, що він зазичив буцім у мене. Приставимо у суд. Як заплатити нічим буде — суд і накаже: одслужити дочці. От ти так і здихаєшся, поки син одужає».

Важке зітхання і ще важчий плач роздався по хаті. То, слухаючи страшні батькові перекази, заплакав Федір. Грицько штовхнув Хіврю під бік — підвела, мов! — і почав шось сам собі бурмотати, наче спросоння.

ЧАСТИНА ДРУГА

У ГОРОДІ

I

Не зраділо сієї весни тільки Прісьчине серце, виряджаючи Христю у місто, у найми. Навіщо тепер ся весна, коли їй ні з ким стрічати? Навіщо те тепло, оте ясне сонечко, коли воно вже не гріє заколілої душі, заляклого серця? Нащо ті зелені лани, густо зарослі підмети, коли їй по їх не ходити, добра з їх не збирати?! Було у неї одно добро, задля котрого вона й досі робила-працювала, рук не покладала... Тепер і те добро одняли від неї! [...]

Не раділо й Христине серце, коли вона ще до сходу сонця, попрощавшись з матір'ю, з селом, чимчикувала широким шляхом на місто... За нею — плач та горе материне; перед нею — невідома наймитська доля... Яка вона: чи добра, чи лиха?.. Де вже добра?.. Хіба від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?.. [...]

Не сама вона йшла. Соцького Кирила прислано з волості за нею, щоб доставив на місце — провів і оберіг її в дорозі. То вже Грицько Супруненко так старався для неї! [...]

Дійшовши до ліска, вони повернули у праву руч. Шлях широкий, покритий талим снігом, гадюкою поп'явся на гору. Мовчки, похнюпившись, вони піднімалися все вище та вище.

— Оце тобі й город! — сказав Кирило, коли вони зібралися на гору.

Перед ними у долині розіслалося місто. [...]

Христі зробилося страшно... Місто здалося їй хижим звіром, що, притаївшись у ямі, роззявив свого кривавого рота з білими гострими зубами, наміряючись кинутись на неї.

— Ану, дівко, годі стояти — рушаймо! — мов у дзвона вдаривши, вимовив Кирило.

Христя, наче підстрелена, струснулась... Сльози, як горох, покотились з її очей додолу.

II

— Коли б сам чортяка вигадував, то не вигадав би такого, як оце вийшло!.. Піст на сході, а в мене однії шуки цілий віз не розпродано, чехоні дві бочки... колоди. Та ще й одлига... Тьфу! У крамницю хоч не потикайся... — гукнув Загнибіда, увіходячи того вечора у хату.

У Христі аж у пальцях похолонуло, як вона його вздри-ла... Височенного зросту, довгобразий, з страшенними рудими вусами, гострим горбатим носом, нахмуреними бровами, з-під котрих, мов дві жарини, блищали жовті, аж червоні, мов у кроля, очі. Одітий він був по-міщанському: у довгому сукняному чекмені, що спадав аж до самих чобіт, у широкій смушевій шапці — книшем, котра, наче сковорода, прикривала його стовбовату голову. Його обличчя, його постать, його поступ казали, що це чоловік силющий, рішучий: нічого він не злякається, ні перед чим не зостановиться. А червоні кролячі очі видавали лукаву душу, ехидні заміри: писарська каверза побраталася у них з крамарськими хитрощами.

— А це хто такий, Олено? — кинувши на Христю, неначе жаром, бистрими очима, спитався він своєї жінки, молодой змарнілої молодиці з блідим лицем і блакитними очима. Здавалося, само небо відбивалося у її ясних зіницях.

— Се ж наймичка, — одказала та тихим та привітним голосом, мов на струні злегка забриніла. [...]

Невисока Христя, з повним рожевим лицем, молодими ясними очима, чорними бровами, так одрізнялася від змарнілої Олени. Ся — бліда та зажовкла, наче зов'яла квітка; а та — тільки що розпустилася... У Загнибіди аж очі загорілися, як глянув він на її низький круглий стан.

— Насилу діждалися вашої милості!.. — неласкаво привітав він її. — Ти чого так довго барилася? — попитав далі ще неласкавіше.

У Христі у душі похолонуло, зарябіло в очах...

— Петре! — сказала Олена, скрутнувши головою.

Загнибіда з усмішкою глянув на Христю, потім на жінку і мовчки пішов у кімнату.

— Давай, дівко, самовар, — сказала Олена і полізла до шафи.

Як Христя увійшла з самоваром, Загнибіда так і упився в неї своїми гострими очима. Вона чула, як той прикрий погляд пронизував її наскрізь, добирався до серця, мутив душу... У неї тіло тремтіло й самовар у руках тіпався, — не поспіши постановити — певно б, вона його була б кинула. Становлячи, вона все-таки не здержалась — схлюпнула. Гарячий кип'яток побіг по її руці на стіл... Невиразна більність ущипнула за пальці; а вона хоч би писнула або скривилася — тільки загорілася вся, як огонь.

Христя вийшла в іншу кімнату і там, не витримавши пекучого болю, гірко заплакала.

— Чого ти? — допитувалась Олена.

— Та нічого! — нетерпляче одказала Христя й напружилася з хати.

— Як нічого? Кажі — чого плачеш?

— Пальці попекла.

— Чим?

Тільки що Христя зібралася відказати, як щось булькнуло, приснуло... почулося zalivne реготання.

То Загнибіда, сьорбнувши чаю, не видержав і, приснувши, зареготався.

— Ну, чого ти? — дивуючись спитала Олена. Загнибіда реготався... Його тіло тремтіло, а лице аж посиніло з натуги. Той регіт гострим ножем упивався Христі у серце, вередив і без того нетерплячу більність руки. Ось Загнибіда похлинувся, закашлявся...

— Знаю... О, бодай його! — скрикнув він прокашлюючись; і почав розказувати, як Христя обшпарила руку.

— І терпляча ж яка, та не видержала! — додав усміхаючись.

Христі ще тяжче, ще трудніше стало: то над нею насміхаються, з неї регочуть! «Залився б ти на кутні, проклятий!» — подумала вона, обливаючись слізьми. [...]

Життя уперше поверталось до неї своїм суворим боком; вона уперше почула на собі його важке ярмо... «Ні, немає щастя й талану бідним на цьому світі і не буде ніколи!» — рішила вона. [...]

Тим часом Загнибіда вечеряв з Оленою та розказував їй про свої нечисті крамарські справи: про те, як йому пощастило когось обдурити, про те, що треба якось збути гнилу рибу на харч робітникам.

«Он на одній чехоні рублів двісті убитку буде. Підсів мене сей рік Колісник! «Купи, — каже, — пополам візьмемо». Я й купив; а він, біс його батькові, від своєї половини і одкинувся. [...]

От коли б Лошаков на завод узяв — гаразд би було. На днях забігав: «Бочку треба». — «Не зовсім, — кажу, — гарна». — «Та кат її бери! у мене робочі, — поїдять!..» [...]

Сумно стало Христі й важко те слухати. Де вже його в ката тут шукати тії жалості, коли тільки й думки — як би з другого жили вимотати, на другому поїздити!

— Христе! прибирай самовар, — нескоро кликнула Олена.

Йдучи спати, хазяйка наказала, щоб до світу самовар становити: «Бо завтра день базарний, Петру Лукичеві треба рано в крамниці бути».

«Людей труїти гнилою чехонею!» — подумала Христя, важко зітхнувши. Помостилась на лаві, загасила світло й собі лягла.

Христя відразу заснула. І не снилось їй нічого, ніщо не тримало її тихого покою. Пригорнувши болячу руку до грудей, вона спала. На те й ніч, щоб усім спочивати. Та чи усім? А то що за світ колишеться у малій хатині? Ось він уже в кімнаті, серед його ясної хвилі чорніє чиясь постать висока... Хто то? Чого? То Загнибіда, босий, роздітий, з свічкою у руках, тихо, наче кіт той, викрався з кімнати, увійшов у кухню і, озираючись на всі боки, покрався у сіни. Злегка надавив він клямку, щоб не стукнула, одчинив двері, високо над головою держачи світло.

У кутку на лаві лежить Христя, спить. Темна тінь від неї ходе-труситься по стіні... У Загнибіди очі заблищали, як він

її зобачив. Тихо на пальчиках підійшов він до неї, підняв світло угору так, щоб світ падав саме на голову Христі... З темноти вийшло кругле покійне лице її з чорними бровами, з закритими очима, з трохи розкритим ротом. Тихе зітхання ледве-ледве чувається, то піднімає, то опускає її високі груди. Очі у Загнибіди аж засвітили, рука злегка затіпалася... Довго він стояв над нею, дивився, напувався чарами її красної вроди. Се... тихо послав уперед руку, подержав над нею, як держать над жаром, коли змерзне, і... тихо опустив... Христя кинулась. Світло в одну мить згасло... Темнота знову облягла кругом. Спросоння Христя не розібрала, чи то їй снилося, чи справді вона бачила світло. Натомлена, вона перекинулась на бік і знову заснула. Вона не чула, як нешвидко після того щось в темряві зашамотіло; як стукнули двері в хатині; як Олена, прокинувшись, спитала: «Хто то?» — «Се я», — важко дишучи, одказав Загнибіда.

— Чого ти?

— Ходив довідатись, чи засунено.

Грузько він ліг на ліжку, аж воно зарипіло, довго ворочався, поки не заснув. Зате Олена цілу ніч не спала.

III

«Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес!» — одно носилося, одно ходило по хатах у Загнибіди на другий день Великодніх свят.

На сей день у Загнибіди завжди бенкет... [...] Про те знали і свої близькі, і сторонні, і самі хазяїни. Збиралися завгодя. Завгодя скуповувались, пекли-варили... Цілий тиждень Христя за приводом хазяйки, наче в каторжній роботі, коло печі крутилася. [...]

По столах, накритих білими, як сніг, скатертинами, найдків-напитків — ніжки гнуться... Всюди достаток, розкіш, багатство...

Христю дивували такі запаси... «Господи! — думала вона. — Одному даєш он скільки, а другому... Коли б моїй матері хоч десята частина того, що тут є, яка б вона була щаслива!.. А то?..»

Вона глянула кругом себе. Виходячи з села і сподіваючись на хазяйську одягу, вона свою новішу зоставила дома. І от тепер, у чому прийшла — у тому і свято справляє... [...]

На другий день почалася збірка з самого ранку. Перші прийшли близькі сусіди — підганяти хазяїнів до церкви.

— Пора до Божого дому! — гукали, заглядаючи в хату.

— Ще поспіємо. Заходьте! Заходьте! — запрохував Загнибіда.

Поки збирались-наряджались, починалась розмова. Розказували, як хто стрівав свято, як провів перший день, що чутно по городу. [...] Звісні празникові речі! [...]

Всі позирають на столи, де рядком настановлені пляшки грають проти сонця своїми цвітними настоянками; перед пляшками на здоровенному підносі чорніє печена гуска, стоїть піджарене порося, держачи у зубах шматок хріну; невеличке ягнятко, зігнувшись у каблучку, виставило своє гостреньке рильце з рідкими зубами; там лежить вутка, задравши ноги вгору; там біліє товсте молоде сало, жовтіє масло, червоніють крашанки; а над цим усім в кінці столу, наче сторожі, стоять високі паски з білими головами, присипані цвітним горошком... Все так і бере очі на себе; все дратує смак! [...]

— Кого ми ще ждемо? — спитався високий огрядний чоловік з веселими карими очима, червоним лицем, чорним вусом, підходячи до товстого крамаря, що сидів у кутку, потом обливаючись. — Чи так — походимо, подивимося на оці запаси та й додому порозходимося? — вимовив він далі, скрутнувши свого чорного вуса.

— Петро Лукич! Петро Лукич! — гукнув на Загнибиду крамар.

— А що?

— Пора, братику. Животи підвело, — мовив він скрикнувшись, мов і справді живіт у його заболів.

— Та... Рубець з Книшем обіцяли зайти, — сказав, чуваючи потилицю, Загнибіда.

— А по-моєму: де два — там третього не ждуть! — одказав високий чоловік з чорними вусами.

— І батюшки немає, — додав Загнибіда.

— Оті ще бородаті! — процідив крамар.

— І нащо тих бородатих ждати? — граючи очима, питає високий чоловік. — Хіба ми й самі бороди не причепимо? У Олени Іванівни, певно, завалялося де повісмо прядива... От і борода готова!

Кругом знявся регіт.

— Уже Колісник пустився на вигадки! — сказав хтось.

— На які там вигадки? — правувався Колісник. — Тут голосу не одтягнеш, а вони — вигадки!.. Я кажу: поки батюшки, та се, та те, то воно б по одній слід пропустити. [...]

— Жінко-голубко! — мовив Загнибіда. — Ти ж у мене перша, ти ж у мене й остання! Попотчуй добрих людей. Страх мій, люблю посидіти з добрими людьми, погомоніти, поспівати.

— Уже ж коли співати, то божественної, — сказала дячиха.

— Божественної! Божественної! — загукали кругом. Крамариха завела «Христос воскрес!»¹, другі підхопили. Жіночі голоси тонко-тонко виводили; чоловічі, мов жуки, гули; один Колісник гукав товстого баса, аж вікна бряжчали, за що його кума раз по раз садила кулаком у спину. Колісник мов і не чув тих духопеликів — співав; зате на кінці так придавив, що кума не здержалася і з усього маху стусонула Колісника межі плечі; той векнув. Усі зареготалися, а Колісник, повернувши назад себе руку, ущипнув куму. Та скрикнула, поточилася на стіл... Пляшки й чарки захиталися, попадали... Почувся брязкіт битого скла.

— Стійте! стійте! не бийте! — хтось скрикнув.

— Нічого, нічого. Де п'ють, там і б'ють! — одказав Загнибіда.

— Жінко! попотчуй ще.

Після сієї уже не примічали, як слід співати, якої держатись. [...]

Христя, почувши нестямний галас, підійшла до дверей подивитися. Вона зроду-віку не бачила нічого такого! «Це подуріли люди, показалися! Один на одного лізе, один

¹ Крамариха завела «Христос воскрес!» — тобто Великодню молитву, що починається цими словами.

другого не бачить. І це багатирі, дуки гуляють-бенкетують! З жиру не знають, що робити, та казяться», — подумала Христя й мерщій проскочила повз двері до столу, щоб хто не примітив; узяла шматочок паски й почала жувати. Вона ще сьогодні не їла; у роті засохло; зачерствіла паска становилася руба. Під гам, гомін і чужі співи їй сумно-сумно стало. Сонце одходило до спокою, червоним світлом обдаючи землю. Обпершись на стіл і позираючи в вікно, вона задивилася на те криваве полум'я та й задумалася...

Несподівано між Загнибідою і Колісником спалахнула сварка.

Загнибіда, похитуючись, підвівся. Очі в нього, як гострі ножі, блищали.

— Так це ти до мене прийшов бучу збивати?.. Вон з моєї хати, щоб і твій дух поганий не воняв! — крикнув несамовито Загнибіда.

Колісник прикро подивився йому у вічі.

— І-і, хазяїн паршивий! — призро мовив і, сплюнувши, почав шукати шапки.

— Брешеш! — скрикнув Загнибіда. — У мене чесні люди бувають, благородні; один ти з усіх єхиди вирискався.

— Який же я єхиди? Ану, скажи... — підступаючи, допитувався Колісник.

— Який? Ось який. Ти пам'ятаєш наш уговір за рибу перед Різдом?

— Ну, пам'ятаю... То що?

— Що ж ти — узяв її у мене? Узяв?.. О-о-о, єхидо! Аби підвести чоловіка, аби шкоди другому наробити!.. Та ще й смієшся...

— То ти он про що?! Та й дурний же ти, а ще писарем був. Це, брат, комерція зветься, щоб ти знав: не ти накриєш — тебе підведуть.

— В усьому ти такий! — гука Загнибіда.

— А ти кращий.

— Що ж я?

— Що? А розписки які там писали? Га?

— Які розписки?

— Не знаєш? Забув? А хазяїном зовешся. Крамарюєш на тисячі, а на п'ять рублів бідної дівчини полестився!

— Що це ти патякаєш?

— Що? Он кого спитай що. Он! — указуючи на Христю, мовив Колісник. — Вас за се у тюрму посадити слід. Півроку служби чужої закортіло? Знаємо ми, нашо ся служба, догадуємося... У-у, хазяїн! Нога моя не буде після сього у твоїй хаті! — скрикнув Колісник сплюнувши і побіг із хати. [...]

Христя була в кухні, як змагалися Колісник з Загнибідою. Спершу вона не розібрала, про кого та річ ведеться; тепер їй, як удень, стало видно. То її з матір'ю оплутали, он як обійшли ці дуки-багатири!.. Серце її наче хто у жмені давив, — так воно заболіло... Проснулася туга, устала ненависть... [...]

Сонце сіло; насунула темна тінь ночі; в хаті ще більше потемніло: стіни — мурі, у кутках — як сажа чорна, тільки крізь шибки уриваються жовтуваті померки.

— О-ох! хоч випити, — почувся голос Загнибіди; далі — мацання руки по столу, брязкіт битого скла.

— Чорт би вашого батька взяв! — крикнув Загнибіда. — Світла дати! Чому світла й досі немає?

Загнибідиha, вискочивши з кімнати, кинулася світити. Поти знайшла сірники, поти засвітила, Загнибіда сидів і лаявся. Як засвітила — то аж скрикнула: нова скатертина трохи не вся залита наливкою, розбите скло валялося по столу.

— Господи! Чи не можна б спершу засвітити, та тоді випити, коли так заманулося, — сказала вона.

— Мовчи! — гукнув Загнибіда, хижо сверкнувши очима. — Ще мені не залили за шкуру сала? Ще й ти туди?

Загнибідиha глянула докірливо на нього, повела плечима і вийшла в кухню.

— Христе-голубко! Дивися, пожалуста, за ним, щоб він, бува, хати не спалив, а я піду та трохи спочину, бо це вже жди всюночної... Ох, побила мене лиха та нещасна година! — зітхнувши важко, тихо сказала вона і пішла в кімнату.

Гіркі думки знялися в Христиній голові... «Обійшли-окрутили, як самі знали, та ще й голубкою величають...

Ой, добрі та любі!» — думалося їй, а в серці почувався якийсь жаль до Загнибідихи. Якась таємна думка, що ця жінка ні в чому не винувата, що вона сама немалу випила на своєму віку та ще й випиває, ворушилася у її душі. Глибоко та важко зітхнувши, вона сіла на лаві так, щоб видко було, що Загнибіда буде робити. Загнибіда сидів за столом проти неї і, уп'явши очі у кінець ґнота, божевільно дивився на світло. Нешвидко перевів він їх на розлиту по столу наливку, підняв руку, умочив пальці й почав масити голову... Христя тихо зареготалась — такі смішні їй здалися ті витребеньки п'яного хазяїна... Палкий погляд Загнибіди, досягаючи до неї аж у кухню, перервав її регіт. Вона затихла; Загнибіда, наставляючи ухо, слухав... Стало тихо-тихо; Христя чула, як у неї серце кидалося... Це Загнибіда устав, налив чарку, випив і на пальчиках покрався у кухню. Христя закам'яніла на місці. Вона навіть не пригадає, як Загнибіда опинився біля неї, пригорнув до себе і тихо поцілував у щоку... Огонь — не огонь опік її; якась огненна течія розлилася по її тілу.

— Христе-голубко! — шепнув він, пригортаючись до неї. Вона тріпнулася, мов уражена.

— Чого ви лізете? Гетьте! — скрикнула вона на всю хату, одпихаючи його від себе.

— Цссс!.. — засичав Загнибіда і знову почав дослухатись. Кругом, як у вусі, тихо, тільки з кімнати доноситься сап важкий.

— Знаєш що, Христе? — почав він. — Я тобі заплачу ті гроші, що батько зазичив у мене.

— Чула я, як він зазичив. Спасибі вам з Супруном! — відказала Христя.

— Що ти чула! То — брехня! Їй-богу, брехня... А от що я тобі скажу... Хочеш бути багачкою, ходити у шовках, у золоті?

Христя мовчала.

— Що твоя душа забажає — все тобі буде! Чи їсти тобі, пити... Ти бачила оту здохляку? — ткнувши пальцем на кімнату, спитався Загнибіда. — Їй день віку, та й того я ще укоротити маю... Стидка-бридка!.. А ти мені якраз під норов підійшла...

Христя мовчала, тільки її серце непокійно билось.

— Христе! — благим голосом прогук Загнибіда й кинувся до неї. Очі його світилися, як у kota, руки тремтіли; він увесь трусився, мов у лихоманці, як ужака той, холодний і слизький, він обвивався кругом Христиного стану і п'яними устами цілував її лице, очі, шию... Христя мовчки пручалася, доки її було сили змагатись; коли ж вибилась з мочі, а Загнибіда наліг на неї, вона скрикнула на всю хату... Не встиг він одхопитись, як на порозі показалася Загнибідиха, бліда, розпатлана.

— Вон, вонюча! — скрикнув Загнибіда і знову кинувсь до Христі.

— Тікай, Христе! — гукнула Загнибідиха.

Христя як стріла кинулася надвір. Загнибіда — за нею; та спіткнувся на порозі, упав... Христя з нестямки добігла аж до комори. Незабаром донісся до неї нестямний крик Загнибіди: «Так тікай, вонюча? Тікай, паскуднюча?..» Гуп важких кулаків, гук, зітхання і плач Загнибідихи.

— Ох, уб'є ж він її, уб'є! — гомоніла сама до себе Христя, ламаючи руки. Їй хотілося кинутися оборонити нещасну хазяйку і страшно було Загнибіди; страшно того непевного крику господині: «Тікай, Христе!..» Вона з ляку, не знаючи що робити, забилася аж під комору. Вогка земля, холодне повітря — ніщо її не охолоджало; тіло її все вогнем горіло, хоч її наче лихоманка трусила; то палив її нестямний плач Загнибідихи, трусив непевний страх, що буде з нею... [...]

Далеко-далеко за північ, видно вже притомившись лягати, Загнибіда пішов до рундука і сів на крильці. Коли бліда зоря зайнялася над сонною землею і Христя вилізла з-під комори, щоб піти у хату нагрітись, то перше усього кинувся у вічі їй Загнибіда. Сидячи на рундуці і схилившись до стовпа головою, він спав. Христя і сонного його злякалася. Щоб, бува, як не збудити, вона на пальчиках покралася за хвіртку і стояла за ворітьми чуманючи, поти не почула гомону у дворі. То гомоніли товстий крамар та гнилозубий чоловік, тягнучи Загнибиду в хату, їм не під силу було утягти його п'яне тіло — і хазяйка кликнула її допомогти.

IV

— Ти не потурай, Христе, на те... Що п'яному не забреде у голову? П'яний не поставить свічки, а звалить, — уговорювала Загнибідиха Христю, як крамар і гнилозубий чоловік пішли з двору.

Христя мовчала, хоч її і зло брало за вчорашнє: вона за цілий день тільки невеличкий шматочок хліба з'їла; цілу ніч просиділа під коморою, перемліла та перемерзла — та що їй було казати? І кому казати? Їй, хазяйці, його жінці? Хіба вона сама не бачила, сама не чула? Хіба їй самій не досталося?

— От тільки чого буду тебе прохати, — помовчавши трохи, знову почала Загнибідиха. — Що він тобі буде казати — не втаюй від мене... — І Загнибідиха заплакала.

Христі стало жалко хазяйки. Вона б рада її й утішити, та чим же ти утішиш?

Переплакавши, Загнибідиха знову начала гірко-журливо:

— Ну й життя! Ворогові своєму не бажала б такого! Хоч би діти були... Зреклася б тебе, допеклого, осоружного! Пий, гуляй, розпутничай — мало б мені було нужди... Ніт же! Господь і тим не благословив... Чи я вже удалася така нещасна, чи согрішила перед Богом, що на мені все лихо окошилося!.. [...]

— Гей! — доноситься охриплий з перепою голос з кімнати.

Загнибідиха струснулась, скочила й побігла. Христі здалося, наче чорна хмара зразу насунула: і сонце світе — та не так, як хвилину назад тому світило; і хата мов не та, тиха та спокійна, — а вчорашня хата, де бенкет, розвернувшись, гукає п'яним гуком, де її мордовано... У Христі серце забилося важко та трудно. Знічев'я вона кинулася до печі: то одтуле заслінку, подивиться в чорні челюсті, то знову затуле... Це — ухопила віник і почала вимітати піч.

Загнибіда увійшов у кухню поточуючись. Одутлуватий, закустраний, він став серед хати, понуро оглядаючи кругом себе. Загнибідиха стала коло печі, заслоняючи від його Христю.

— А та де? — зично спитався Загнибіда.

— Послала на базар за бубликами, — торкаючи рукою Христю, одказала Загнибідиха. Христя коло печі присіла.

Загнибіда знову влігся спати, наказавши жінці сидіти поруч і доглядати його сон.

Несподівано вдарено в церковного дзвона. Зично і голосно розкотився його товстий гук... Христя кинулась; кинулась і Загнибідиха; Загнибіда тільки розкрив очі, бликнув на жінку — і одвернувся до стіни. Христя мерщій покралася назад у кухню. [...]

Все зле і гідке, що затаюється у чоловічій душі на самому дні, сплигло наверх, знялося: і гидливість, і ненависть, і ще щось, чого Христя через хвилину сама злякалася. Вона забачила здоровенний кухняний ніж на столі... «Отим би тебе приспати!» — ударило їй у голову... Прийшовши до пам'ятку, вона перехрестилася. «І збрєде ж таке на думку, тьфу!» — сплюнула вона і повернула гадки на щоденні клопоти. [...]

З того часу між Загнибідихою і Христею настав лад; сказати би, товариство, коли б Христя була рівна; а то Христя завжди держала себе геть одсторонь — і як чужа, і як молодша, і як наймичка. Зате Загнибідиха ходила за Христею, як за своєю меншою сестрою. Коли Христя забуде що зробити — Загнибідиха сама зрєбе, а не нагадає. Після свят вона не тільки ублагала чоловіка набрати наймичці на одєжу, а сама пішла й набрала разом на дві: буденну і празникову. [...]

Одного разу Загнибідиха попрохала Христю розказати про свій рід. Христя розказала і про батька, і про матір, і про напасті Супрунові. Вона нічого не втаїла від хазяйки. Та слухала та тільки глибоко зітхала.

— Знаєш що, — сказала вона, коли Христя замовчала. — Ти б пішла в село, матір провідала. [...]

Христя дуже зрадїла, що зможе нарешті вирватися на день-два додому. Вона вирішила до вечора переробити все, що треба було, а вранці вирушити в село.

Коли се — щось заторохтіло коло двору... Тпррру! — привртає до воріт. «Оце так! — думає Христя. — Чого доброго, несподівано хазяїн вернувся. От і піду додому!»

Розчиняється хвіртка. Христя — гульк: визирає Здір. У Христі аж серце затіпалося.

— Дядько Карпо... Здрастуйте!

— Здорова, Христе, — вітається Карпо, увіходячи у двір. — А я се під'їхав та боюсь іти, думка: може — собаки.

— Та в нас їх немає, — шебече Христя. — Як же там наші? Чи всі здорові, вибрикують?

— Та ще вибрикують, слава тобі Боже!.. Мати кланяється, Одарка...

— А ви ж, дядьку, на базар?

— На базар же. Та не так, бач, на базар, як мати плаче, дуже журиться за тобою... Щодня побивається: немає та й немає ніякої чутки про тебе... Одарка утіша, так ніщо не помагає — плаче! От я й думаю: поїду, лиш, на базар, провітрюся і об тобі звістку привезу матері.

— Спасибі вам, — дякує Христя. — А я й сама збираюся у село.

— Як? Чого?

— У гості. Спасибі хазяйці, пускають.

— Та от і гаразд: я тебе й підвезу. [...]

Загнибідиха гостинно запросила Карпа переночувати в її будинку.

Вранці Карпо махнув на базар, щоб мерщій справитись і, не гаявши часу, повернути додому. Коли він вернувся, Христя не тільки зібралася в дорогу, а й по хазяйству — дров наносила, овощ на страву накришила. [...]

— Христе, — кликнула Загнибідиха. — Іди лиш сюди на час, я маю щось сказати.

Загнибідиха одвела її геть і, дивлячись у очі, тривожно почала:

— Кланяйся, Христе, від мене матері, хоч я її й не знаю... Скажи, що гроші за службу не пропадуть... Чуєш? Так і скажи. Не він віддасть, сама верну... Чуєш же? — утрете допитується Загнибідиха.

— Чую, чую. Спасибі вам! — дякує Христя. Загнибідиха їх аж за ворота провела і, ще раз попрощавшись, не звеліла Карпові з воза устати воріт зачинити.

— Я й сама зачиню... Їдьте з Богом!

Карпо смикнув вожжину — і покірна шкапина потюпала. Загнибідиха стояла за хвірткою і проводила очима, аж поти вони не повернули з улиці.

V

Пріська того дня, попоравшись коло печі, сіла спочити. Їсти їй — капельки не хотілося. Думки розбирали голову... Як там у городі? Що з Христею? Чи не звернувся, бува, Карпо? Пріську наче за поли тягло піти довідатися.

«Ох, хоч би там усе було щасно. Хоч би Христя була здорова. Кожна наймичка — люба, поки здорова... Здоров'я — усьому голова», — думала Пріська, збираючись до Здора. [...]

Привітавши дітей, Пріська повернулася до Одарки.

— Що, не було? Не вертався?

— Немає. Бог його знає, що воно за знак. Уже б час і бути, а його немає... Сідайте. Підождемо трохи, як не буде — пообідаємо разом.

— Спасибі тобі. Я так тільки, довідатись... — зітхнувши одказала Пріська і мала була йти. Одарка не пускає.

— Тільки підете — розсердюся і ніколи до вас не приїду! — посварилася вона.

Пріська зосталася. Тільки що всілася, Миколка, виполоскавшись, виліз із ночов, і Одарка почала його одягати, як у хату донеслося: «Тпруу!»

— Карпо! Карпо! — скрикнула Пріська і мерщій надвір. Стрівши Карпа, вона разом і здоровкалася, і допитувалася: — А що, як Христя? Чи жива-здорова?

— Та Христя тут! — каже Карпо.

— Як тут?! — скрикнула злякана Пріська. ‘

— Тут... Приїхала.

— Коли приїхала? Де приїхала? — бурмоче Пріська. По її старому обличчі бігають смуги і радості, і разом нестямної муки; очі горять; вся вона труситься.

— Христя пішла до вас, — каже Карпо.

Пріська кинулася до свого двору і стрілася з дочкою коло воріт.

— Здрастуйте, мамо! — гукає Христя веселим дзвінким голосом, підбігаючи до матері. — Чи ждали? чи сподівалися?

Мати стоїть проти дочки, німа-мовчазна, уп'яла в неї свої потухлі очі.

— Матінко! Не пізнаєте мене? — спитала Христя.

— Христе! Дитино моя! — простогнала Пріська, обнімаючи дочку, і заплакала.

Тут саме підбігла Одарка. Вона постояла, поки вітались дочка з матір'ю, потім підійшла до Христі, поздоровкалася, поцілувалася з нею.

— Ач, яка молодець Христя! — каже Одарка. — Ми тут за неї кожну чутку ловимо-переймаємо, а щоб бачити — то й не сподівалися.

— А я так, несподівано, — весело щечече Христя.

— Молодець, молодець! — одно плеще Одарка обдивляючись.

— Чого ж ми стоїмо тут? Ходімо хоч у хату, — опам'яталася Пріська.

— Ідїть, — каже Одарка, — побалакайте та й нас не забувайте. Чуеш, Христе: гріх тобі буде, як до нас не забіжиш!

— Забіжу, не забуду!

Сусіди розійшлися: Пріська і Христя пішла до своєї хати, Одарка — до своєї.

— Як же ви тут живете? — допитується дочка у матері. [...]

— Як живемо? Звісно, як живемо, — бубоніла Пріська. — Живемо та й годі! Смерті дожидаємо, а смерть не приходить!.. Уже наше таке життя: то з того боку рвуть, то з другого — скубуть. Коли б не ці Здори... Та годі! Хіба ти сама не знаєш, як жили? Не покращало... Як ти там?..

— Я? Про мене не турбуйтеся, матінко. Добре мені там. [...]

— Ви плачете? Мамо! — скрикнула Христя, зиркнувши на матір.

— Ох, тільки гляну на тебе — так і заллють сльози!

— То ви не вірите? — спитала Христя. — Так от же — хай мене хрест поб'є! — коли я брешу. І чого б я стала брехати, коли б мені погано там було?

Коли Христа з матір'ю сіла пообідати з дороги, до їхньої оселі завітала Одарка.

— Чи Горпина дома? Хотілося б мені її бачити, — спиталася Христа, щоб перервати розмову.

— Дома, дочко. Пообідаємо, то, коли хоч, і підеш.

— Я вже не хочу їсти, — одказала Христа, устаючи і хрестячись. [...]

Приська тільки зітхнула. Обох їх уразило — чого так швидко утекла Христа? «Приїхала до матері в гості, — думала Одарка, — і побігла до чужих!» [...]

Ішла на часок Христа з дому, а прийшлося вертатися аж увечері, — так забалакалася з подругою. Сонце сіло; захід горів червоним вогнем; небо потемніло; понад селом розсілалася вечірня тінь. По улицях, грузько ступаючи, верталася скотина додому: бігли свині, овечата. З дворів доносився хазяйський оклик. Село перед спокоєм загомонило-заметушилося. І яким радісним, давно чувалим здається Христі той сільський гомін!.. Як у літню спеку, на безводді, надібавши невеличку течію бігучої води в глухому ярку, припадає чоловік до неї, щоб загасити свою пекучу згагу, так Христа з згагою прислухалася до того вечірнього клеткоту... Знайоме та рідне вітало її любим привітом, чарувало несподіваним чаром! [...]

— Оце так! На часок пішла, а проходила до вечора, — з докором стріла її мати. [...]

У хаті їй ще сумніше стало. Мати скільки раз зачинала розмову, та розмова плуталася, рвалась: то Христа промовчить на матернє питання, то одкаже не те... Діждавши, поти зовсім смеркло, вона послалася і лягла спати. [...]

Смутні думки приспали Христю, та нерадісніші їй збудили... Їй щось і снилося, та не пригадає вона що. Щось таємне та страшне заставляло дуже битися її серце; якісь невідомі почування невідомого лиха обіймали її душу. [...] Така журба розбирає її, так їй важко та трудно.

— Чого ти, дочко, сумуєш? — питає мати і рає: — Ти б пішла до Одарки.

Христа зібралась — пішла. Тільки і в Одарки не краще... Дітвора гомонить; Одарка вітає і розпитує її; а їй — слова

важко сказати: думка про місто не виходить з голови. Не забарилася і мати, упоравшись біля печі, прийти до них. Мати розмовляє з Одаркою, а вона сидить — мовчанку справляє, а біля серця щось в'ється, якась гадина уп'ялася у його, ссе-кусає...

— Вже я, мамо, мабуть, сьогодні піду од вас, — каже Христя матері, вернувшись додому.

— Чого се так, дочко, поспішаєш? Одпрохалася до понеділка, а поспішаєш сьогодні. Хіба тобі вже обридло у матері рідної?..

— Я й сама не знаю, що зо мною... Так мені важко, так трудно!.. Серце щемить чогось... Мені все здається, що хазяїн вернувся.

— То що? Хіба ти сама, своєю волею пішла? Тебе ж пушено... І не насиділась я з тобою, і не набалакалась, і не надивилася на тебе... — додала жалібно мати.

Христя утерла гарячу сльозу, що викотилася з її очей, — і нічого не відказала матері, тільки сама собі рішила завтра ранісінько рушити в дорогу.

І вона здержала своє слово. На другий день ще до світа устала, зібралася, попрощалася з матір'ю — і пішла. [...]

«Втекла... втекла!.. Прибігла — наче вогню вхопила, і, як дим той, зникла... Втекла...» — думала мати, обливаючи старе лице гіркими сльозами.

VI

Коли виткнулось ясне сонечко з-за гори й обдало своїм світом безкраї поля, усіяні, мов сльозами, ранньою росою, Христя вже була далеко від села. [...] Якись смутні та нерадісні почування тягли її вперед. Там, за тим морем ясного світу, на краю безмірних ланів, у тумані широкого простору, серед чужих хат, стоїть хата її хазяїнів... «Чи гаразд то там? Чи вернувся хазяїн з ярмарку? А хазяйка що поробляє? Чогось моє серце так ние, чогось воно трудно так б'ється... Ох, скоріше б, скоріше добратися!» [...]

Уже сонце зовсім сіло, як вона вступила в широку і людну улицю. Народ з усіх боків бігав, снував; селяни поспішали у базар, на підторжя; крик і гук носився кругом неї.

«Чи то ж то хазяїн звернувся?» — подумала Христя, зирнувши на хазяйську крамницю, і трохи не впала: крамниця була відчинена... Мороз подрав Христю поза спиною, мороз сипнув у ноги, мороз уступив у пальці; серце так трудно заколотилося... Що ж то тепер він їй заспіває?.. Не перейшла — перелетіла вона базар і мерщій повернула у свою улицю.

Ось і дворище... Тихо у йому, аж глухо, нігде живого не видно, тільки комора біліє серед двору. Христя поспішає в хату; їй дивно, що сінешні двері зачинені. Чи недужа хазяйка, чи нема дома?.. З неспокійним серцем вона мерщій вскочила в сіни.

Через хвилину вона знову вискочила... бліда, труситься і — як пуститься з двору!..

— О, Боже, Боже!.. — шептала вона, біжучи улицею. Прохожі зостанавлювалися, дивувалися. [...]

У дяка в хаті йшла лайка, коли Христя туди ускочила. Дячиха аж посиніла, лаючи старого, котрий, затесавшись у куток, щось перебирав нишком.

— Здорові! — привіталася Христя.

Їй ніхто нічого не відказав, та вона і не дослухалася. Як божевільна, вона кинулась до дячихи.

— Паніматко! ідіть до нас. Щось з хазяйкою сталося. [...]

Поти дячиха вбиралася, Христя вискочила у сіни. Сльози давили їй; страх трусив усю...

В Загнибіди уже світилося в хаті, як вони увійшли у двір.

— І ти вернулася? — гукнув Загнибіда, кинувши на Христю гострий погляд. Та, зупинившись у порога, так і прикипіла на місці.

— А Олена Йванівна де? — спитала дячиха.

— Нащо вам Олена Іванівна?

— Нужно! — гостро одказала дячиха і пішла далі в світлицю.

Загнибіда узявся за свічку, щоб присвітити. Узяв був у руки; потім поставив; зірвав і, повернувшись до Христі, посварився на неї кулаком; а далі — за світло, в кімнату.

Ясний світ освітив пожовкле лице Олени Іванівни, коли увійшов туди Загнибіда. Вона лежала на спині, схрестивши

руки на грудях, як схрещують помершому. Очі в неї були закриті; під очима — сині мішки; рот скривлений; зітхання важке, хрипуче... Все казало — то було останнє змагання життя з смертю!

— Олена Йванівна! Олена Йванівна! — стиха обізвала її дядиха.

Олена Іванівна, не розкриваючи очей, тихо схитнула головою.

— І сам не знаю, що з нею, — казав Загнибіда, піднімаючи свічку вгору, щоб ясніше освітити болящу. — Кидав здоровісіньку; вернувся — отак, як бачите! — І він положив свою руку на її руки. — Холоднісінькі!

Боляща розкрила очі, глянула на чоловіка і заметалася на постелі.

— Не буду! Не буду! — забубонів Загнибіда й одійшов геть.

— Ви б за батюшкою послали, — пораяла дядиха. Загнибіда махнув рукою і, опустившись на лаву, схилився головою на стіл. — О, нещастя, нещастя! — замовив він. У хаті стало тихо-тихо, мов у домовині. Боляща розкривала очі, зводила руками угору, потягалася...

— Чорного платка! Чорного платка! — крикнула дядиха. — Закрити очі...

Христя кинулася в кімнату. Хазяйка металася на постелі, кидалась, страшно водила очима. На її шиї, на руках, неначе жаби, порозпинались чорні плями, набряклі жили кидалися-билися; корчі гнули руки, ноги; боляща стогнала... Дядиха мерщій схопила з себе платок і кинула на неї... Ще хвилину вона забилася під платком... почулося наче шептання, скрип зубів і — зразу все затихло...

Трохи згодом зняла дядиха платок... Під ним лежала вже не Олена Іванівна, а бездиханний труп з страшно витріщеними очима... [...]

Через годину нашло жінок, бабів... Підтопили в печі, гріли окропи. Христя робила, що їй не казали: носила воду, таскала дрова, хоч і не пам'ятала того нічого. Вона тільки й запримітила, коли обмивали помершу, що дядиха усе чогось тикала пальцями на сині плями та тихо шептала:

«Оце та смерть, оце! Вона таки не втекла його рук!» Жінки мовчки хитали головами. [...]

Мов п'яна, Христя вийшла надвір і сіла на рундуці. Повз неї входили в хату і виходили люди; часто об неї черкалися; а вона не чула, наче окаменіла. Схиливши голову, сиділа вона і слухала, як там у неї серце, замираючи, стука...

— Це ти сидиш? — почувся над головою знайомий голос. Христя глянула — перед нею стояв Загнибіда. — Чуєш: тільки слово кому — не животітимеш! — прошептав він і пішов з двору.

Христя мерщій втекла під комору.

Наступного ранку до Христі підійшов Загнибіда. [...]

— Знаєш що? — почав він. — За те, що ти вірно служила, добре робила, — на тобі та йди собі з Богом! — І ткнув їй у руки якусь бумажку.

Христя глянула на бумажку — сіра та нова, вона ще такої зроду не бачила. [...]

«Розщот дано... піду в базар, може, кого з своїх селян побачу — упрошуся, щоб підвезли додому».

І, підвівшись, вона тихо вийшла з двору. На улиці чогось її страх напав. А що, як кинеться Загнибіда та верне її знову? Мерщій, мерщій утікай, Христе, додому!

І глухими улицями, обминаючи базар, вона подалась з міста.

VII

Уже цілий тиждень живе Христя в селі і ніяк не позбудеться свого неспокою. Смерть хазяйки марою стоїть перед її очима... Її жовте тіло з чорними синяками, її мучене лице з страшенно витріщеними очима повсякчас привиджується їй, коли вона одна зостанеться у хаті. Христя боялася сама zostаватись. Іде мати куди — і вона за нею, а настане вечір — вона і з матір'ю боїться. На улицю, до дівчат — і не кажи! Уже Горпина з подругами з усіх боків забігала — не йде. По селу пішла чутка, що воно щось та значить. До того Пріська якось раз понуждалася в грошах і попрохала Карпа розмінати їй ту бумажку, що принесла Христя.

— Та се аж півсотні рублів! — скрикнув Карпо.

— Півсотні? — здивувалася Пріська. — Півсотні! Се — великі гроші. Де такі гроші Христі взяти? — І важкі думки обняли її серце.

— Де се ти взяла ці гроші? — прикро дивлячись на дочку, спитала вона Христі.

— Хазяїн дав. — І Христя розказала, як то було.

Пріська держала бумажку, пильно дивлячись на дочку, і не примічала, як та бумажка тріпалась у її руках.

— Ти — брешеш! — суворо grimнула вона і ще прикріше подивилася дочці у вічі, неначе хотіла продивитися їй у душу.

— Боже! І ви не вірите мені! — скрикнула вона. — Недаром ті гаспидські гроші наче огнем пекли мене, недаром я не хотіла їх брати... І сама не знаю, як вони опинилися в моїх руках... [...]

Якось Карпо під час розмови з чоловіками в шинку згадав Христю і розказав, які великі гроші вона заробила в місті. Ця новина пішла по селу і викликала багато різних пересудів: ніхто не міг повірити, що такі великі гроші — п'ятдесят карбованців — можна так швидко заробити.

— Та воно не скриється! Воно колись виявиться! — гомоніли люди, цураючись Пріськи. Нащо Одарка — і та, попитавши у Пріськи, де Христя узяла гроші, і не добившись путнього відказу, почала сторонитись. А Бог його знає! може, то й справді які лихі гроші — краще одсторонитись, ніж і собі у біду попасти. [...]

Минув ще тиждень. Хтось був у городі і привіз новину: Загнибиду взяли в тюрму за те, що жінку задавив. Либонь, її одкопували і знайшли синяки по тілу.

Цю новину передала Одарка і Прісьці, побачивши якось раз з свого огороду.

— Чи чула таке? — спитала Пріська дочки, вернувшись у хату, і розказала, що повідала їй Одарка.

Христя зробилася як крейда... «Так, так; тож і плата була мені така велика за те, щоб мовчала», — подумала Христя. Отже, не похвалилася матері.

Сумні вони полягали спати. [...]

Серед тиші роздався здалека глухий гомін, почувалося топцювання. Далі — ближче, чутніше... Ось уже в дворі собака загавкала; чутно гомін коло хати.

— Гей! спите? Одчиніть!

Христя почула Грицьків голос. Наче хто ножем ударив їй у серце.

— Хто там?

— Вставайте. Світить світло та відчиняйте! — гука Грицько.

— Не пускайте, мамо! Не пускайте... — злякана заговилала Христя.

— Хто там, питаю? — добивається Пріська.

— Ось відчини — побачиш.

— Не одчиню, поти не скажете хто, — каже Пріська.

— Аттваряй! а то хуже будет, если сами аттворим! — замовив до неї чийсь невідомий голос.

«Господи! Розбишаки це», — подумала Пріська, вся тіпаючись.

— Та відчиняй, — обізвався Грицько. — Становий тута. Прийшли твою дочку привітати, — додав він.

У Пріськи й руки і ноги потерпли. На велику силу вона засвітила і ледве-ледве відсунула двері.

У хату увійшло аж п'ять чоловіка: становий, його писар, Грицько, Кирило і Панько — другий соцький.

— Где она? — спитався становий, повертаючись до Грицька.

— Ото, молода, — указав той на Христю.

— Ты Христина Притыкина? — питає.

Христя мовчить — ні жива ні мертва стоїть перед становим.

— Вона, вона, — одказує Грицько, граючи очима.

— Ты служила в городе? [...]

— Служила, — одказала Христя.

— У кого?

— У кого ж я служила? У Загнибиди.

— Ты не видела или не рассказывал ли кто тебе, как его жена умерла?

— Я тут була... — почала несміло Христя. — Хазяйка пустила додому навідатись... Вертаюсь у неділю надвечір — у

хаті нікого не чутно. Я — в кімнату: аж там хазяйка лежить уже без речі.

— Что же она — больна была?

— Видно, больні, бо не балакали.

— Хм! — озирнувшись, чмихнув становий. — Так она больна была, как ты уходила домой?

— Ні, здорові; а як вернулась, то застала хвору.

— Она тебе ничего не говорила?

— Нічого. Вони і говорити не могли.

— А денег тебе не давали никаких?

— Ні, не давали.

— А у тебя деньги есть?

— У матері...

Пріська полізла у скриню і, тіпаючись, вийняла бумажку, котру передала їй Христа, і подала становому.

— Так... так... — дивлячись на бумажку, сказав становий.

— Где ты ее взяла?

— Хазяїн дали.

— О, да ты мастерица врать... А больше у тебя денег нет?

— Немає.

— Врешь, сволочь! — крикнув становий.

— Їй-богу, немає! — з плачем відказала Христа.

А Пріська, тремтячи вся, дивилася на дочку своїми гарячими, наче жар, очима...

— Дочко, дочко! Що се ти наробила? — скрикнула. — Признавайся ж, коли знаєш що.

Христа стояла, мов кам'яна.

— Чому ж ти не кажеш? Чого мовчиш?.. Боже наш, Боже! — зломивши старі пальці, простогнала Пріська.

— Що ж мені казати, мамо? — заплакала Христа.

— Как что? Скажи, где деньги взяла? — переспросив становий.

— Хазяїн дав.

— За что он тебе дал их?

— Я й сама не знаю. Усунули мені в руку та й годі.

Грицько зареготався.

— Малі гроші, бач, усунув! — сказав, сміючись.

— Теперь уже поздно, — ходячи по хаті, мовив становий. — Взять маладую у волость, а возле старой поставит

соцких... И Боже храни кого пускать!.. Слышь? — повернувся до Грицька.

— Слишу, ваше високоблагородіє.

Становий з писарем вийшли з хати.

— Ти тут, Кирило, будь, — почав порядкувати Грицько, — а ми з Паньком одведемо городську красавицю, де давно їй слід бути... [...]

Згодом Панько повернувся з волості і зайшов до Кирила.

— Я, бач, чув, — почав Панько, — станового писар розказував нашому таки чоловікові, що Загнибиду хтось бачив, як він жінку давив. Його, либонь, і в тюрму вже засаджено. Так він, — звісно, така вже каверза, — недаром писарем був: почав ото крутити. «Я, — каже, — не давив, а може, хто другий. Може, наймичка, бо тих грошей, що я дав їй за день перед смертю до схову, не стало». Ну, звісно, кинулись грошей шукати...

— Христа ж божилася, що він сам дав їй ті гроші, — перебила Пріська.

— Може, й сам; а тепер он, бач, куди верне!

— Боже, Боже! — хитаючись почала Пріська. — Ти ж усе бачиш, усе знаєш... Чому ж ти не обізвешся, не зглянешся на нас, нещасних! — І Пріська знову заголосила. [...]

VIII

«Де смерть моя ходе? де вона поділася?» — одно голосила Пріська, молячи у Бога довічного одпочинку. Їй уже тепер усе зневірилося, спротивилося. Одна була надія, одна утіха, що держала її на світі, красила злиденне життя, — тепер і та надія її одурила, наробила такого клопоту, такої слави... Її кров, рідна кров, на таке пустилася... чужу душу загубила!.. Так кажуть люди; того допитувався у неї й становий, перекидаючи та перериваючи усе у хаті, щоб знайти яку-небудь ознаку. Хоч у неї більше нічого не знайшли, окрім тих проклятих грошей... Та де тим і грошам узятись? Певно, воно щось тут є... Христа каже: хазяїн дав. Коли б же не заборонили їй з нею бачитись, вона б допиталася,

що воно за гроші, де взялися? Вона б крізь очі у саму душу продивилася дочці, у саме серце... А то?..

Христю на другий день погнали в місто, а з неї тільки дозор зняли, бо не знайшли нічого такого, щоб і її до того діла в'язало. [...]

Минуло три дні. Три дні сліз та лементу; три дні неутішного горя й плакучої скорботи... Пріська не пила, не їла, за ті три дні і світу білого не бачила. Що було учора — те й сьогодні, те й на завтра; ні сну, ні відпочинку — одні гіркі сльози... Устане ясне сонце, і зайде, і знову устане; а Пріські і не в примітку. Як злізла на піл, послушавши Панька, як скорчилася після його розмови — та ні злазила, ні розправлялася!.. Від сліз світ ув очах померк, від лементу голос спав і уха заложило... Вона не баче нічого, не чує; не чує навіть свого охриплого нелюдського плачу. Зовсім у домовині, глухій тісній ямі... [...]

За ті три дні її і не пізнати: запали очі, набрякли-розчервонілись; запалі щоки — ще дужче позападали; обличчя почорніло. [...] То не людина лежала на голому полу, то сама смерть лякала людей своєю страшною машкарою!

«Господи! що сталося з нею?» — подумала Одарка, прийшовши через три дні провідати Пріську. Вона б, може, й не прийшла, та бачила, що у Пріськи кругом хати за ті три дні ніхто ні заманячив, ні пройшов; а сіни, як були першого дня одчинені, так і стояли... «Може, вмерла Пріська?» — подумала Одарка і, тремтячи від страху, пішла довідатися.

— Тіточко! Чи ще ви живі тут? — стиха спитала Одарка, підійшовши до Пріськи. [...]

Одарці наче хто у жмені здавив серце, так воно заболіло-занило, побачивши Прісьчину муку. [...]

— Може, вам чого треба, тіточко? — спитала Одарка.

— Що ж мені тепер треба? Смерті треба, так ти ж її не принесла і не принесеш.

— Бог з вами, тіточко! Що це ви одно зарядили: смерті та смерті... [...]

— Може б, ви, справді, чого поїли? Скажіть, — я зварю або від себе принесу. Може б, борщу і каші?..

— Ні, не хочу... — І стара задумалася, заплющила очі. Сон її розбирав чи неміч очі закривала?.. Одарка, побачивши, що стара дедалі почала забуватися, попрощалася й пішла.

«Хай засне трохи, спочине; може, і подужчає... Слаба, слаба стала! Недовго вже, видно, їй тут плутатись», — думала вона, вертаючись додому.

— А що? Що застала? — спитав її Карпо.

— Що?.. Багато, як ще хоч три дні протягне».

Надвечір Одарка знов зайшла провідати Пріську.

— Ти, Одарко?... Сядь.. — стиха проказала, ткнувши пальцем біля себе. Одарка сіла.

— О-ох! — простогнавши, ще тихше почала Пріська. — Оце я лежала, закривши очі... І так мені любо, так тихо... супокійно... Усередині, чую, неначе що холоне — мерзне... а любо... Не повіриш, Одарко, як мені обридло жити!.. Буде вже, всьому край є!.. Я скоро умру. Може б, досі і вмерла, та тебе дожидала... Ти ще одна до мене прихильна зосталася... [...] Спасибі тобі... О-ох! Всі проти мене, всі... тільки ти одна... Господь віддячить тобі.

Одарка похопилася щось казати.

— Постій... — перебила її Пріська. — Я хочу тобі усе сказати... усе... Бо вдруге, може, й не доведеться... Слухай... Я швидко умру... Коли... коли побачиш дочку... Христю... скажи їй... Скажи: я прощаю їй... Я не вірю... щоб вона таке зробила... Благо... А то що виглядає з-за тебе? — наче злякана, аж скрикнула Пріська і вся струснулася... По виду пробігли уразливі смуги, рот скривився, очі розкрилися...

Одарка бачила, як у їх послідня іскорка життя згасала... Вона кинулась була до старої, та так на одному місці й закам'яніла!.. Жовтий світ урвався в хату, освітив на хвилину почорніле лице старої з холодними померклыми очима і згас... Темна невидюча тінь усе зразу покрила... Чи то, може, потемніло в очах у Одарки?..

Коли вона прийшла до пам'яті, бездиханна Пріська лежала перед нею, витріщивши свої мутні холодні очі. [...]

На другий день збиралися ховати. [...] Тихо-тихо потяглася процесія з Прісьчиного двору через майдан, повз церкву, на кладовище. [...]

А то хто по шляху в село трохи не підтюпцем біжить-по-спішає і прямісінько чеше на купку людей, що стовпилися біля труни? Личко молоде, дівоче, залите слізьми, прибите пилом, зажурене-засмучене!.. Ось-ось уже недалечко від купки — біжить, прожогом кидається між людей... Ось уже й біля труни... Глянула...

— О, моя матінко! Моя голубонько! — роздався уразливий викрик тонкого плакучого голосу над людськими головами.

— Та це Христя?.. Вона! — разом скрикнуло кілька чоловіків, і всі витріщились.

Христя припала до труни і страшенно залементувала, її гіркий плач покривав гучний гук дзвонів. Аж ось вони й зовсім затихли; а в повітрі осталося різуче Христине голосіння...

— Годі! годі!.. Одведіть її від труни. Візьміть за руки та одведіть! — гукають чоловіки на бабів, наміряючись знову труну підняти.

Довго силкувались, поки Христю одірвали від труни, — так вона вчепилась за неї! Одарка з бабусею узяли її під руки і тихо вели за труною. Христя, здається, нічого того не примічала і, йдучи, одно голосила, викрикуючи жалібні слова, приливаючи їх ще жалібнішими сльозами. [...]

Повернули в улицю. Якраз треба було іти повз Грицькову хату. Донесли до його дворища.

— Стій! — роздалось спереду. Христя вирвалася з Одарчиних рук і знову припала до труни. Непевний лемент її знову заходив-забунтувався...

Народ з дворів вибігав довідатись — кого несуть; подивитися — кого ховають. Вибігла Хівря, стала коло воріт і перехрестилася; вибіг Федір, та, глянувши, подрав мерщій кудись огородом; вплив і Грицько.

— Де вона в гаспида взялася? — перше було його слово, забачивши Христю. Потім він підійшов до труни, узяв Христю за плече рукою і спитався: — А ти відкіля се причимчикувала?

Христя — одно тужила, одно голосила.

— Де взялася, питаю! — грізно гукнув Грицько, рвонувши Христю за плече. Рука його сприснула, і він поточився.

— Та не займай її хоч тут! — обізвалася Одарка, забачивши, що Грицько наміряється знову Христю за плече піймати.

— Господи! Оце невидане... Уже б же не прийшла, коли б не пустили.

— Та дай їй хоч матір провести, — умішалось кілька чоловіків. — Уже ж коли втекла, не де дінеться — тут буде.

Грицько оханувся і мовчки одійшов від труни. Чоловіки одвели Христю, вхопили нари і знову помчали, Христя знову затужила. Охриплий її голос то гув, неначе перервана струна, то тонко-тонко, як вилясок, піднімався вгору...

Грицько не заспокоївся. Він все-таки думав, що Христя втекла, — аж поки не прийшла у волость бумага, що її зовсім пущено...

— Таки викрутилась! — мовив він, чухаючи себе поза вухом...

— Як же ти, Христе, думаєш? — питалася Одарка на другий день після похорон. — У своїй хаті житимеш, чи, може б, у нас оселилася? Разом би робили і годувалися.

— Спасибі вам, Одарко. Не зостануся я нізачо тут. Далося мені се село ознаки, — провались воно крізь сиру землю, окрім Божого дому та людей добрих! Піду шукати десь кращого місця...

— Хоч кращого, а хоч гіршого, аби — іншого!.. — не то сама собі, не то Христі одказала глухо Одарка. Христя похнюпилася і, важко зітхнувши, заплакала.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
СТОРЧ ГОЛОВОЮ

I

В Антона Петровича Рубця зібралась невеличка купка. Прийшов член земської управи, капітан Селезньов, височенного росту, з страшенно довгими рудими вусами, такий голінний до карт, що йому й їсти не треба, аби було «зелене поле»; Федір Гаврилович Книш — йому підручний. Вони застали тут Колісника, котрий прийшов до хазяїна побалакати за дуже низькі ціни на м'ясо. Колісник добре знає, що посуху якось і балакати не приходиться, і, йдучи, захопив пляшку доброго рому. Перед вечором гарненько усілись вони на ганку, що виходив в невеличкий садок, і смоктали ромок з солодким чаєм. [...]

Тут саме дівчина принесла на підносі два стакани чаю і подала їх Книшеві і Селезньову. Невисокого росту, кругловида, чорнява, одіта по-городянському: у темній корсетці з червоною облямівкою, у рясній спідниці, з білим як сніг, попередником; невеличкі помірні черевички на ногах з зеленими застібочками. Все те нове, блискуче, як блискучі чорні її очі, як і довга коса, вичесана та заплетена рожевими кісниками... Все то на їй так привітно виглядає, все бере на себе очі.

— Это откуда у тебя такая взялася? — спитав Селезньов хазяїна, коли дівчина, віддавши чай, скрилася у хату. [...]

— Найняв. Недавно найняв, — повідав хазяїн. — Виходжу раз на базар — стоїть дівчина-селянка. «Ти чого, — питаю, — стоїш тут? Винесла що продавати?» — «Ні, — каже, — найматись...» — «На ловця, — думаю, — і звір біжить». Я саме свою комнатну розщитав... Ледащо великої руки було!.. Я до неї: розпитую, чи служила до сього. «Служила», —

каже. — «У кого?» У кого б ви думали? — спитався хазяїн помовчавши.

Всі тільки дивились на нього і ждали одказу.

— У Загнибіди! — випалив Рубець.

— Та-та-та... — затарабанив Колісник. — Знаю, знаю; бачив, бачив... Христею зоветься?

— Христею, — одказав хазяїн. — Як сказала вона мені — у Загнибіди, то я й задумався, — почав він далі.

— То-то я й дививсь, що знайоме обличчя, — перебив його Книш. — Десь я її бачив. А я ж її у поліції бачив. Її пригоняли на слідстві.

— Отож і мені страшно стало, — хвалиться Рубець. — Чутка ходила, що дівчина задавила Загнибідиху. А гляну на неї — щось не віриться, щоб така давила. [...]

— Та то її вплатав Загнибіда, щоб зтягти діло. Потім сам в усьому признався, — перебив Книш. [...]

Тим часом у хатах засвітилось. Веселенько заблищали огоньки у розчинених вікнах, забігали по стінах тіні, заметушилились по хатах люди.

— Мар'є! Ти вже сьогодні, пожалуста, не заходь нікуди, — мовила Пистина Іванівна, стоячи на кухонних дверях, до білолицої молодиці з чорними очима, що стояла перед умазаним у стіну дзеркальцем і вив'язувала голову шовковим платком. — Бо, бач, понаходили... Треба хоч жареного їм поставити.

Мар'я затихла, слухаючи. Се зразу — рвонула платок з голови і швиргнула його на лаву. Чорне блискуче волосся, як хміль, розкотилося по її плечах, по виду. Пистина Іванівна мерщій сховалася в кімнату.

— Се чорти його батька зна! — гукнула Мар'я, прибираючи волосся з-перед очей. — Се каторжна робота! І відпочинку тобі ніколи немає. І до обіду роби, і після обіду роби, ще й на всю ніч становися коло печі. Хай його поб'є лиха година! Хіба я наймалася на таку роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти роби! Не буде сього: не хочу!

Смутна та сердита опустилася Мар'я на лаву. Розпатлану й засмучену застала її Христя. [...]

— То коли вам так треба — хіба я не справлюся за вас? — мовила боязко Христя.

Мар'я зразу затихла. «А справді, — думалося їй. — Христя однак нічого не робить. Хіба вона не справиться за мене біля печі?» Щось тепле і одрадне її серце залоскотало, по блідому личку, у чорних очах заграла-забігала тихая радість. [...]

— Я вже тебе, Христе, колись десять раз переменяю, — обіцяє Мар'я. [...]

Христя зосталася сама. «Чудна ся Мар'я! — думалося їй. — Куди се вона?.. Кинула чоловіка, кинула господарство, щоб у наймах вік свій скалатати! Чудна... От уже справжня городянка... Ще як уперше я її стріла у Йосипенків, вона казала, що городянкою була, городянкою і пропаде... Отак і скалатає свій вік молодий... Ну, а потім? Як старість та неміч візьмуть своє? Коли робити нездужатиме, що тоді?.. Знову до чоловіка вертаться?.. А як чоловік не прийме?.. До жида у найми — воду носити, жидівські смітники ворухити?..» Христі не раз доводилося бачити жидівських наймичок — обідраних, обірваних, безносих, кривоногих... Страшно глянути на їх! А вони — неначе їм і горя ніякого немає — гугнявим охриплим голосом перегукуються, жартують, усміхаються... «Невже і Мар'я дійде до того?..» Христя аж струснулася... «Не доведи Господи!» Вона сама не знає, чого ся Мар'я так їй полюбилася. Щось рідне, щось добре вона почуває у їй. З першої стрічі вона зразу прикувала Христю до себе. Ідучи найматись, Христя страх як бажала стрінуги де-небудь Мар'ю. А отже й випало: не тільки стріла, а вмісті прийшлося й служити. Як Христя зраділа, коли перш всього у чужому дворі стріла Мар'ю.

Мар'я пішла, а «Христя сіла на порозі, приклонилась головою до одвірка. Тихий спокій ночі колише її, присипляє думки в голові, жалощі і радощі в серці... От би коли лягти отам під коморою, на свіжому повітрі — і заснулося б!.. І Христя солодко позіхає. Сон хиліє її, а з саду доноситься регіт, чутно крики... Ні, не спи, Христе, дожидай, поки кликнуть тебе!

Від нудьги Христя почала сюди-туди водити очима... Вікно з причілку було відчинене, у йому світилося. То вікно з паничевої хати. «Чого ж у його так тихо, чи не заснув, бува?» — подумала Христя і, піднявшись, побралася до вікна.

Коло столу над білим папером зігнувся він: пише щось. Рука несамовито бігає, виводячи стрічку за стрічкою; молоде лице його, оторочене русявим пухом, то хмуриться, то прояснюється; чорні бровенята то сходяться, то розходяться; на високому білому чолі у ясних карих очах бродить глибока думка. Він на хвилину зостановився, чогось тихо пошептався сам з собою і, вхопивши перо, знову почав писати: тільки гострі кінці його по білому паперу заскрипіли...

Христя помилювалася його молодим личком, таким задуманим і таким ясным, білими тендітними руками, карими очицями, чорними бровенятами і, помилювавшись, подумала: «От і неволить свої молоді літа над такою роботою!»

— Христе! Христе! — донеслося до неї з кухні.

Вона, як опарена, скочила — побігла. [...]

— Зачиняй вікна та лягай спати! — сказала їй Пистина Іванівна, коли вона вернулася до хати.

Христя побігла... Кругом хати почувся стук, грук, гарчання прогоничів.

— А се нащо? — донісся до неї з хати голос квартирантів, коли вона намірилась вікно зачинити, і його біле обличчя показалося у вікні.

— Не треба хіба? — спиталася вона.

— Не треба, — одказав він тихо і скрився.

— Пора вже спати! — не знаючи, як і навіщо, гукнула Христя. Обличчя його знову показалося у вікні, освічене тихою усмішкою. Христя мерщій одскочила й побігла у сіни.

Коли вона лягла, то перед її очима у темній темноті засунених сіней все стояло його біле обличчя і стиха усміхалося до неї... Вона нешвидко заснула, кидаючись кожен раз, як до неї доносилися викрики чоловіків, які й досі грали в карти.

II

Уже сонце геть піднялося угору, як Христя встала. Мар'я ще не верталася, пани спали. Всюди було тихо, ані шерхне ніде. [...]

— Христе! — почувся голос панів з кімнати. — Пора вікна відчиняти! — І він голосно позіхнув.

Христя побігла. Вертаючись, вона стріла Мар'ю. Обличчя в неї біле як крейда, очі червоні, одежа пом'ята, коси вибилися з-під платка, та й платок сам поліз набік, — або ж вона цілу ніч не спала, або ж, на хвилину задрімнувши, кинулася і зараз побігла додому. [...]

— Чи Мар'я дома? — донісся голос панів.

— Дома, — одказала Христя.

— Скажи, щоб збиралася на базар.

На Мар'ю наче хто кинув гарячого приску!

— Біси його батькові! — гукнула вона, тільки що Христя показалася на порозі. — У нас ніколи так, як у людей: підуть на базар, наберуть днів на два, на три, та й готово. А в нас щодня тьопайся. [...]

Пан швидко вийшов одітий і, не кажучи ні слова, пішов з хати. Мар'я, вхопивши корзину, повіялася за ним.

«Чого се Мар'я така сердита? Що з нею?» — думала Христя, zostавшись одна серед мертвої тиші. Самовар награвав сумну журливу пісню і болісно одкликався у Христиному серці. [...]

Христя вийшла у кухню. Мар'я сиділа коло столу, спиною до горниці, і, уставившись очима у вікно, нехотя жувала скоринку хліба. Видно було, що вона об чомусь думала, про щось журилася... Христя боялася зачепити її розмовою. Було тихо і сумно, хоч сонце так весело освічувало кухню: його золоті стяги вигравали на шибках високих вікон, його ясні кружала крутилися по долівці. Коли се...

— Чого се Мар'я Іванівна так зажурилася? — роздалося тихе питання ззаду Христі, аж вона злякалася. Зирк! — на кухонних дверях стоїть панич. Його голова й борода закустрані, його очі заспані, біла вишивана сорочка розхристана, і з-під неї виглядає тендітніша від рожевого лепесточка груднина.

— Нічого й журитись, коли рук не чуєш! — суворо відказала Мар'я. [...]

— А се що за вечірня пташка? — пита він, уставивши очі на Христю. Христю неначе хто жаром обдав... «Се він плеще про вечірню через те, що я учора з ним заговорила», — подумала Христя і ще дужче почервоніла.

— Дівчина! Не бачили? — одказала Мар'я. [...]

— Як тебе зовуть? — допитується панич.

— Не кажи-и! — скрикнула Мар'я, коли Христя уже сказала.

— Христина, — провів він. — А батька?

Христя мовчала.

— Батька, питаю?

Христя усміхнулася й одказала:

— Батько.

— Христина батьківна? Га?

Ще дужче Мар'я зареготалася, а за нею і Христя.

— То отже слухай, Христино батьківно, — жартує панич. — Будь однині моєю слугою і дай мені, будь ласка, умитися... Шабаш тепер, Маріє Іванівно! Пасіть задніх.

— Не дуже, не дуже! — мотнувши головою, одказала та. — Щоб не прийшлося знову до старих вертатися. [...]

Поки вони змагались, Христя принесла воду. [...]

За обідом Мар'я розговорилася. Розмова вертілася біля панича: і хто він такий, і де служить, і який ввічливий, доступний, балакучий.

— Коли б трошки повніший, що б то за красивий був! — вихваляла Мар'я. — Трохи лиш чи наша пані у нього не теє... Бо як зайде за нього розмова — не нахвалиться кумом. Він хрестив Маринку... А що панянки у городі — то кожна сьогодні б пішла, аби сватав. Так ба! Ні на кого не хоче проміняти попаді. Піп у церкві вечерню служить, а він з матушкою чаї розпиває. Пройдисвіт! А все добрий чоловік, — додала Мар'я й позіхнула. [...]

День крався до вечора. Сонце повернуло геть з полудня і страшенно пекло; повітря, аж жовте, пашіло, мов з печі. У садку, в прохолоді — і то було душно-млосно. Дітвора вередувала, не гралася.

— Веди їх у хату, — сказала Пистина Іванівна.

— Там же пан сплять, — увернула Христя.

— Доки йому рутити? Ще мало спав? Однаково виспиться — та й піде на всю ніч, — зморщивши свої біляві брови, мовила пані.

Христя стріла на дверях пана — заспаного, облитого потом.

— Оце гаразд, що ти йдеш. Давай мершій вмиватися, — сказав він, виходячи на рундук до жінки.

— У-у, заснулося! — позіхнув він.

— Гаразд. Вирутиш день, а на всю ніч з дому.

— Та треба піти; не можна — обіщав. Та сьогодні не засиджуся — к півночі буду дома.

— Гляди. Я буду дожидати, — сказала пані. [...]

Христя зосталася знову сама. Дітвора спала; панич пішов у свою хату, зачинився; пані сиділа у своїй... Тихо-тихо, як у вусі. Сон почав колихати її.

— Чого ти, Христе, сидиш? — сказала, визирнувши в кухню, пані. — Лягай спати; я сама одсуну панові. [...]

Потушила Христя світло, лягла. Густий морок темної ночі обняв її зразу. Христя заплющила очі... Дивно їй: то сон аж хилив, а то зразу не знає де і дівся. Зароїлися думки в голові... Вона розкрила очі. Вікна манячили у густій темноті, а в їх, неначе іскорки, виблискували зорі знадвору... А то що за смужечка світу трепече, ворушиться на долівці?.. Христя повернула голову до паничевої хати. Двері були не зовсім причинені, і крізь невеличку щілочку пробивався світ... «І він не спить, — подумала вона. — Що ж то він робить?» — І тихо покралася до щілини.

Панич сидів коло столу трохи боком, обпершись ліктем на стіл, піддержував рукою голову. На столі горіло дві свічки, перед ним лежала книжка: він читав. Певно, читав, бо його очі, як миші, бігали по книжці. Ясний світ од свічок прямо падав на його лице, біле, свіже; красиве, воно ще здавалося красивішим при тому світі. Лоб широкий, високий — з мармуру виточений, і на йому, над очима, неначе дві бархатки, чорніло дві брови. Уста зціплені, прикриті тінню від шовкових усів. Він ними не дихав; се видно було

по носу, рівному, з стесаним кінчиком, ніздрі котрого стиха то розширялись, то улягались. Чорна борода укривала його підборіддя і віддавала цілим пучком непримітних іскорок, що загорялися при кожному тихому повороті голови... Христя аж лицем припала до щілини, щоб краще бачити його. Потайно, з другої хати вона роздивлялася його, бо до сього соромилася глянути прямо у вічі. Тепер вона побачила красу його пишну, вроду молоду, маніру не просту, так присталу до його. [...] Якби можна — так би, здається, і обвилася, як та хмелина на тичині, кругом його шиї, пригорнула його до високого лона, до свого гарячого серця... Слухай, мов, чим воно б'ється! А сама упилася очима в його очі, устами — в його уста та так би і замерла!

У неї аж зітхання сперлося в грудях, і вона глибоко і важко зітхнула. «Недаром панянки побиваються за ним, — згадала вона слова Мар'ї, — бо є за ким. Яка ж то та попада, що його до себе причарувала? І дивно — попада!» Замислившись про попадю, вона знову прилягла на подушку. Незабаром з панських покоїв показався світ, почувлася тиха хода на пальчиках. Христя глянула і — пізнала в темноті постать пані. У неї дух сперло... Пані підійшла під його двері, стукнула стиха пальцем, спитала:

— Можна?

— Пистино Іванівно! Кумушка! — скрикнув панич і кинувся її стрічати. [...]

«Що ж се ж воно буде?» — подумала Христя і підвела голову. Двері були не причинені, щілина завширшки в долоню давала на все вільно дивитись. «Невже і вона?..» Пригадалися знову її слова Мар'ї... Мороз наче пройшов вповодж Христиної спини... «У неї ж чоловік... У неї двійко дітей... Вона — кума його!» — думала Христя і чогось сама себе боялася.

А тим часом пані опустила в крісло і весело зашебетала з паничем.

— Що се ви робите? Мені скатертину в'яжете? — усміхаючись, пита він.

— Вам?! — аж скрикнула вона і гостро подивилася.

— А хоч би й мені? Що ж я? Кум. Кумові давно б слід вив'язати скатертину; ось дивіться — стіл голий.

Вона ще гостріше подивилася, мов казала очима: для тебе? Знаємо ми вас! Є у вас ті, що наплетуть і нав'яжуть. Потім зразу перемінила свій гострий погляд і зареготалася, заіскривши очима... «О, яка вона хороша, коли усміхається!» — подумала Христя. Та, видно, і панич те саме подумав, бо його погляд, тихий та ласкавий, так довго зостановився на їй... Христя запримітила, як від того погляду, наче сніжина від теплого духу, тала пані, ще краще усміхаючись; і, сміючись, розказувала, як сьогодні Христя здивувалася її в'язанню, її швидкому перебиранню пальцями.

— У вас справді пальчики — чудо! — граючи очима, промовив тихо панич.

Пані кинула на його гедзя і ще утішніше усміхнулася; її тендітні пальчики, мов мишки, забігали, дратували його, мов казали: ага, ага? хороші ручки? хороші пальчики? Де найдеш такі другі? Не стрінеш других таких!.. І Христі здалося — сама не знає, що їй здалося... Вона тільки запримітила, мов що заблищало... почувся ляск...

— Больно! — скрикнув панич, тручи свою руку.

— Больно? — спитала вона. — А другим не больно! — І очі її загорілися хижо.

— Кумушка! — зашептав він, приложившись устами до її руки. Почувся поцілунок... Її рука лежала в його руках, і він тихо гладив її, прикриваючи зверху поцілунками... Вона не противилася, тільки прикро та хижо дивилася на його. Христя бачила, як у неї очі горіли, як уста тремтіли, як вона кусала їх... Пані здалася їй такою хижою, такою злою. [...]

Уже геть за північ, коли місяць зійшов, пан прийшов і постукав у двері, вона, попрощавшись, пішла йому одчиняти.

— А я сиділа у Григорія Петровича і ждала тебе, — похвалилася вона.

Пан їй нічого не одказав.

Швидко після того усюди погасло світло; все затихло, заснуло; одна Христя не спала. Вона ще довго качалася та думала про те несподіване гостювання пані у панича.

«А може, воно між панями так і годиться... Звісно: панські звичаї — не наші...» — рішила вона і тоді тільки заснула.

III

Пізно заснула Христя, а рано устала. Обличчя її наче припухло, в очах пекло, голова горіла... Так буває, коли не доспиш. Вона справді не доспала. Ось уже другий день недосипляє... Хай позавчора сиділи пани довго, а вчора?.. Вона згадала вчорашнє і здивувалася. Дивно їй, як се воно у городі ведеться; у селі давно б уже побачили-помітили, і гомону, і слави було б уже на все село; а тут — наче воно так і слід. Одна Мар'я догадується, а пані сама панові похвалилася, що була у паничевій хаті, і пан — нічогі-сінько... Дивно! Хай він нежонатий, а вона? Вона — жінка, вона — закон брала, діти у неї — і то не гріх? [...]

Христя вийшла у кухню, їй страх як хотілося розказати Мар'ї усе.

Вже увечері, вклавшись спати біля Мар'ї, Христя почала розказувати про вчорашнє. І дивно: Мар'я зразу наче ожила, перелізла аж до Христі слухати.

— Ой, Боже! що та любов може, — вимовила вона наслідку, важко зітхнувши.

— І що воно таке та любов? — спитала Христя.

— Піді ж ти. Невеличка пташка, та велику силу має! Не люби, Христе, нікого й ніколи. Хай йому гаспид!.. Pokій позбудеш, сон позбудеш, їсти забудеш, а накінці — ще й обдурить тебе, отак як оце й мене, дурну!

— Хто ж вас обдурив, тіточко?

— Багато казати, та мало слухати!.. Чи мало хто мене не дурив? Якби на них, дурисвітів, та вилились ті сльози, що я їх за один раз виплакала, то вони б у їх з головами своїми потонули! А чи раз же то було? Боже, Боже! І нащо ти дав мені таке серце кляте?.. А нічого з ним не поробиш. Така вже, видно, моя доля гіркая! А може, доля така, як і слід, була, та пани на таку путь напутили.

— Які пани? — спитала Христя.

— Не знаєш? — перепитала Мар'я. — Свої... Я панська була. Та, видно, ти нічого не знаєш. А я?.. Сам чортяка не звідав того, що я звідала!.. Чого тільки не було в моєму житті? — подумавши, сказала Мар'я і почала розказувати.

— Ми були кріпаки. Нас небагато було: батько, мати та я — от і вся сім'я. Жили ми в Яківцях — село таке. Ти не дивись, що я тепер така стала — постаріла, понікчемніла; а замолоду була красива, швидка, весела... і на язик гостра. Все село тішилося моїми вигадками, всі хлопці й дівчата носили прізвища, що я їх, бувало, надаю. Огонь була — не дівка!.. Мати любила мене — душі не чула. Бувало, де забарюся — уже і клопіт, і сльози. Де ж? Одним одна дитина!.. Може, і батько любив, та за панщиною ніколи було йому те показувати. [...]

Хлопці біля мене, як хміль коло тичини, в'ються; а найпаче Будненко Василь. Чорнявий, кучерявий: картина — не хлопець! Люди казали: от би спарувати — на славу була б пара!.. Воно б, може, так і сталося, та... Батько усе хирів, кашляв, та так, як свічка, тав. На ногах і вмер, сердешний. Ну, звісно, після смерті батькової клопоти, турботи. Воно якби Василь сміливіший, то ми, може б, і побралися; тільки він жеде, поки батькові рік вийде. Мені-то він сказав так, а матері — ні слова... Жду я того року. Пройшло уже два місяці. Коли се приходить до нас дідич з двору: «Тобі, Явдохе, наказ: перебиратись з дочкою у двір».

Переїхали ми в двір. У дворі щось жінки та дівчата між собою перешіптуються; дивляться на мене та усміхаються. А мати одно — плаче... [...]

Коли се кажуть: пан іде. Усі розступилися, кланяються. Перед нами, мов з-під землі, виріс пан — горбатий, кривоногий, таранкуватий, ще й з бородою, як у жида.

— Ану, де та красавиця? — питає. Уп'яв у мене свої манюсінські мишачі очі з-під настобурчених рудих брів — так і обімліла; гляну на матір, а вона, як стіна, біла.

— Нічого, нічого, — каже пан, усміхаючись своїми гнилими зубами. — Нарядить дочку як слід та й у горниці; а мати й на кухні послуже.

Мати в ноги.

— Паночку, лебедочку!.. — просить-ридає.

— Чого ти, — каже, — дурна, виєш? Хіба твоїй дочці худо буде? Не бійсь, худо не буде.

Мати як припала до його ніг — та так і заколіла.

— Підведіть стару, — приказує пан, — а молоду одведіть у горниці. — Сказав — і пошкандиляв до будинку. [...]

Того ж таки дня довелося попрощатися з своїм дівуванням!..

Як я тоді плакала, як побивалася! Та все даремно... Мене заперли в одній хатині і не пускали нікуди. За цілий день у мене ріски в роті не було, а ввечір — пан знову іде... Кривоногий, як змія та, в'ється коло мене. Таке мене зло узяло! Глянула я на нього, огидливість так і заворушилася, зло так і підступило під серце, вже ж усьому, думаю, край бува, та як кинуся на нього, як ухоплю за горлянку, так і впилася пальцями! Бачу: посинів він, очі кров'ю налилися... усилюється дихнути. А я все давлю та приказую: «А що, поглумився, а що, навтішався?» Якимось він зібрався з силою, підняв руку та як дав мені у ліве ухо — так у моїй голові і пішло в усі дзвони дзвонити!.. У голові дзвоне, а в очах — темно-темно. Я не пам'ятаю, що далі було. Знаю, що як очунялася я, то лежала на дошці кров'ю підлита. Коло мене ходє та баба, що наряджала, та беззубим ротом сичить усякі лайки... Цілий тиждень лежала я, як колода; цілий місяць сходили синяки з мого тіла. Видужала — мене знову взяли у горниці і пристановили, щоб я держала панові горщик... Отаке-то! Бувало ні з сього ні з того ти стоїш, а він — кресь тебе по щоці! «Чому не прибираєш?» — крикне. Нахилишся, а він тобі кулаком межи плечі... Гірше, ніж над товарякою, знущався!.. Витерпіла я раз, ковтаючи гіркі сльози, витерпіла удруге і утретє. Вчетверте знову закипіло біля серця... як був трохи неповний горщик, так я ним на його і линула... Господи!.. зроду-віку нічого не бачила я страшнішого, як пан тоді! Увесь тремтить, очі палають, обличчя міниться, то зразу поблідне, аж посиніє, а з нього так і біжать патьоки... Сміх і лихо!.. Я мерщій кинулась навтьоки. Куди ж ти втечеш? Тут мене зразу і злапали... Було ж мені! Мене держать за руки, а він лютий, як змій, стрибає біля мене... «Лижі! язиком злизуй!» — гукає. Та кресь! — мене в один висок; підскоче з другого боку — та в другий! Збив мене — курці ніде клюнути!.. Заперли мене не в хату, а в саж. Цілий тиждень я там, як свиня, лежала.

Кожного ранку, бувало, придуть, принесуть мені їсти — сухар цвілий та помиїв якихсь замість води. Отим і живи! Або оселедця дадуть, а води не дадуть... Згагою морять. А люди з двору зйдуться — хрюкають, регочуть. У пеклі не буде гірше, ніж мені тоді! І не пропала ж, дивись. Живуча, сучка, вдалася! — додала, зареготавши, Мар'я.

— Господи! що ж далі було?... — жахнулася Христа.

— Далі? Багато далі, Христе... Мабуть, нікому на світі не довелося звідати того, що мені. Ото держали мене в сажі, а як підгоїлися виразки та трохи посходили синяки, то прикували коло сажу на цеп, як ту собаку. Дош, лиха година, а я приткнуся до стіни та так і гибію... Не було, Христе, гіршого лиха, як те кріпацтво! Якби не воно, — хіба б я хилялася отак по світу, як оце хиляюся? Була б, певно, за Василем і була б господинею. А то, бач: як зозуля та — без пристановища, без притулку. Мабуть, десь під тином доведеться пропасти: усім чужа, нікому не потрібна, як той покидьок.

— А що ж мати? Де ж мати була, що за вас не заступилася? — спитала Христа.

— То ж то й є, що ні мене до матері не пускали, ні матір — до мене. Потім уже я почула, що проміняв її пан другому за собаку. Отаке з людьми робили!

— Нуте, як же ви виплутались із своєї біди?

— Багато, Христе, розказувати. Якби все, як воно було, розказати — за рік би не переказав... Держать ото мене на цепу, лежу я та гибію. Хоч би одірватись, утекла б куди та повісилася!.. І от почала я крутити цеп: і сиджу, і стою — та все кручу. Се ж не вірówka тобі, щоб перекрутити, а залізо. Як ти його перекрутиш? Уже ж, думаю, що буде, те й буде! Цілий тиждень його крутила — таки перекрутила. І залізо не видержало — отаке!.. Се було вночі: як перекрутила, як край цепу брязнув у моїх ніг — страх мене напав. Що се я, думаю, наробила? Посиділа, подивилася; підняла цеп на руки — брязкаю ним. А далі — як зірвуся з місця, як дремену з двору — тільки закуріло! Куди я бігла, якою дорогою — і досі не пригадую. Не знаю, як ранком опинилася біля якогось села. Що воно за село? — і того не скажу. Уходжу

в перший двір; собаки кинулись на мене; люди вибігли. Обступили мене, обдивляються, а я стою, як тороплена. «Хто ти, відкіля?» — допитуються. А в мене річ одібрало, язика не поверну; біля серця печія пече, в голові огонь палає, у віччю темно, наче я крізь сито дивлюся. Спасибі одній молодиці, узяла мене до хати, пригріла своєю обхідністю та ласкою, дала їсти... Наїлася я, очуняла. Тоді тільки розказала про свою пригоду. Розказую та плачу; а за мною і другі плачуть. «Куди ж ти тепер підеш?» — питають люди. «Не знаю, — одказую їм. — Хоч з мосту та в воду!» А один чоловік старенький уже, лисенький: «Тю-тю! — каже, — оханися. Хіба на се немає ніякого суду, ніякого права? Жалійся. Я, — каже, — знаю у городі такого панка, у суді служе. Помагає добрим людям... От і мені, — каже, — допоміг одібрати землю від напасника. Хоч, поведу до його?» Я йому в ноги: «Згляньтеся, — молю, — хоч ви, дядечку! Я за вас довіку буду Бога молити!» — «Не проси, — одказує, — мене, там попросиш. Я сказав поведу, то й поведу; а там що буде — не знаю». На другий день ми поїхали. Повів він мене на квартиру до того пана. Молодий ще пан, ввічливий. Ходє по двору, смокче люльку та спльовує. Дядько розказує йому за мене та просє: допоможіть. «Можна, — каже, — можна попитатися. А що мені за те?» — «А що, паничу, — одказує дядько, — назначайте самі; одсудите на чисту — послуже не вам, другому; заслуже — заплаче». Глянув він на мене якось скося і зразу одвернувся. «Добре», — каже.

Мар'я паничеві сподобалася, і він запропонував їй жити разом.

Подумала я: не згодитися — не буде діла вести; візьмуть мене знову до пана. А як до нього, то краще на шибеницю... Згодилася. З того ж таки вечора і почала я з паничем жити. Перейшли з ним на нову квартиру; живу — як господиня: схочу робити — роблю, схочу лежати — лежу. Добре було. Забула про все. Про матір тільки інколи згадувала, та боялася і згадувати. Що, думаю, як вона у хату — шасть! «А що се ти, — скаже, — від одного втекла, а другому на шию вішаєшся?» — «Краще б, — думаю, — вона умерла, щоб і чутка про мене до неї не доходила».

Одного вечора панич пішов кудись і повернувся аж світом — п'яний-п'янючий! Того дня і на службу не ходив, а ввечері каже мені: «Знаєш, Мар'є, що? Дає тобі пан вільну та двісті карбованців: сто зараз, а другу сотню — як прошення подаси... Мирися!» — А я: «А мати ж як? Хай хоч матір одкупе». Зареготався панич. «Матір? — перепитує. — Ну, нащо тобі мати? Ти ж у мене будеш жити. Адже вона, як вільна буде, до тебе прийде. Що ж тоді? похвалить і погладить вона тебе?» Думаю: справді так; жалко і матір, шкода й себе... Що його й робити? А він одно: мирися! І дає мені бумажку. «Оце тобі, — каже, — і гроші. Хоч, у тебе будуть, а ні, то я заховаю». — «Сховайте, — кажу. — Де я їх у себе сховаю? Ще хто-небудь украде». Так уже йому вірила, дурна. Потім я дізналася, що панич потяг з пана аж дві тисячі, а мені сказав — двісті карбованців...

Через якийсь час Мар'я відчула, що завагітніла.

— Раз весела я була, розказую усякі нісенітници паничеві, теревені правлю, а далі питаю його: «Чи будете раді синові або дочці?» Як сказала те, дивлюсь — хмуриться він, морщиться, аж на лиці змінився. «І не подумай! — каже. — Як тільки що писне в хаті — з того часу нам укупі не жити!» — «Як же се так? — питаю. — Де ж мені його діти?» — «Де хоч. Хоч зжар та з'їж!» Повіриш, як сказав він мені те, то наче холодною водою обдав мене!.. Руки і ноги у мене затрусилися, у очах потемніло...

Минуло кілька місяців. Уже примітно і збоку стало. «Еге, — каже, — так ти справді?» І вказав на стан. Більше нічого не сказав, а на другий день приходе з служби і приносе невеличку пляшечку. Щось жовте в ній, аж червоне — таке жовте. «На, — каже, — випий; се вино таке». Я, звісно, не знала нічого: узяла й випила. Як випила — нічого, і пообідала — нічого. Поприбирала я, збираюся спочити. Коли се — як заболить у мене в животі, як заріже, в очах так і потемніло. Упала я і далі нічого не пам'ятаю. Коли очунялась, аж уся в крові плаваю — отака калюжа! У мене серце так заболіло, так заболіло!.. Краще б уже я і не вставала, а там навіки околіла. А він ходє біля мене. «Прибирай, — каже, — та закопай на вгороді». Не стерпі-

ла я! «Прибирай, — кажу, — сам, коли наробив такого!» Як же скоче він, як затупа ногами... «Я тебе на вулицю викину! Я тобі і се, я тобі і те!» Узяла я зібрала в битій макітрі все, діждала вечора та серед огороду й закопала. Після того, щось більше тижня, наче п'яна ходила. До нього не говорю, і він до мене не говоре. Коли так, тижнів через зо два, прибігає він з служби раніше, ніж завжди. «Слухай, — каже, — як будуть питати, де діла дитину, кажи: скинула. Упала, мов, з горища та й скинула. Не кажи тільки, що пила що-небудь, бо бути і тобі, і мені на Сибірі». А воно, бач, що: пан, заплативши за мене гроші, не подарував всього так: найняв жидів, щоб слідили за нами. Звісно, усі бачили, що я ходила така; а то зразу стала як і слід. Ну, ото йому зараз донесли, а він подав бумагу таку, що панич не по закону живе зо мною, прижив дитину та й з світу звів. А панич там служе, куди ті бумаги подають. Як побачив, то й прибіг додому завгодя навчати, що мені казати. Не встиг він піти, як до нас у хату суне й панство, і москалі. «Ти така?» — питають. «Я». — «Ти ходила важка?» — «Ходила», — кажу. «Де ж ти дитину діла?..» — «Скинула. Лізла з горища, упала та й скинула». — «Де ж ти поділа?» — «Закопала на вгороді». — «Веди!» Повела я. Одрили, глянули: земля землею! «А не приймала ти нічого? Ніхто тобі давання не давав?» — «Ні, — кажу, — не давав». — «Брешеш!» — «Чого ж мені брехати!» — «У чорну ї! У тюрму!» — крикнув усатий пан при шпорах. Беруть мене, а панич тут ззаду їх лупа на мене очима; нічого, мов, нічого, тільки не признавайся. Узяли мене, подержали до другого дня у чорній. На другий день знову питають. Я їм усе одно: скинула та й годі. «У тюрму ї!» Одвели мене в тюрму. Почалося діло... Півроку я в тюрмі просиділа, а потім заслали ще й у монастир на півроку.

— А панич? — спитала Христя, важко зітхнувши.

— Панич викрутився та після того оженився і зажив паном... Он воно, Христе, як нас піддурюють!.. Отака-то правда на світі!.. Після того пустилася я, як там кажуть, як собака з ожереду. Полюбила москаля, і жили ми гарно, поти йому одставка не вийшла. А вийшла — як пішов, то й

думати забув. А присягався, що дома тільки спродає свою спадщину, знову вернеться та й поберемося... Обдурив і сей. Покинула я тоді місто, де жила; думаю: може, у другому краше буде. Приблудилася сюди. Піднесло того Йосипенка з сватанням. Я його ні капельки не любила; якийсь з його вайло, а так пішла, щоб не хилитись по чужих людях. Сам, бач, господар: своя хата, своя худоба... Думка: обживемося, звикнемо одно до другого. Воно б, може, ми і обжилися, коли б не свекруха. Так вона ж, як іржа те залізо, пиляла щодня. Кинула і його. Уже ж гірше не буде, як є! Прийшла сюди, найнялася. Підвернувся фідфебель з роти. Молодий та бравий... Що ти з серцем подієш?.. На свої заробітки нову йому одержу справила, чоботи до вакси пошила, часи срібні купила. А він тепер жениться на міщанці. Отаке-то, Христе! Горенько з сим серцем!

Мар'я замовкла; мовчала й Христя. Життя Мар'їне, як на долоні, стояло перед нею, гірке та непривітне, зламане панськими вчинками, занехаяне паничівськими замірами. І їй страшно стало; страшно за себе... Крізь невеличку щілочку прокрався до їх у темноту місяць срібною стежечкою... Христя струснулась.

— Он уже й місяць зійшов, — промовила вона тихо.

— Зійшов. Пора спати. Спи, Христе, хай тебе минає те лихо, що мене строщило!.. — І Мар'я почовгала до свого лігва. Христя довго мовчала.

— А чи ви, тітко, не знаєте, бува, Марини? — спитала, помовчавши, в Мар'ї.

— Якої?

— Як би вам сказати? Дівки Марини. Вона з одного села зо мною. Уже третій рік, як вона тут служе. Щира колись була товаришка! А от і не прийдеться з нею ніде побачитись.

— Де вона служе? Чи не в Луценчихи? — питає Мар'я.

— І того не скажу.

— А яка вона? Чорнява, висока; губа мов розрубана?

— Вона, вона! — скрикнула Христя. — Як малою була — на ніж упала.

— Знаю. Хвалилася молодиця з того двору, що вона з паничем водиться. Там панич у Луценчихи на квартирі... Розказувала: раз, каже, уночі сплю. Тільки крізь сон чую: двері з паничевої хати — рип! Неначе що пішло... Я спрощення кинулась, питаю: хто там? Не чути нікого... Я облапую місце кругом себе... Що за біс! То Марина лежала біля мене, а то — тільки місце тепле. «Еге ж, — думаю, — бач, які наші тихі». Чую — цілується хтось; так смачно цілується! «Підожди ж, — думаю, — підстережу я тебе, щоб не видавала себе такою святою та недотрогою...» Лежу, не сплю... Не скоро, не скоро двері знову — рип! А вже сіріло, і видко мені чорну тінь... «А що то, — питаю, — до панича, дівко, ходила?» Вона тихо-тихо опустилася, мовчить. Далі — як заплаче! «Се ти, Марино? — питаю. — Чого ти?» Вона тоді давай прохати, щоб нікому не казала.

— То се Марина? — здивувалася Христя.

— А що ж твоя Марина — свята? Хіба в неї душа з лопуцька?

Христя мовчала, її аж мороз подрав поза спиною... «Невже се правда? — думалося їй. — Вона ж добре знає Марину. Сама Мар'я каже, що вона недотрога... Така і в селі була: боїться було, коли хто з хлопців до неї обізветься, зачепе, бува. А тепер що кажуть?.. Ні, се неправда, неправда!.. Коли б мені побачити її, я по очах помітю...» І сонна неміч почала колихати Христю.

IV

У вівторок, як пішла Мар'я на ніч, та вже і ранок, а її немає. Уже Христя й попоралася, біля чого було треба, — нема Мар'ї. Пан збирається на базар.

Довелося Христі виручати Мар'ю і замість неї самій іти з паном.

На базарі не барилися: купив пан м'яса та зілля, з тим і вернулися. Прийшли додому, уступають у кухню — лежить на полу Мар'я, голова платком закутана.

— Ти де була, віялася? — скрикнув на неї пан.

— Я нездорова, — не підводячись, одказала охриплим голосом Мар'я.

— Марш з двору, коли нездорова! Як на всю ніч бігати, так і здорова! Марш!

Мар'я підвелася. Платок, що прикривав її обличчя, зсунувся з голови на плечі. Аж пан оступився назад, глянувши на її лице, а Христя трохи не скрикнула! На йому не видно було ні очей, ні рота, ні носа — один шматок пухлого та синього, як бразолія, м'яса! [...]

— Христе-голубко! Послужи за мене, поки я перележу, — з-під платка загомонала плакучим голосом Мар'я. — Я тобі несказанно дякувати буду.

У Христі навернулись на очах сльози, і, не поклич її пані у горниці, певно, вона б розплакалася. Там, у горницях, дїждавши, поки пан вийшов кудись, вона почала прохати.

— Панічко, голубочко! Мною, як хоче, робить, не женить тільки Мар'ї з двору. Куди вона піде, страшна така?

— Та що ж там з нею?

— Збита вся — курці ніде клюнути!

Пані пішла подивитись. Жіноче жалісливе серце обізвалося, коли вона глянула на Мар'ю. Пораявши якоїсь масті, вона одіслала її в комору.

Христя, як муха, літала, радніша усюди поспіти, усе зробити, щоб не було задержки, не було ремствування на Мар'ю. Надвечір виморилась — страх! Поки пани пили чай, вона прикорнула трохи на поду. Оддавши вечерю, вона пішла до Мар'ї в комору.

Мар'я, видно, спала, бо не обзивалася; чутно тільки її важке зітхання.

Христя лягла... Щось їй не спиться; Мар'я не сходить з думки. Кругом темно — хоч око виколи! [...] Почулося схлипування, далі плач... Христя підвелася.

— Мар'є! то ви?

Мар'я заридала.

— Чого ви? Може, вам чого треба? То я подам.

— Нічого мені не треба, — з плачем одказала Мар'я. [...]

— Коли б ти знала, Христе, як важко! — трохи перегодом почала Мар'я. — Коли б ти знала, як гірко! І чому він мене не вбив?

— Хай Бог милує! Оханіться, що ви кажете!.. Хто ж се вас так побив?

— Ох! Він, Христе, він, бодай його збила лиха та нещасна година! Він, проклятий! Я давно помічаю, що він не так дише. Мені давно доводили, що він хвалився: коли б знайти яку заможну міщанку — оженився б.

Я йому сказала. «Не вір, — каже, — люди брешуть». Пам'ятаєш, у той день, як ти стала, я ходила до його, та не застала, і на другу ніч ходила — теж даремно до білого світу дожидалася. Побий тебе, думаю, сила Божа! Хотіла залишити. І ото скільки днів зовсім не ходила. А вчора уранці чую — персні купує, либонь, уже у них діло покінчено. Я ввечері до нього. Застала. «Нашо се, — питаю, — ти персні купував?» — «А твое какое дело?» — «Як яке діло? — одказую йому. — Кому ж, як не мені, діло? Я знаю, — кажу, — все знаю, хоч ти і криєшся від мене. І не думай, — кажу, — вінчатися. Ото, як перед Богом, хвалюся — я тобі слави нароблю!» — «Ты? ты?» — визвірився він. «Я! Я!» — кричу йому... Як махоне він мене в один висок! а далі повернувся та в другий!.. — так мені світ і закрутився... Не знаю я, що було зо мною, знаю тільки, що опинилася надворі.

— І такого б ката я любила! — здивувалася Христя. — Я б його ще на позов потягла! Як він сміє отак бити, отак нівечити!

— Ох, не знаєш ти, Христе, нічого, — каже, важко зітхнувши, Мар'я. — Ти знаєш, що я б не тільки не згадала йому ніколи, що він отак мене знівечив, не тільки б не позивала його, а, як та собака, лизала б йому руки, аби він тільки не женився.... Господи! І чого я така нещасна вдалася? Нашо ти, Боже, дав мені таке прокляте серце? Я сама себе винувачу, сама на себе жалію і нічого не враю з собою! Мало я йому усякої всячини переносила, мало я йому всього передала? На себе не страчу — йому несучу. І от тепер, бач, дяка за се... Христе! прошу і остерігаю тебе: не люби нікого, ніколи. Коли тобі хто кинеється в вічі — одвернися та тікай мерщій! Коли що ворухнеться у серці — задави, залий отрутою його, тільки не давай йому

волі! Хай ніхто так не мучиться, як я мучуся! — І Мар'я, припавши на плече до Христі, гірко-гірко заридала.

Два дні пролежала Мар'я, а на третій — пані загомоніла:

— Доки вона буде лежати? Скрут такий, а вона вилежує! — Треба вставати.

Устала Мар'я — тільки тинь її: схудла-змарніла. Сльози та туга, туга та сльози день у день, ніч у ніч хоч кого зсушать; ледве вештається по хаті, хатню роботу справляє, а останню вже Христя.

Минуло кілька днів, і Мар'я знову ожила, трохи повеселішала.

Якось прийшла Марина, давня подруга Христі. Щоб розважитися трохи і бодай на годинку забути щоденні клопоти, Марина запропонувала Христі причепуритися, вдягтися в щонайкраще і піти, наче з якоїсь потреби, у кімнату до панича — цікаво, чи впізнає. Марина дала навіть свою тонку вишивану сорочку, бо своєї в Христі не було.

Христя, захопившись за клямку, одчинила двері. Мар'я й Марина поступили за нею до одвірків.

— Здрастуйте! — привіталася Христя.

— Здорові, — одказав панич, одводячи очі від книжки. Він читав.

— Просили пан і пані, щоб пожалували до їх. [...]

— Пізно вже, — каже панич, дивлячись на невеличкі дзигарі. — Кланяйся і дякуй. Скажи — зібрався спати.

— О, Мар'є! О, лихо! О, не видержу! — затуляючи рукою рота, шепотіла Марина. Регіт її підкидав, давив, перевертав.

— То так і сказати? — пита Христя.

— Так і скажи.

— Прощавайте ж.

— Іди здорова.

Тільки що Христя повернулася йти, як Мар'я і Марина підняли нестямний регіт.

— Ха-ха-ха! Хо-хо-хо!.. О, лихо! О-о-о! — носилося по кухні, ламалося у двері до панича.

— Що там таке? — промовив він сам до себе і, мугикнувши, напрямився в кухню.

Марина і Мар'я аж на піл попадали від реготу; не видержала і Христя. Тепер тільки панич довідався, що його піддурили, і сам усміхнувся.

— Так оце той посланець! — сказав він, хитнувши головою на Христю. [...] — Іч, гарна яка! Іч, яка хороша стала! — хвалив він, тріпаючи своєю невеличкою білою рукою по її повній щоці. Від того тріпання біла кров у Христине лице, приливала у голову. Загорялися у серці разом якісь любі і важкі почуття, — так загоряється гніт, коли до його піднесеш палаючий сірник. Рука паничева якось гріє, лоскоче; Христя червона, як маківка, схилила голову на один бік і придавила подборіддям його руку до своєї шиї. Вона почула, як її серце забилося, як дух у грудях затнувся, високо піднімаючи повне огню лоно.

— Славна! — мовив таким любим голосом панич, що Христя аж підвела голову.

«Чи він се сказав, чи ні?..» Очі їх стрілися. Крізь сині стекла очок виставились, мов чорні ягоди, його зрачки; якісь іскорки жевріли у їх; у Христі ж очі горіли-палали... Дух у грудях ще дужче сперло, кров ще більше вдарила в лице, аж в ухах шуміло. Христя, мов хто кольнув її, стрибнула назад і вибігла в кухню.

— Що він казав? Що казав? — зашепотіли разом Марина і Мар'я. Христя не змогла говорити... так її серце билось, стукотіло.

V

Григорій Петрович Проценко, бідного чиновника син, скінчивши школу, незабаром поступив на службу. Десятий рік тому пішов, як батько вирядив його з двору у город з письмом до знайомого товариша по службі та з невеличким збіжжячком, яке спроможилась надбати йому його старенька мати. Тоді саме хлопцеві пішов сімнадцятий рік. Не бажалося йому їхати в губернію на службу, а хотілося учитись, поступити в гімназію. Одного великого пана син був гімназистом, і ото, бувало, як літом зійдуться вони, то Гриць не надивиться на синій каптан з срібним позументом,

на картуз з набитими літерами між білим віночком; а як почне паненя розказувати про гімназичні звичаї, як вони поміж себе поводяться, хвалиться про науку та цвенькати на чужесторонніх мовах, — Гриць тільки роззявить рота та дивується на вільне веселе життя товариства, на їхні забавки та всякі заміри; очі у його іскрять, і не змельне він нікуди ними — все дивиться на свого товариша, а на самому дні зрачків затлівається в нього і журба, і досада... Зітхне, бувало, глибоко та важко Гриць, коли перестане товариш щебетати, та ще просе що-небудь розказати. А як піде товариш, він забереться куди в глухий куток садка та сам про себе твердить ті слова, що наслухався за день. Велику жагу він мав до того вчення, та що вдієш? Він сам бачив, що з батьківськими достатками далеко не посунешся: окрім його, у батька ще три сини та дві дочки на шиї; треба всім порядок дати, усіх до розуму довести, треба було й йому, скінчивши школу, злазити з батьківської шиї — свого хліба шукати. Де ж той хліб для чиновного сина? Одна до нього дорога — служба. На службу ото і зібрався Гриць.

Поступив він у той саме час, коли таємні думки, виращені на гірких болістях кращих людей прошлого царювання, ждали своєї черги, яким би то його побитом протиснутись у життя. То був час раннього ранку після хмурої ночі; час великих надій, великого ждання. Ніхто не знав, що ще буде, а кожному видко було, що так, як воно ведеться, негоже, треба щось інше заснувати, щось краще пригадати. Час чиновного царювання, хапанини та гніту минав, в народі все дужче та дужче почувалося нарікання на недоладне життя. [...]

Пішла ворожнеча між старим і новим. Та ворожнеча і те змагання одгукнулися не в одному тільки чиновному стані, обізвалися вони й у других постановках життя, одгукнулися й у сім'ї. Кріпак не гнув шиї перед паном, робітник — перед хазяїном, син часом не слухався батька: все, зачувши волю, піднялося на дибки і прокричало про своє право. То був час великого гуку, ще більшого змагання; страшенно напругувалися кожного сили, щоб узяти верх, одоліти. [...]

Для того, щоб обтесати себе, як пораяли товариші-гімназисти, — читав книжки. Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право добувати; судили про звіра і чоловіка; про світ і його закони довічні. Гриць не читав, а жер ті книжки; хапав на лету все, що розносилося широкою течією друкованого слова, набирався розуму. Життя його роздвоїлося, розкололося надвоє: з одного боку — нелюба служба, що годувала його хлібом, гасила дух; з другого — книжки, розумна розмова з молодим товариством піднімала його угору. Та натура його не була міцна, завзята; він був не з тих, що, раз забивши що в голову, довіку тому слугують, готові стати проти всього світу за те, що вони думають, у що вони вірять; то люди зброї, те — отамання завзяте! Він не той був. Його натура була слаба, миряча: він хотів, як кажуть, щоб упасти і не забитися; щоб і кози були ситі, і сіно ціле. Йому хотілося, щоб і на службі були такі порядки і таке товаришування, як між гімназистами. А як сього немає — що ти зробиш? Не лізти ж одному проти всіх?! Він мирився з своєю долею; одним він піддакував, від других відмовчувався; між молодими він сміявся з старих, між старими мовчав. Все то було йому на користь.[...]

Молоді того часу уперше вийшли на ту довгу ниву, що зветься життям, тільки дужі силою свого *хочу* та запалом молодого завзяття. Не було у них учителів, що напрямляли б, як іти і куди іти, не було перед собою стежки, ніхто ще її ні разу не прокладав. Треба було самим проробити, щоб іти вперед. [...] Народилося зразу не один, ані два, а десять напрямків. З народною волею народилася і любов до меншого брата, народилося народолюбство. Народолюбство закликало у свій стан багато всякого люду. Щоб добре зробити, треба спершу народ знати, чого він хоче, чого йому треба. Досі його бачили тільки в дворі — з одного боку, а треба його бачити всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавках веселих, у його стосунках між собою, в його сім'ї, у його radoшах-горі... Пісня, казка, приказка, мов ті муровані склепи-схованки, багато ховали у собі його сліз, його таємних надій, думок. Добре б було

ті пісні, казки та приказки позбирати, позаписувати — то б була книжка великого життя, великого горя... Гриць, зачувши про се, зараз записав чотири пісні від слуги своєї хазяйки і припоручив збірниковому товариству. Йому дякували, прохали ще збирати, раjali все записувати. То було з одного боку, а з другого — всі бачили рядом з волею страшенну народну темноту. Треба було її хоч трохи освітити, розбити, розвіяти той густий морок, що покривав не тільки села, а часом і хати заможних городян... Народилися недільні школи¹. Підбивали й Грицька в одну учительствувати. Грицько вертівся: й ніколи, й чи дотепний. Він побачив, що то вже справжнє діло, по якому пізнають, куди кого хилить. Соромно було одступитися і страшно поступитися. Він згодився тільки на вечірні збори. Увечері він вільний, та ввечері ніхто не бачитиме, де він буває і що поробляє. Недовго ті школи побули, не знать було, чи й діло яке зробили, а старі вже ославили їх, як заговорщицькі збори, де проповідувалося, що Бога немає і старшини не треба. Не досягло й до року, як школи закрили; декого з учителів позабирали, позасилали. Гриць ні живий ні мертвий сидів і ждав, що ось прийдуть і до його і тоді... прощай все навіки! До його справді прийшли і, знайшовши ті чотири пісні, що він записав від слуги, взяли їх з собою... Попомлів же він тоді за них душею, поболів серцем... А Господь його знає: може, ті пісні на їх очі гірше всього, може, за них і місця не буде на світі... «Старі дізнаються, якого він поля ягода, — з служби виженуть, у Сибір завдадуть», — думав він і трохи не повісився... Начальство накинулося на нього — звір звіром. Він плакався, каявся, що його підбили. Начальство, не даючи виду, що прощає, геть стороною робило своє, одстоювало його, прохало, у кого слід. Прийшлося йому прожити тиждень гірше, ніж у пропасниці, у тому безмірному страху, що нема йому кінця-краю, що здійсмається з усіх боків, обгортає з усіх сторін, давить за душу, ссе за серце, холодить кров у жилах! Він

¹ *Недільні школи* — безплатні школи для дорослих, які працювали в недільні та святкові дні і давали початкову освіту. Виникли у другій половині XIX ст.

трохи не занедужав. Йому тільки тоді одлягло, як вернули його пісні. З якою він ненавистю дивився на них! З якою радістю палив, перегортаючи папір так, щоб і шматочка не зісталось; а спаливши, ще й попіл закопав в огороді, щоб вітер, не розвіявши, як-небудь не видав його вдруге! Буря пройшла, вирвала кілька дубів з корінням, поламала силу молодого гілля і — скрилася. Настала така сумна нудота — ні слова путнього, ні пісні веселої — мов поніміли всі, мов поховали кого великого й славного і справляли похорони. На кладовищі ще так буває восени, коли лист з дерева опадє і почорніють високі могили.

Трохи згодом Григорієві запропонували службу в містечку NN.

На radoшах облітав Гриць увесь город, усіх своїх знайомих. Одним він хвалився, як його прийняло начальство, яке місце давало, як він одказувався, а воно прохало; другим шептав на вухо: се за наші біди, за наші лиха великі. Недаром ми підставляли шиї під сокири. Не вмре наша мати, не пропала даремно праця.

На третій день Проценко виїхав з губернії з думкою ніколи не вертатися в се прокляте місто, що так йому далось взнаки, що опорочило його добре ймення, що замірялося на його життя молоде. [...]

У городі N появилсь Проценко зовсім іншим чоловіком. Веселий та говіркий, він сміло заводив розмову з кожним стрічним і поперічним, насміхувався над повітовим бенкетуванням, над порядками городського життя, над громадянським безладдям. Він, здається, все знав, все пережив, передумав і став вище від того, що бачив, не гнушаючись, правда, і не гордуючи ним. Чи стрівався він з простим чоловіком на вулиці — замовляв до його його мовою, *викав*, йшов рядом, не боячись огудки; чи з своїм братом службовим, — дивився тільки на те, чи то молодий ще хлопець, чи поживший батько, — заводив сміло підхожу річ: молодому розповідав брехеньки, точив яси, старого — привертав до себе розсудливою мовою про життя і, мов незнарошне, ввертав у свою річ чужестороннє слівце, щоб того здивувати. І він, справді, дивував усіх. «От смі-

лий, от талановитий», — думали молоді паничі і завжди з великою охотою заводили з ним річ. «Голова, — протягом хвалили старі батьки, — послухай його — не наслухаєшся. І все то не по верхах скаче, а розумним словом глибоко гвоздить. Далеко такий піде — не здоженеш, не випередиш». Поміж панянками не було нікого за його. Хороше обличчя, люб'язна розмова, перевита жартами, хист до танців — все се було за нього, все слугувало йому на користь. [...] Він не то щоб їх обминав, а поміж ними напускав на себе сум, скаржився на нудне життя, гостро розбирав їх ігри та забавки, насміхався над їх замірами. Його боялися й жаліли; боялися його гострої речі, жаліли красної вроди, що так рано довідалася якогось лиха. Хто заклопотав його молоду голову? Хто уразив його гаряче серце?.. Нема кінця-краю таємним догадкам і ще таємнішим надіям! Кожній думалося: а що, як то я? І кожна навперейми перед подругою наряджалася якнайкраще, виступала якнайлегше; ведучи з ним розмову, замирала якнайдужче; а були й такі, що й бісики перед дзеркалом учились пускати... Та не туди стріляли його очі, не туди оберталось серце: не на непочатий моріжок польових квіток, а на підпушену грядочку огородних лілій. Молоді панійки розважали його сум — велику тугу, від їх погляду загорялися його похмурі очі, тіпалося і билося гаряче серце.

Як тільки приїхав він, то зразу оселився у Рубця. Антон Петрович радніший мати свого брата на квартирі: разом вони на службу йдуть, трохи не разом і з служби вертаються; хата зайва є — чому ж його не пустити доброго чоловіка, коли він дає ще до того й добрі гроші.

Пистина Іванівна ще більше радніша була такому квартирантові. Антон Петрович і старий, і підтоптуваний, і все клопочеться, коли не по господарству, то про карти; а Григорій Петрович і чорнобривий на лихо удався, і веселий, балакучий. Об чім з ним не заведи розмову — так легко, так любо з ним говорити. І обхідчастий же та принадливий: не пройшло й трьох днів, а мов він у них зріс і викохався; і слуги до його зразу привикли; і Івась, синок, так полюбив. Не раз Пистина Іванівна, дивлячись на нього,

як він загравав з Івасем після обіду, глибоко зітхала. Вона гадала в той час про свої молоді літа, коли вона була ще баришнею, ждала своєї черги... «І от же не підвернувся тоді такий! А тепер — он яке опудало лежить і сопе! — думала вона, дивлячись на чоловіка, що спочивав після обіду.

Коли в Пистини Іванівни й Антона Петровича народилася Маринка, кумом на хрестини вирішили взяти Григорія Петровича.

— А хрестити візьмемо молодого попа, — знову рає Пистина Іванівна чоловікові. — Все ж перепаде що-небудь молодому, бо, кажуть, він так бідує. Та разом і матушку проси: побачимо, що воно за губерньська цяця.

Хрестини, іменини, похорони ніколи не справляються без бенкету: зійдуться чужі люди, треба діло зробити, треба й побенкетувати. [...]

На сей раз Антон Петрович запросив близьких собі: Книша з жінкою — високою та сухою, як тараня, молодичею; секретаря з суду — лисенького та низенького старичка з його бочкою, як шуткуючи звав він свою жінку — огрядну та товсту панію, велику товаришку головихи; прохав він і голову, й Селезньова, та голову якесь діло задержало дома, а Селезньов поїхав на села містки оглядати.

У призначену неділю звечора зібралися прошені гості, посідали, ведуть звичайну розмову — хто що чув, хто що бачив; ждуть батюшки. Аж ось і він, та ще й не сам — з матушкою.

— І чого? — спитала секретариха з поліції, хитнувши головою.

— Скажіть же, — додала секретариха з суду. — І їй сюди треба! Ішла б у машкарад зграю водити! — увернула головиха. Вона вже дещо чула про молоду попадю, що та виробляє.

Попадя увійшла в гостинну наряджена та надушена, її чорне шовкове плаття злегка шамотіло по долівці, цвітний пояс, наче райдуга, перевив тонкий та стрункий стан. Її біла, наче виточена, шия ще здавалася білішою від чорної шовкової матерії, що так гладенько облягала її круглі плечі і високе лоно; золотий хрестик на золотому ретяжці бли-

щав на шії, як зоря; невеличкі сережки грали дорогими камінцями; на рожевих пальчиках і синіли, і червоніли перстеньки; личко молоде, рожеве; волос чорний, у кучерях; голубі оченята з-під чорних брів, наче квітки ті, горять-усміхаються. [...]

Григорій Петрович зрадів новій знайомій. З одного города — у них зразу знайшлося що пригадати, об чім поговорити. Весела і тепла розмова зачалася між ними.

— Хльорка! — тихо промовила Книшева жінка.

— Та ще й губерньська, — додала секретариха з суду.

Головиха зачмихала і вилила з блюдечка чай на себе.

— Плаття! плаття! — загукала секретариха з суду і кинулася за ганчіркою.

— Нічого, — заспокоювала головиха, струшуючи з свого дорогого шовкового плаття патьоки чаю, а в душі лаяла і попадаю, і секретариху.

— Бачите, що тут за люди — якась звірота, — прошептала, повертаючися до Григорія Петровича, попадає і, зітхнувши тихо, додала: — А ти живи між ними та ще вибери подругу собі.

— То ви не подругу вибирайте, а друга, — одказав він їй.

— Друга? — скрикнула вона, і блакитні очі її аж посиніли. — О-о, я знаю вас, мужчин. Ви всі єхидні такі, коварні... У-у-у!..

І вона так утішно засовалася, посварилася рукою та чарівниче заграла очима, що, якби не було нікого, Григорій Петрович так би й припав до її ручки. [...]

Розійшлися геть за північ. Піп так підтоптався, що ледве ногами плував. Григорій Петрович згодився провести їх додому.

Тільки що вийшли за двір, вона схопилася за його руку, і вони пішли вперед; піп, поспішаючи за ними, писав мисліте¹ і щось розмовляв сам з собою. Вони не слухали його розмови; у них розпочалася своя, весела, жартівлива. Звішуючись на його руку, вона так голосно реготалася, що

¹ Мисліте — назва літери «м» у слов'яно-руській азбуці. Тут вислів живається у значенні: робив викрутаси, нетвердо тримався на ногах.

аж луна розлягалася по дворах; злякані собаки кидалися під ворота, пробігали дворами, гавкали, вили; піп гукав на собак, посилаючи їх кудись далеко, а вона горнулася до Григорія Петровича, ховалася за нього, щоб, бува, вони не покусали. [...]

На третій день він гуляв і... сам не знає, як опинився і у попів; на четвертий — знову... Незабаром він почав там бувати як дома, як свій чоловік.

По городу пішла поголоска. Люди слезували¹ про їх довгі гулянки удвох поза городом. Хтось примітив у вікно ввечері, як сиділи рядком, пили чай... Її рука лежала в його руках, він раз поза раз приводив її до свого рота і тихо цілував, кожен раз роздивляючись, мов вона мінялася від його поцілунків, ставала краща. Куховарка, синьоноса Педоря, комусь хвалилася, що й батюшка про те знав, та тільки мовчав. Раз тільки, перебравши через міру, він завів про те розмову з нею, прохав, аж плакав, кинути таке життя. [...]

Багато дечого ще плела куховарка Педоря. Та чого не наплете наймичка, що їй повинно за три місяці заплатити, а ні за один не заплачено?

VI

Христя і незчулася, як минуло літечко тепле, наступили ночі холодні, пішли дощі безперестанні, замурували людей по хатах. Надвір вийдеш — дощ та твань, та туман непроглядний; і в хаті не краще: сіро, аж жовто, наче димом накурено.

Сумно у такі часи не тільки в селі, сумно і в городі. [...]

Христя, щоб як-небудь скоротити час, почала вишивати сорочку; а Мар'я або їй помагала, або качалася на печі, пригадуючи всячину з свого життя. Від того безталанного дня, як вернулася вся побита та понівечена, вона нікуди не ходила; все дома та дома, все сумна та невесела, не раз гірко й плакала. Та що сльозами поможеш? Тільки очі наплачеш та себе зсушиш. [...]

¹ *Слезувати* — недоброзичливо обговорювати кого-небудь.

Одного такого вечора Христя, подавши панам самовар, примостилася на полу шити, а Мар'я побралася на піч. [...] Вона думала: отже, Христя сидить, шиє сорочку, виплутує мережку; а вона лежить і ні до чого не прийметься. Їй і не хочеться ні до чого прийматися; руки не здіймаються... Та й нащо? Христя молода, до неї усе усміхається; їй здається все таким привітним та гарним... Колись і їй було так; а тепер?.. [...]

Вона б, певно, заплакала, та панич саме вийшов з горниць. Проходячи у свою хату, він зупинився біля Христі, задивляючись на її роботу.

— Ну, чого вам? — спитала Христя, ховаючи під руку сорочку.

— Хіба не можна? — спитався він.

— Авжеж не можна! — одказала, зашарівшись, Христя.

— Боїшся, щоб не зурочив?.. У мене не такі очі, — мовив він тихо і пішов у свою хату, зачинився; Христя провела його очима аж до дверей, витягла з-під руки сорочку і знову нахилилася над шитвом. [...]

Ось чутно — щось зашелестіло у сінях, ступає... Іде хто? Христя і Мар'я разом повернулися до сінешніх дверей.

Двері розчинилися, і на порозі появилася... пан — не пан, а в панській одежі; обличчя сухе, довгобразе; вуса руді та довгі; щось за ящик чорніє під рукою.

— Григорій Петрович дома? — спитався прихожий товстим охриплим голосом.

— Дома! — одказала Христя.

— Куди до нього пройти?

— Туди! — указала Христя на двері.

Незнайомиць, проходячи, зупинився біля Христі, витріщивши на неї здивовані очі.

— А-а-а! — прогук він, роззявляючи рота.

Христя собі зирнула і, зашарівшись від його прикрого погляду, мерщій схопилася втікати... Мар'я зареготалася.

— Лука Федорович! Слихом-слихати, в вічі видати! Скільки літ, скільки зим! Та ще й з скрипкою?.. Прошу до хати! — роздався з-за Христиної спини паничів голос. [...]

— Це знаєш, хто такий? — спитала Мар'я Христі, як та почала умошуватись знову за роботу.

— А хто, столяр, може? — угадувала Христя.

— Столяр?! — зареготалася Мар'я. — А бодай тебе! Це — Довбня, панич Маринин!

«Оце-то він!» — подумала Христя, схилиючись над шитвом.

— Що ж воно таке? Служить де, чи як? — спитала далі у Мар'ї.

— Не знаю, чи він служе де, чи ні. Знаю, що півчою в соборі заправляє. Як став старостою купець Третинка, то відкілясь його привіз. Він, либонь, на попа учився, та не схотів святитись у попи. А п'є — то не доведи Господи. Як закуре винокурню, то тижнів зо два кружає. Усе, що має, проп'є, в одній сорочці по шинках бігає, аж поки де під тином не звалиться. Візьмуть тоді у шпиталь; вилежиться, витверезиться, і вийти б — та ні в чому. Тоді вже й складаються — хто що там дасть, пошиють йому одягу, приберуть як слід. Ото він і знову за діло візьметься. Там такий майстер грати! І до півчої має кебету: як без нього співають — наче вовки у лісі виють: той сюди, а той туди, а як він заправляє — то наче янголи ті — согласно та гарно.

— І дасть же Господь такий талан чоловікові, та от так і не вміє його шанувати, — одказала, зітхнувши, Христя.

— Піди ж ти... І вчений, і розумний, та — ба! Паничі ним гордують, — як його з п'яницею водитися! Панянки — соромляться, бояться; одні купці за нього... Що ти з гріхом чоловічим поробиш? Такий уже його гріх!

Поки Мар'я розказувала Христі про Довбню, тим часом у них з Проценком велася своя розмова.

— Ви кинули у мене своє лібрето та й не приходите. Що, думаю, за знак? Чи не забули? Віднесу хоч сам, — казав Довбня, кладучи на столі скрипку.

— Спасибі! — подякував Проценко. — Мені так заніколилося.

— Еге, я ще і скрипку приніс разом з лібретом. Може, ми що й ушкваримо! — увернув Довбня круто. [...]

Проценко вже давно мріяв бачити коли-небудь свою оперу, скомпоновану на голоси рідних пісень — таких чулих та глибоких. [...]

Треба тільки лібрето виконати, а голоси до нього підставити з тих самих пісень, що народ співає... Це вже пустяковина! Попрохати кого-небудь, хто знає ноти, щоб завів їх у голоси та й годі! Шкода, що він сьому не вивчився, а то б і прохати не треба, — сам усе б виконав... [...]

Тепер ото Проценкові страх як хотілося знати, що зробив Довбня з його лібретом. А вже коли він прийшов з скрипкою — то, певно, має чим похвалитися. [...]

— А нуте, заграйте що-небудь, — попрохав Проценко. [...]

Довбня, наструнчивши скрипку, поцигикав-поцигикав, вийшов насеред хати. Розставивши широко ноги й придавивши підборіддям до плеча скрипку, він почав грати... [...]

Проценко сидів, мов на угіллях: очі в його горіли, щоки пашіли, зітхання важке, поривчате.

— Господи! — скрикнув він, зломивши пальці, що вони у його аж хруснули. — Перше зроду чую на своєму віку таку музику! Хай тепер італ'янци або німці підкинуться з своєю!.. То ж — великі генії творили, а це — народ... проста народна пісня!.. О, я, здається, розуму позбудуся! — скрикнув він і забігав по хаті. Нешвидко після того прийшов він до пам'яті і заговорив спокійніше:

— Не ждав! Не ждав я такого, правду кажучи. Я думав, що Лука Федорович забув про моє лібрето; та й сам почав забувати про нього... Аж бачу — ні. Хоч ваша музика і не до слів, зате — яка артистична штука! [...] У таких справах, знаєте, хто найкращий оцінщик? Народ! простий народ! Ви нікому не вигравали?.. Кликнемо Христю, Мар'ю, прислуга тут — хай вони послухають; та питаємо, що вони скажуть, — цвірінькав Проценко.

Довбня лукаво усміхнувся у свого рудого вуса. [...]

Йому більше всього бажалося подивитися на Христю, що так йому запала у вічі, ніж послухати, що вона за його гру скаже.

Насилу Проценко умовив Христю увійти до нього в хату; та вона сама, певно, не пішла б, якби Мар'я не потягла за собою.

Довбня аж зареготався, як Проценко посадив їх рядком на кровати.

— А нуте ви, великі естетки, — глузуючи сказав він. — І слухайте обома ухами.

І почав невільницький плач, як плачуть козаки у турецькій неволі, здіймаючи руки до Бога і молячи в нього смерті. То була невеличка часточка з народної думи... Плач гіркий, молитва тепла і важке зітхання окрили хату. [...]

Вже пізно ввечері Довбня пішов додому.

— Паничу! вечеряти! — ускочивши у хату, веселенько мовила до нього Христя.

Він зиркнув на неї. Її трохи розкуйовджена голова, рожеве повне обличчя, гола шия, круглі, мов виточені, плечі — все зразу кинулося йому в вічі.

— Вечеряти? — перепитав він, наближаючись до неї; злегка торкнувся пальцем її гарячого підборіддя, заглянув у вічі.

— Еге, кличуть, — весело защебетала вона.

Серце у нього чогось непевно стукнуло; щось його наче і сіпнуло, потягло до неї.

— Куріпко ти польовая, — промовив він любо та тихо і заніс руку, щоб обняти. Мухую крутнулася вона і зразу опинилася в кухні... тільки половинка дверей гучно бренькнула за нею.

— Чого ти наче ошпарена вискочила? — спитала Мар'я.

Христя тільки важко дихала. Як Проценко переходив через кухню в горниці, вона поза спиною його посварилася кулаком і тихо промовила: «Бач який!»

— Зачіпав? — спитала Мар'я і зареготалася. — Ох ти, простота селянська! — промовила далі і чогось глибоко зітхнула; а Христя, червоніючи, як маківка, похнюпилася... Серце у неї так билося! [...]

Швидко усі полягали спати; ліг і Григорій Петрович, хоч йому ще й не хотілося. Та що він буде робити? Він так багато звідав усякої всячини сьогодні; ще ні один вечір не минався йому так, як сьогоднішній.

І Довбнина така порушлива гра, і його круті та дебелі речі, нічим не прикрита їх гола правда, розмова з прислу-

гою, Христина, досі не примічена ним, врода — все те, мов живе, ставало перед ним, вертілося перед очима у темній темноті... І сам він не знає чого — рядом з Христиною постаттю метушилася попадина, невеличка, тендітна, з блакитними веселими очима. Чогось вони одна за одною ганялись, одна одну випереджували, мов суперечилися одна з одною, мов змагалися, кому з них першу постать зайняти... Серце у нього так шпарко билось! Гаряча кров дзюрила по жилах, біла у голову, знімала хмарами думки, закрючувала у серці тихі та втішні почування, якісь невиразно любі надії... «Та — уже розквітла квітка, пишна, та не запашна; а ся — непочата криниця...» — думалось йому. Хто то з неї перший води набере?.. Йому робилося душно; зітхання палке-гаряче, у роті сохло... І він несамо-вито ворочався з боку на бік.

А тим часом на печі в кухні чулося шушукання.

— Який він гарний та ввічливий! Уже не той, що на скрипці грав, — наче дзвоник, тихо промовляє молодий голос.

— І ти б такого покохала? — допитується молодого — охриплий...

— От, уже б і покохала! — з докором дзвоне молодий.

— Та не крийся: хіба не примітно, що і в тебе обізвалося? — гуде охриплий...

— Ще й як закрюває!.. — і дзвінкий регіт розкотився серед темноти.

VII

Наступного вечора Проценко разом з Довбнею вирішив завітати до попаді. Але на цей раз він відчув несподівано для самого себе, що вона починає йому набридати: колишня симпатія до цієї жінки вже минула.

— Чого ти сьогодні такий невеселий був? — спитала вона у сніях, припадаючи до нього. — Голубе мій!.. — Роздався жаркий поцілунок. — І приведе ж лиха година коротати вік з нелюбим чоловіком! — скаржилася вона, припадаючи до нього. — Коли ж оце прийдеш? Приходь, не барися, а то я, здається, розуму позбудусь!

Проценко мовчки вирвався з її гарячих обіймів. Він сам не знав, чого вона йому сьогодні противною здалася... [...] Він випив був лишнє, щоб забутися, розвеселитися, а вийшло — тільки свою голову задурих. Гвіздком стирчала там одна думка, різучим кременем поверталася біля його серця — якмога швидше вирватися від сеї причепи! Він несказанно зрадів, вискочивши надвір, холодному вітрові і мерщій подався далі. [...]

Дорогою додому Довбня, який добряче почастувався у попаді горілкою, виливав Проценкові свою душу:

— Ти бачив у нас дівку Марину?.. І — лиха її година знає — підвернулася, брат, п'яному під руку... ну... бий її сила Бога!... А тепер одбою немає... Каже: женися на мені, а то або повішуся, або втоплюся... Отаке-то!.. Чув, куди воно гне?.. Плітьми мене, шельму, дути! Козацькими нагаями пороти!.. — скрикнув Довбня, тупнувши так ногою, що калюжа аж до їх голів досягла. — Кий се чорт плюється? — спитав утираючись. — А все-таки вона, брат, гарна! — додав, ще й так похвалив Марину, що Проценкові аж на душі повернуло.

«Сам ірод не розбере сього Довбню! — подумав Проценко. — Чого йому треба? То — того шукає, то — сам себе за те лає!»

Він почав утішати його.

— Хіба ти перший, ти — останній?

— То-то й є! Не того, дурна, і плаче, що рано заміж іде! Шкода, брат, дівки; або женитись треба, або повіситись разом з нею. Он воно що! — признавався Довбня, чимчикуючи за Проценком.

— Гм! — мугикнув Проценко. — Женитися? Що ж вона — вірна тобі? кохає?

— А чорти її батька знають, чи вірна, чи ні. Баба, брат, поти й вірна, поки хто не кивнув на неї пальцем.

— Ну, не всі такі, — поперечив Проценко.

— Усі! — гукнув Довбня. — Усі одним миром мазані! Така вже клята порода... А все, кажу, шкода дівки. Пропаде ні за цапову душу! Почне тинятися попід тинами, на ногах зогние!

— Ну це вже твоє діло, як хоч, так і роби, — одказав Проценко зостановлюючись.

Вони якраз дійшли до поворотки, де шляхи їх розходилися: Проценкові треба було брати на праву руч, улицею, а Довбні — прямо, майданом. [...]

Проценко, зоставшись самотою, зітхнув вільніше. [...]

Він почав розбирати, що йому наплів п'яний Довбня... «Нема й гірше, як розривають тебе надвоє. Розум каже: наплюй! а серце не тієї співає... Дивно!» — думав Проценко і дивувався не тому, що се з Довбнею сталося, а тому, що так буває. У своєму житті він не пригадає нічого такого: воно його завжди виносило на легких крилах щастя та вдачі. [...] «Життя — вдача, — думав він далі. — Бери від нього все, що дає воно; бери на час, знаючи, що нема нічого на світі вічного; не шкодуй за тим, що обмина тебе; не давай зівка, коли воно само тобі дається до рук!» [...]

Він і незчувся, як дійшов до дворища... Темно усюди, ані світнеться нігде... «Сплять, видно. Треба стукати в кухонне вікно, щоб одсунули», — подумав він, уступаючи в двір, і пішов поза хатою.

— Зараз, зараз! — донісся до нього чийсь голос із кухні, як він постукав у вікно.

Хто ж се? Христя чи Мар'я? Краще, якби не Мар'я. Поки він обійшов кругом кухні, двері в сіни були вже відчинені і в темній темноті їх сіріла чиясь постать. Він почав прикро додивлятися.

— Чого ви стали? Ідіть уже! — роздався голос Христі.

Його наче що шпигонуло.

— Се ти, Христіно? Моя голубонько! Не полінувалась і встати? — промовив він тихо і, обнявши, намалював на її щоці гарячий поцілунок.

— Що се ви! Господь з вами! — ледве чутно промовила вона.

Йому здалося, що вона, те кажучи, наче пригорнулася до його ближче. Він чує її зітхання гаряче, її дух теплий.

— Серце моє! Христіночко!.. — І уста їх злилися. Солодко вони защеміли у нього, якась огненна печія дійшла до серця... Він, як божевільний, здавив її, пригорнув до себе, і обличчя її, і уста, і очі покрит своїми поцілунками.

— Годі, годі вам... Ще Мар'я почує, — шепче вона.

— Ягідко моя! наливана!.. — Він припав до неї, до її теплого лона; він чув, як її серце билосся, як її тепло переходило у його, як воно не гріло — палило його.

— Ідїть уже, я сама засуну! — голосно промовила вона.

Він, як ошпарений, кинувся в хату. А Христя, засунувши сїни, побралася на піч.

Чи то тепло печі, чи то несподівана стріча, його гарячі поцілунки та обійми — гонили її кров, будили думки, не давали їй заснути... Серце її так несамовито стука!.. Невідомі любі та милі почування огортають душу... Їй чогось хочеться сміятися і плакати.

«Невже він... він, панич, що за ним ганяються панянки з усього міста, — мене любить?.. Невже та попадає, що, кажуть, як картина хороша, не подобалась йому? А я... я — проста дівка — йому подобалася?.. Оце дивно! — думалося їй, і її серце так радісно билосся. — І пані біля його пада, — знову лізе їй у голову. — І пані не погана з себе. А я б то йому краща?.. Господь його знає! Може, йому заманулося тільки погратися та посміятися з мене, дурної, а я їму віри? — Нестямна туга, мов пазурами кішка, упинається в її душу, сльози виступають на очі. — Ні, ні!.. щось воно та не так... Чого ж такі палючі поцілунки, такі гарячі обійми?!» — знову утіша себе Христя. До самого світу не спала вона, то мліючи від несподіваного щастя, то сумуючи від натовпу нерозгаданих думок, гарячого дзюркотання крові, легких та важких забоїв серця...

VIII

На ранок Христя не знає, де ходить, що робить. Почування чогось лихого і разом доброго її душу морочить. Оце підкрадеться стиха і обійме тугою несамовитою... Що, як хто чув те? Що, як хто бачив? Як дізнаються, бува? Ото дівка! з паничем цілуватися?! Матінко!.. І Христя чує, як її обличчя горить-палає, як її очі сором криє; і світ білий, заглядаючи в них, видає її... І навіщо сей день настав? Чому ніч не забарилася?.. То знову, — повертає на інше, — огортає

її серце якась утіха, якась весела надія душу гріє. Ну, а хоч би хто й бачив? Хоч би хто й сказав те? Що ж вона — душу чию загубила? Що лихе зробила? Нічого ж! Нікому ж! Що він цілував мене? Чим же я винувата, що він цілував? А що, як він любить мене? Як справді кохає?... [...]

З паничевої хати розчинилися двері.

— Христіно! дайте умитися, — промовив він тихо; а її чогось всю так і затіпало!

Беручи воду, вона і не запримітила, що набрала тільки півглека; ускочила в його хату — забула з собою таза узяти. Метнулася назад, добрала води, глитнула з сіней свіжого повітря, мов тих ліків, і, не дивлячись нікуди й ні на що, наче на смерть, пішла до нього в хату.

Він глянув на неї, — а в неї аж волосся зайнялося! вона чує, що він дивиться, прикро дивиться на неї.

— Чого се ви сьогодні наче в воду опущена? — спитав він її, становлячись над тазом.

Вона мовчала та мліла. Він ще прикріше поглянув на неї.

— Та умивайтесь уже! — болісно, наче крізь сльози, вимовила вона.

Він зітхнув і настановив руки. Її жаль обняв, такий гіркий та різучий жаль, що вона трохи не заплакала... Чого? Вона сама не знає чого... Лле воду і сама не знає, куди лле; крізь повні очі сліз бачить — щось червонувате миготить перед нею, догадується, що то його руки, і лле туди; лле тоді, як червонувата пляма заманячить перед очима; а чи туди лле, куди слід, чи стільки зливає, скільки треба, — вона не бачить, не знає. Певно, вона б не догляділась, що він уже й умився, якби тільки він не сказав: буде!

Похапки, забравши таз з глеком, вона мершій вискочила від нього. Її полегшало, як вона опинилася одна в кухні: невідомий сором не пече її, нічий догляд не мутить її думок.

Як попив він чай і пішов на службу — їй зовсім стало легко, наче пройшла хмара, що тьмарила сонце, і воно висвітило. Тому й щоденні клопоти допомогли. [...]

Цілий день до обіду була вона весела та рада. І він з паном прийшов — давала обідати і не соромилась його, як ранком. [...]

Віддавши панам обід, вони з Мар'єю сіли за свій. Її так і підмиває говорити! Балакала б, здається, без кінця і без краю. Тільки Мар'я чогось не туди гне: сумна, надута, наче сердиться.

— Чи не бачили де, тітко, Марини? — веселенько запитала Христя. [...]

— Марини? — перепитала Мар'я. — Та й носишся ти з своєю Мариною! Я думала, що вона справді путня дівка, аж вона — чортзна-що! — неласкаво додала Мар'я.

— Як саме? — здивувалася Христя.

— Так! Он — на содержание йде!

— На яке содержание? Куди?

— Панич один на село бере до себе.

— Наймається, чи що? — не розуміючи, допитується Христя.

— Наймається ж... з паничем спати, — казала Мар'я.

Христя похнюпилася: нічого було далі допитуватися... [...]

Остання частина того дня і весь вечір пробігли якось непримітно. [...]

У неділю після обіду Христя відпросилася в пані сходити до своєї давньої подруги Марини.

— Марино, Господь з тобою! Що це на тебе найшло? Марина плакала.

— Чула-бо, Марино! Угамуйся... Перестань та розкажи, що це з тобою? А то — піду... Їй-богу, зараз піду!.. — допитувалася і разом стращала Христя.

Марина підвела голову, звела на Христю заплакані очі... Так дивиться мала дитина на матір, коли та посвариться чого. Марина прохала своєї подруги не йти від неї, не кидати її. Здавалося, вона казала ними: глянь, подивися на сі сльози! Хіба вони дурно ллються? Лихо моє тяжке розливає їх!.. Подожди ж; хай угамуються вони; хай затихне на душі, і я тобі все розкажу, все повідаю... Не кидай же мене!

Марина вийшла з кімнати, щоб поставити самовар. Христя залишилася сама.

Це чує — скрипнули двері, щось рипучими чобітьми пройшлося сіними і назад вертає. Знову двері зачинились і відчинились.

— Для кого то самовар? — питає наче десь чуваний голос.

Мовчання.

— Марино! ти сердишся? Дурна! — бубонить той же голос, і знову чоботи зарипіли, двері стукнули. Через хвилину увійшла Марина.

— Хто то балакав з тобою? — питає Христя.

— А то ж він! — почала Марина, та й не доказала.

— Хто він?

— Дурисвіт!

— Та кажи внятніше. Я нічого не розберу.

— Ну — волоцюга, п'янюга! Щоб він, собачий син, з кругу спився!

— Та хто такий з кругу спився? — здвигнувши плечима, питає Христя.

— Панич! — аж скрикнула Марина.

— То се ти його так честиш? За віщо се так?

— Я ще йому не те зроблю, п'янюзі смердючому! Я ще йому язик видеру, хай тільки займе мене, проклятий!

— Та за що ти клянеш його так?

— Він дума, йому пройде се — дурити, з ума зводити? Він дума, як одержав, то я і не підю? Наплюю йому тричі серед голови та й підю! Хай наживе другу таку дурку! — розпалившись, желіпала Марина.

— Так то все правда?.. — у голос вимовила Христя свою думку.

— Усе правда!.. Все правда! — зозла скрикнула Марина і заскреготала зубами. — Та вже ж і на моїй колись вулиці буде свято! — додала вона, скрутнувши головою; засвітила світло і пішла довідатись до самовара. [...]

Марина внесла самовар, заварила чай і незабаром почала наливати.

— Пий! — сказала вона, підсуваючи до Христі стакан. Та мов не чула, не бачила.

— Христе! — обізвала голосно подруга.

Христя підвела голову. Марина зареготалася.

— Чого ти смієшся?

Марина зітхнула і важко промовила:

— А що ж мені казати? То — плакала, надолужило, треба й пореготатися!

І справді, Марина наче переродилася: почала перед подругою так весело щебетати. Давня Марина, весела, жартівлива, знову ожила, знову стала перед Христею.

Вона, насміхаючись сама над собою, повідала усе Христі: як і коли полюбила сього ірода, як жартувала з ним, як він обіцяв женитися, а вона й повірила йому. [...]

— А коли б ти бачила, що за лютий він був, як почув, що я поїду? Усе хапає з мене, усе рве, кида у сіни, носить у свою хату — і сміх, і лихо... Сказився, зовсім сказився!.. — І, як сова у глупу ніч, хижо зареготалася Марина.

У Христі волосся знялося угору від того реготу. Червоне обличчя подруги, її блискучі очі злякали Христю.

На який час Марина замовкла, похнюпилася, а там... підвела голову і знову сердито заговорила.

— Ну, та й твій добрий!

— Хто мій? — боязко спиталася Христя, думаючи: невже вона це про панича закида? Невже вона що знає?

— Та вже ж не хто — панич! — скрикнула Марина. — Учора був у нашого... Грали там, співали... Наш хлебеснув та й почав жалітися, як йому шкода мене, що він таки, мабуть, оженився на мені... А твій і почав вичитувати: і мужичка вона, і нерівня! Що ти не перший і не послідній; не ти — москаль би знайшовся... Я лежу отут на полу, а мені усе й чутно з-за стіни. І таке мене зло взяло тоді! Так би, здається, схопилася, ускочила до їх та й учепилася кігтями в його баньки!..

Зайшов Довбня. Він довго розмовляв з Мариною і все просив її не йти від нього. Проте Марина навіть слухати його не хотіла.

Довбня підійшов до неї. Його руки тремтіли, він увесь трусився.

— Знай же, Марино, що це упослідне!.. Упослідне!.. Чуєш? — крикнув він, підступаючи до неї й заглядаючи у вічі. [...] — Чуй же: буде каяття, та не буде вороття! — промовив він і, мов п'яний, слоняючись, похилив з хати. [...]

— Хіба не видно, Марино, як йому жалко тебе, як він побивається за тобою? Він любить тебе.

— Любить? — перепитала Марина і сплюнула. — Отака їх любов!

— Ой, гляди! Коли б ти не піймала з огню та в полум'я!..

— Краще не буде — і гірше не буде! Як там кажуть: хоч гірший, так інший.

— Інший? — трохи не скрикнула Христя. Вона не ждала сього від Марини. «Як: через місяць — та й інший? — через тиждень? через день? Коли б вона полюбила кого — полюбила б навіки; а та каже — інший!..» Їй наче хто по виску вдарив — так те слово дошкулило їй. Вона ще посиділа трохи, та вже не зачіпала про те розмови: боялася, щоб чого ще гіршого не почути від подруги.

У їх уже полягали спати, як вона вернулася додому. [...]

«Здуріла Марина, зовсім здуріла, — думала Христя, качаючись на полу. — То плаче, то лютує, то таке вистроює. Он до чого те кохання доводить! Невже ж воно з усіма так буває? Невже і з нею те буде, як вона покохає? А буде! Он і Мар'я скільки то горя зазнала через те кохання. І вона її остерігала від його... Не хочу ж, не хочу я тебе знати, гірка людська мука! Скільки ти людей попонівечила, скільки їх душ запакувала? Храни ж мене, Мати Божа, від цієї напасті!» — молилася Христя своїм чистим серцем. А насподі його, під тією молитвою, щось ворушилося в йому, щось закрадалося незнайоме, одрадне та люте; і тягло, і манило її до себе, то жаль у душі будячи, то якусь надію на щастя вивертаючи...

Через тиждень Довбня приходив до Проценка і, підпивши, розказував йому, що Марина таки поїхала. Розказуючи те, він так гірко плакав!

Христі жаль його стало; жалко, мов рідного брата.

— Та й недобра ж таки Марина, — обізвалася вона до Мар'ї, — он до яких сліз панича довела!

— Молодець Марина! — відказала та. — Знає собі ціну. Так їм і треба. Дури їх, поки молода та здорова! П'ють вони наші сльози — хай же своїх покуштують!

Христя на те тільки важко зітхнула.

ІХ

Минув ще тиждень. За той тиждень вістка про Марину облітала увесь город. Де її тільки не було, де вона не побувала? Носилася по улицах і по базарах, погостювала у панських будинках і купецьких хоромах, не минула і простих мужичих хат. Всюди вістка про те літала, всюди будила сонне людське життя. Тільки й гомону було, що про панича, про Марину та Довбню. [...]

Кожне судило по-своєму. Одні дивилися, чи підходить той випадок під стародавній звичай, другі — чи слугує на користь чоловікові, а чи несе втрату, — і з того боку судили. Ніхто не йшов далі, ніхто не спускався глибше у людську душу, не заглядав у своє серце, питаючи: що б я зробив, якби мене замісто Марини або Довбні на їх місці сліпа доля постановила?

Одна Христя дивилася на те з цього становища. Їй, молодій та небувалій, близько все те доходило до серця, будило нерозгадані думки у її голові. Вона бачила, що життя випихає її на той самий шлях, по якому пішла Марина. Чи знайде ж то вона там своє щастя, чи воно повернеться у лиху недолю? Он Мар'я каже: молодець Марина! Дури їх, поки молода та здорова!.. А як Марину обдурять? Як позбудеться вона і краси, і здоров'я? Що тоді буде?

Христі робилося страшно. Страшно того, що жде вона, страшно саму себе. Їй здавалося, що стоїть вона на хисткій кладці серед широкої та глибокої річки. Кругом вода, кругом киплять та піняться високі хвилі, чорніють безодні кручі... На хвилиночку куди задивишся, на один крок оступишся і — помчать вони тебе не знать куди, закрутять і пустять на саме дно того ревучого чорторію.

Якось завітав знайомий з Мар'янівки — Свирид.

— Кланяються тобі мар'янівці... І Федір кланяється...

— Який Федір? — лукавить Христя.

— Не знаєш? Супрунєнків. Каже: поклонись Христі; скажи їй, що якби був батько не оженив, то після Водосвята прислав би старостів до неї.

Звістка про село, про Федора неначе водою збризнула Христю.

— Хіба Федір оженився? — швидко попитала вона.

- Перед Пилипівкою... Я й на весіллі гуляв.
- На кому ж він оженився?
- Горпини Удовенкової не знаєш? Висока, носата... Та ти з нею товаришувала.
- Невже на їй? — здивувалася Христя.
- А що ж, хоч би й на їй? Велика дуже цяця? Що висока та на язык — сам чортяка її не переговоре.
- Так вона ж бідна, а Грицькові все хотілося багатой.
- Сам Грицько й облюбував. Федір був затявся: в одну шкуру — не хочу! То коли не хоч, каже Грицько, то знай, що ти мені не син, а я тобі не батько.
- Так Федір таки женився? — задумуючись, промовила Христя. — Що ж вони — живуть гарно?
- Живуть та й годі... Горпина на йому верхи їздить. Оце недавно був на селі, заходив і до його. Тепер він окремим хазяїном живе. «А що, — питаю, — добре жонатому?» — «Та воно б добре, — одказує, — було, якби жінка не така злюща та ревнива. Усе, знай, очі вибиває Христею». — «Воно, — кажу йому, — усі вони такі, старі дівки». [...]
- А наше дворище як там? — перебила Христя.
- Ваше дворище цвіте. Тепер ти свого дворища і не пізнаєш!
- Як саме? Хто ж там живе?
- Та й старої хати уже нема. Карпо вибудував нову, велику, на дві половини. Жида пустив шинкувати... Перший на селі шинок... Весело так!
- Христю та вістка, наче цуркою, крутнула за серце.
- Як шинок? Хто ж пустив туди жида?
- Хто? Карпо! Карпо тепер на всю губу пан! А до Одарки так без палиці й не підступай: у парчевих очіпках ходє; нарядиться, напиндючиться, он яка пані!
- Та чи правда сьому? — не йме віри Христя.
- Піди, коли хоч, подивися... У старій, бач, хаті ніхто не хотів жити: так Карпо під шинок найняв. Під шинок вона, бач, була не підхожа, то й нараєв переробити. Тепер такі вавилони двинув¹ — страсть! З одного боку крамни-

¹ Такі вавилони двинув — тобто великі будівлі. Назва походить від біблійного оповідання про збудування Вавилонської башти, що нібито мала досягти неба.

ця — пряники, кахвети; з другого — шинок. Прямісінько з улиці заходять!.. У селі гомонять: пішла Карпові у руку Притичина худоба! Після Грицька першим господарем став. Погомонюють у старости вибирати, а то й в самі старшини. Он тепер який Карпо: не дивись, що забродивсь, аби халяв не покаляв!

І дивно, і чудно Христі все те. Чи давно вона з села, і от такі переміни скоїлись... Федір оженився, Тимофій оженився, Карпо так розбагатів... О, той Карпо давно був собі на умі! Та яке він право мав хату руйнувати? Хоч би спитався, хоч би на сміх був сказав; я ж йому припоручала як доброму. А він он що... жида пустив, шинок завів...

Пекуча згага ухопила Христю за серце. Свирид ще багато дечого розказував про село, про селян, та вона вже не слухала нічого. Жид і шинок стояли у неї і в думці, і перед очима. [...]

На другий день Мар'ю почали розщитувати. [...]

— Я й сама не хочу у вас бути. Зоставайтесь з тими, кого вам легко дурити! — огризалась Мар'я.

Дуже важко було Христині, коли вона залишилася сама: і роботи вдвічі більше, і подруги, яка в сумну хвилину душу розрадила б, немає близько... [...]

Біля печі вона так ухоркалася, що ледве обід віддала. Пан все гукав на неї: то те прийми, то те подай.

— Та не гукай так на неї, Христа ради! — заступилася пані. — Як розгукаєш, то тоді вже ладу не жди.

Проценко сидів сумний, мовчазний; він тільки коли-неколи обміряв Христю якимсь жалісливим поглядом.

Після обіду, проходячи кухнею у свою хату, він її запитав:

— То ви тепер, Христіно, самі зостаєтеся?

Наче ніж вгородився в її серце! Вона почула, як воно заколотилося в неї, защеміло. Перед очима щось мутне забігало, щось темне заходило; підборіддя затіпалося, обличчя сіпала мишка... Вона мерщій вискочила в сіни, щоб не заплакати. [...]

Подавши панам самовар, вона присіла на полу перепочити, приткнулася головою до одвірка та й сама незчулася, коли задрімала.

І сниться їй сон, марять її сонні причуди... Бачить вона гору високу, покриту рідким лісом, заслану, наче зеленим килимом, густою травою; під горою синіє річка, мов хто блакитною стежечкою оповив гору. [...]

Мов мала дитина, забавилася Христя на бережечку: то торкнеться ногою води і, струснувшись, одскоче геть, проти сонечка гріється; а то присяде, руками плеще тихую хвилю, бризкає на себе і мерщій ховається в захист. Їй чогось страшно стає кинутись зразу у воду, опуститися у її холодні прозорі хвилі. «Та вже ж одважуся!» — рішає Христя, здіймаючи руки угору і подаючись усім тілом на воду... Гнеться-хилиться... от-от впаде, от-от так і плесне!.. Це зразу — як скрикне! І, як божевільна, полонула назад. Страшений чорний павучище, мов копиця, сидів на вербі і дивився на неї своїми блискучими витрішкуватими баньками; однією мохнатою лапою, мов кліщею, упився він у її руку, а другою заміряється вхопити... О, Господи! що за страховище! Христя, мов опечена, кинулася геть... Листя з верби посипалося додолу, чорне павучище стрибнуло на неї, розправляє свої лапи і, наче батогами, огортає її... Несамовита печія, жалюча ураза пройняла її аж до серця. Христя кинулась разом з павуком у воду, пурнула з головою у синю хвилю, виринає... І — о, диво! Замість павука Проценка баче перед собою. Білі його руки учепилися за її шию, ясними очима заглядає у її очі, випинає свої уста цілувати...

Та на тому й прокинулася. Біля неї стояв Проценко, стиха усміхався.

— І не сором дівці отакій соні бути? — каже він, злегка за шоку ущипнувши. Вона спросоння на його похилилася. — Утомилася! спатоньки хочеш? — питає він. — Ти б же лягла, а не приткнулася до одвірка та й куняєш, — шепче він, притискуючи її до себе. [...]

«Що се за сон? що за прояви такі? — думала Христя, укладаючись на печі спати, як уже оддала вечерю панам. — І до чого то таке приверзеться?» [...]

Двері розчинилися, і на порозі показався Проценко.

— Се ти, Христіно? — тихенько питає він.

Христя так і прикипіла на одному місці... [...]

Проценко кинувся до неї, ухопив за руку, потяг у свою хату... Двері зачинилися. [...] Німа та чорна темнота настала усюди, а серед неї глухо, мов з-під землі, чулося тихе шептання, жаркі поцілунки...

Другого дня, уночі, Христя, сидячи на полу, неутішно плакала. Темна темнота буяла кругом неї і огортала її голову ще темнішими думками. Їй пригадувався учорашній сон і ще гіршим страховищем ставав перед її очима. Серце її наче хто у жмені давив, душа несказанно боліла, гіркі сльози заливали очі... Так он к чому те павучище-страховище! Бач, чого той сон навіщував!

Вона не чула, коли з паничевої хати розчинилися двері, вона почула тільки, як його холодні руки черкнулися її теплої шиї.

— Серце, Христіно! — замовив він любо та тихо. — Ти плачеш, голубонько? Не плач. Що ж робити, коли так лучилося?... Знаєш: щастя — що трясця, кого схоче, того й нападе... Я тебе люблю, ти мене любиш... Хіба ж ми не щасливі з тобою? Та такого щастя тільки раз на віку й запобіжиш! Не плач... Ми щось пригадаємо з тобою утішне та добре... От тобі моя рука, я тебе так не покину. Я люблю тебе, моя голубко!

Мов та квіточка під дощем клоне-схилиє свою голівку, схилилася Христя на його груди й обвилася руками кругом шиї.

— Грицю! моє кохання миле! — зашептала вона. — Один ти мені на світі — і батько, і мати... Я йому віри тобі: я знаю, що ти не покинеш сироти одинокої в світі, не занапастиш мого молодого віку!

І вона покрила його обличчя жаркими поцілунками.

— Угамуйся, моє серце, угамуйся, — почав він. — Знаєш що? Діждемо літа, я поїду у губернію, похлопочу собі переводу, візьму і тебе з собою. Там-то ми заживемо тихо та любо!

Х

Настало Різдво, пішли гулянки. Пани тільки перший день просиділи дома; а з другого як зарядили — день у день, ніч у ніч у гостях. Тягнуть і Проценка з собою.

Христя нудьгує: буденні дні були їй щасливіші над свято!

— Ти сама не сумуєш, Христіно? — спитався він на п'ятий.

Христя важко зітхнула.

— Мені аби вам було весело, — сумно одказала.

Йому жаль її стало. Пистина Іванівна гукнула до його з кухні і в той вечір.

— А нуте, збирайтеся! Ходімо.

— Ні, я не піду. Щось мені недужиться сьогодні. Буду дома сидіти, — одказав він, відхиливши двері.

Пистина Іванівна прикро подивилася на його, потім перевела погляд на Христю. Христі здалося, що вона наче на обличчя перемінилася — зблідла. Оже нічого не сказала, забрала дітей і пішла. Щастя Христі: тепер вони zostалися удвох на всі хати!

— Будемо пити чай укупі. Хоч раз побачу, як ми будемо жити колись, — сказав він.

Тільки-но Христя і Григорій сіли пити чай, як прийшов Довбня запросити Проценка на своє весілля: він одружується-таки з Мариною.

Проценко тільки очі витріщив.

— Як на Марині? Марина ж на селі.

— Була на селі, а тепер тута.

— Як? яким побитом?

— Шкода стало гаспидської дівки. Отак пропаде десь, думаю. Так я й виписав.

— Коли ж весілля?

— А от після свят. [...]

— Дивно!.. — загадавшись, промовив Проценко.

— Дивуєтесь? Усі дивуються, кому не скажу. «Пропав, — кажуть, — чоловік! Отак — учився-учивсь, на дорогу ви-йшов, жити б та Бога хвалити, ніт же, пішов та й утопився...» — Чудні люди! — глухо промовив Довбня, з усієї сили потяг цигарки й запив чималим ковтком чаю; не швидко він випустив цілий оберемок диму і, наче хмарою, покритися ним. — Я сказав: чудні? — почулося з тії хмари. — Ні, лукаві! подлі! — загукав далі Довбня. — Вони знають, що

значить чесно думати, жити — не лукавити?.. [...] Піді тільки проти їх, зроби що таке, що не в'яжеться з їх навіженими звичаями, так і загукають: не можна! не годиться! А чому не можна? чого не годиться? Тому, що ніхто ще досі сього не робив, того, що у їх гурті не прийнято... Брехня! плювати на все! Все можна, все годиться, що тільки дає щастя чоловікові, все, що його робить кращим, становить вище! [...] Ви кажете: бери благородну задля сього, стрижися у попи. Плювати мені і на ваших благородних, і на ваших попів, що високу Христову науку повернули у ремесло!.. Плювати хотів, плюю й буду плювати! Заведу своє щастя, як сам знаю, а не як вам хочеться! — гукав Довбня, все більше та більше розпалюючись.

Проценко усміхнувся.

Довбня допив чай і підвівся, сказавши, що поспішає, бо Марина одна сидить на квартирі, скучає. Христя і Григорій знову залишилися самі.

П'ючи чай, вона разів з десять все допитувалась у Проценка, чи справді то Довбня жениться на Марині. І все їй якось не вірилося, не хотілося вірити. Проценко казав, що не став би ж Довбня клепати сам на себе. [...]

— Якщо не бреше Довбня та справді жениться на Марині, то добре зробить, — сказала вона, подумавши.

— А що?

— Так. Не пропаде дурно дівка. Та і його пригляне.

— Не віряться щось мені, щоб Марина його гляділа. Не така вона! — одказав Проценко.

— Що ж, вона не така людина, як і всі? не таке серце має? — образливо запитала Христя.

Проценко на те нічого не одказав. Він пішов у свою хату почитати; а вона, перемиваючи стакани, все думала про Марину та про Довбню... Марина виходить заміж... Довбня жениться на Марині... Хто така Марина? Проста дівка з села... Хто такий Довбня? Панич, хоч і зламаний... Гриць навіть одмічує його як розумного чоловіка... І от він жениться, жениться на Марині... Чудно, дивно... Що ж тут дивного? Подобалася йому Марина, а він Марині, ну й поженяться. І нема нічого чудного. Що панич? Так хіба,

як він панич, то йому і можна простих дівчат дурити, з ума зводити?.. Це от якби і Гриць оженився на мені... Хіба б я його не любила, хіба б я його не берегла? А що, як Гриць жениться на мені? І я тоді з робітниці стану панією, одінуся по-панськи — і не пізнати мене... А вже ж і любитиму. Матінко моя! — аж скрикнула Христя, затулилася долонями і з нестямки цілувала свої руки, думаючи, що то Гриця цілує...

Минуло свято. Прийшла і ордань, і пройшла. Вона впала якраз в четвер, а в неділю Довбня буде брати шлюб з Мариною.

— І ви підете-таки? — спитала Пистина Іванівна у Проценка.

— А що ж? Обіцяв. Треба піти.

Пистина Іванівна усміхнулася, потім скривилася і нічого не одказала.

У неділю він справді пішов. Зараз після обіду одівся і пішов, бо вінчання загадане було надвечір. Христя могла б — летіла за ним. Їй хотілося подивитися на Марину, побачити, як вона удіта, як стоятиме у церкві, чи під пару Довбні? Боже, як хотілося!.. Та ба — не можна: щоденна робота роботою, а то ще на понеділок пані загадала другу роботу: пекти булочки до чаю, бо на вівторок запрошено гостей.

Тісто для булочок треба було вчинити вночі, щоб воно поспіло на ранок. Тому Пистина Іванівна наказала Христі рано лягти спати, щоб опівночі встати і поратися разом з нею біля тіста.

Та їй не спиться: і весілля з думки не йде, і панича дожидає, щоб стрінутися... Боже! як довго час той іде, здається, кінця йому немає!

Не швидко почула Христя стук у вікно... «Він, він, Гриць! От коли усе розкаже...» — І як навіжена, Христя мерщій кинулася сінешні двері одчиняти.

Вона не помилилася. То був справді Проценко. Тільки що вона одсунула, впустила, як він зразу і учепився за неї.

— Ходімо, серце, до мене, — шепче, гаряче обдаючи поцілунками, і Христя чує, як від його несе потроху хмелем.

— Пані швидко встане, — одказує Христа.

— Чого?

— На завтра булочки завдали.

— Гаспидські булочки! — гукнув він. [...]

І він, не давши і дверей зачинити, поволік її за собою. Вона, одначе, і не противилася. Їй так хотілося скоріше почути, як було на весіллі, та хто був, та яка Марина, чи не перемінилася.

— Грицю! мій любий, мій єдиний! — припадаючи до його, мовила Христа, забуваючи про все на світі — і про Марину з Довбнею, і про булочки. [...]

А тим часом пані, заснувши перший сон, кинулася. [...]

— Де ж се вона? — здвигнувши плечима, мовила сама до себе пані. — Дивно! І злодія не було, і батька вкрадено!.. Христе! — гукнула стиха. Голос її глухо роздався по хаті. — Немає!.. — дивується пані.

А Христа давно вже стоїть коло кухонних дверей і жде — не діждеться, щоб пані пішла у свої хати, щоб їй як-небудь вискочити. «Оце долежалась! Оце дослужилась! оце так!» — думає Христа, а серце її, неначе пташка, б'ється-колотиться, як не вискочить з грудей.

— Та де це вона, справді? — гукнула вже з серцем пані і почала перекидати одержу на полу... Глянула і під піл, глянула і під піч — немає.

— Тепер же я знаю, де вона! — догадалася пані і, вся тіпаючись і міняючись на лиці, мерщій направилася за піч, буцім у горниці.

«О-о, пішла-таки», — подумала Христа і стиха відчиня двері і ще тихше виходить.

Не встигла вона причинити дверей за собою, як з-за печі показалася пані. Обличчя її — біліше від сорочки, тільки очі, мов дві роздуті углини, горять-палають.

— Де ти була? — гукнула вона не своїм голосом.

Христа похнюпилася, мовчала.

— Де ти була, питаю? — ще дужче крикнула вона і похлинулася. — Безстиднице! сра-мотни-це! — почала далі на розтяг. — До паничів ходити?.. Оце-то та тиха, оце-то та смирна, недотрога... [...] То-то я примічаю, що він такий

голінний до гостей був, дома ніколи не побачиш, а то з дому і не виволочиш... Голова болить, недужиться... Он воно чого голова болить! он чого недужиться!.. А ти? а ти?.. подла! подла!.. — аж сичить пані біля Христі.

Христя підняла голову, розправилася. Обличчя її, мов стіна, біле, уста тремтять.

— Чого ж я подла? — спитала вона.

— Ще не подла? ще не подла? — пороснула пані на всю кухню. — До паничів ходити?!

— А ви? а ви? — тихо, мов суха трава зашелестіла, спитала Христя.

Пані, наче опечена, кинулась.

— Що я? Ну, що я?.. говори! говори!

— Ви ж самі давали йому руку цілувати, — сказала Христя.

— Шкури-и-ще!.. — не своїм голосом скрикнула пані, високо піднімаючи угору руку... Нестямний відляск роздався по хаті, а за ним різучий крик... То Христя скрикнула, ухопившись за щоку, що зразу, наче кармазин, у неї загорілася від панієвого привіту.

— Докажи, шкур-р-о, докажи, сучко! — гукнула пані, ухопивши Христю за коси. Христя, наче сніп, повалилася додолу.

— Що тут таке? — ускакуючи у кухню, спитався пан.

— Вон!.. вон! — гукала пані, штовхаючи ногою у боки Христі.

— Та Господь з тобою! Що се ти робиш? Оханися!... — кинувся пан до панії і насилу одірвав її від Христі.

— Вона... вона... — пручаючись у руках у пана, гукала пані. — Погань! сміття! До паничів ходе... Та сміє... Помішала, бач, вилежатися на паничевих подушках... Таке... казати... — І закриваючи лице руками, Пистина Іванівна заголосила. Дітвора, почувши материн плач, собі підняла ревище... Збився такий гвалт, гомін!

А що ж Проценко?

Проценко лежав у себе на постелі і чув усе те; чув, як Пистина Іванівна лаяла Христю, як дала їй страшного ляса. Його неначе хто ножем у серце ударив, так воно

зразу заболіло, і він був скочив з постелі. Теплі його ноги черкнулись холодного долу.

— От іще нежить через проклятих буде! — сердито він мовив сам до себе, побрався знову на постелю, загорнувся в одяло, закрив голову подушкою і усилковувався заснути.

До самого білого світу не втихала колотнеча. Пистина Іванівна то замирала, то оживала і страшенно гукала на всі хати.

А Христя, як усі вийшли з кухні, підвелася, злізла на піл і, устромивши голову в подушку, неутішно плакала.

Світом пан пішов на базар сам, та недовго і ходив. Швидко звернувся, ведучи за собою якусь чорну молодичю.

— Годі тобі вилежуватись, — гукнув він Христі. — На́ твою плату та йди від нас. Мені таких, як ти, не треба. — І, щось кинувши на Христю, він одійшов.

— А ти дивись, щоб вона нашої одежі не занесла, — промовив він до молодичі. — Ото, що на їй, — наше. Хай у своє одягається та йде.

Христя підвелася, коли пан скрився у горниці. Дві зелених бумажки лежали біля неї.

Вона їх ухопила у руку, здавила, як тільки можна міцніше здавити, і скрикнула:

— Куди ж тепер піду я? Де дінуся?

— На вулицю, уже ж не куди! — гугнявим голосом мовила їй молодичя.

Христя глянула на неї, прикро подивилася, і сльози у неї зразу висохли. Щось чуже та нерідне черкнулося її уха, щось гірке та холодне обняло усю душу, невиразна досада учепилася за серце. Вона почула, що жалю до неї ні від кого їй дождати. Як тума та, устала вона, переодяглася і, поточуючись, наче п'яна, пішла з хати.

Пистина Іванівна занедужала. Так у вівторок гостей у їх і не було: декому послали сказати, другі почули — не прийшли.

Проценко нажив страшенний нежить і цілими днями не виходив з хати. Туди йому носили і чай, і обід, аж поки не скінчився місяць і він не перейшов на другу квартиру.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА
ПО ВСІХ УСЮДАХ

I

Минуло п'ять літ. Стояла перша осіння доба з сухими покороткуватими днями. [...] По селах від білого світу і до темної ночі знай гупали неугавно ціпи, доводячи до розуму те добро, яким за літо наділила земля-мати. За годинки поспішали люди з роботою, щоб було що і самому кусати і вивезти лишнє на продаж. По городах теж була немала клопотнеча: мазались, білились, чепурились та прибиралися, збираючись уже на зиму.

Найбільше припала до того губернія. Та й не дивно: вона недавнечко відбула свою місячну ярмарку, закурилася та замурилася, ярмарковим духом тхнула. Треба було почиститись та побілитись, бо незабаром ждалися дворянські вибори, а разом з ними і губернський земський з'їзд. Усюди робота кипіла, а по гостиницях та по заїжджих дворах вона й не вгавала. Від ранку й до ранку — стук, грюк, хлюпанина; метуть, білять, миють, красою криють... Треба як личить стрінати дорогих гостей! [...]

Аж ось почали у город четвернею ридвани в'їжджати; гладкі та високі коні важко гупали своїми копитами об суху землю, здіймаючи кіптягу угору; кресали ясними підковами об кам'яну мостову і всівали її невеличкими іскорками. [...]

На другий день, як уже високо підбилося сонце, у ранню обідню годину почало купами виходити з гостиниці найждже панство, щоб обдивитися город, і розтеклося по всіх улицах. [...]

Серед того невпинного людського плаву геть одсторонь собі походжали найжджі пани невеличкими гуртами, ведучи

поміж себе тиху розмову, їм треба багато де про що поміж себе побалакати — діла на з'їзді чимало. [...]

Найбільше клопотався про це губернський маршал Лошаков. Хоч він не крився ні від кого, що сам вийшов з давнього козачого роду, що його прапрадід Лошак служив колись за бунчукового товариша¹ у якомусь козачому полку, — оже тепер він не зміг себе прилучати до того темного та неосвіченого гурту, що з козацтва викопала його доля. «Всякому часу довлеєт його злоба», — казав він тим молодим верховодам, що іноді натякали йому про його породу і про те, що йому, «козачому синові», не личило б зрікатися свого роду. «Я не зрікаюсь його, — вихвалявся він, — я низько уклоняюся перед усім тим, що козацтво доброго зробило, з якою завзятістю свою віру і свій край боронило. [...] Тому, що вже вмерло, що повинно було умерти, уклонятися не буду. Треба уперед йти, а не назад рачкувати!»

І от тепер правнук козака Лошака маршал Лошаков, довідавшись, що від земської справи одтираються освічені люди темним мужиччям, а все через те, що козаки не порівняні в виборних правах з хрестянами, а прилучені до різночинців, котрим закон дає право кожному, хто має десять десятин землі, вибирати уповноваженого, а з двадцятка таких господарів — одного гласного, — довідавшись про оце все, маршал Лошаков підняв баталію проти такого козачого права. [...].

«Оцим рахунком, коли його ствердять у столиці, зразу переполовиниться гласних від мужиків. А як їх зменшиться, то тоді і нашому братові дворянинові, — казав Лошаков, — буде більший простір у земських справах; тоді ми і всяким верховодам мусимо утерти носа. А що це ствердять — то як пить дати! Бо дуже вже оті верховоди, злигавшись з мужиччям, залили усім за шкуру сала. Треба про се не мовчати, а більше гомоніти; треба про се підняти питання і на дворянському, і на земському з'їздах. Не вигоре на одному — вигоре на другому! А так, мовчки,

¹ *Бунчуковий товариш* — почесне звання, яким українські гетьмани нагороджували синів генеральної старшини та полковників. У XVII ст. це звання надавалося козацькій старшині при виході у відставку.

зложивши руки, сидіти не годиться. Треба пробі гукати на увесь світ, на все царство!»

Усі дворяни згоджувались на це з своїм маршалом. «Що не кажи, а голова у його на в'язах неабияка. Кепсько мудрий удався, мудрий, та ще й завзятий — за що не візьметься, то вже доведе його до краю. Одно йому бракує — дуже безпутний у житті: з жінкою не живе, вона десь по заграницях віється, а він тут. Нема тії вродливої панії або й простої дівки, щоб він не упадав біля неї. Ну, та се вже наш давній гріх. Хто у цьому не винний? А щодо громадських справ, то він за їх перший оборонець. Йому б не маршалом бути, а губернатором або й самим міністром. Голова, розумом натоптувана голова!»

Отак розмовляли поміж собою наїжджі пани, гуляючи невеличкими гуртами по місту. [...]

Незабаром понад городом понеслися голосні хвилі полкової музики.

— Музика! Музика! У садок! Мерщій у садок! — загукали, заметушилися люди по улицах. [...]

І чималий гурт паничів з панянками мерщій потягли улицею до садка, де так голосно на увесь город затинала музика. [...]

У сад уже набралось чимало людей, а дедалі, то народ усе прибував та прибував. То все були свої, городські, а ось посунули і приїжджі.

У тому саду губернського міста і зустрілися давні знайомі — Федір Гаврилович Книш і Антон Петрович Рубець.

— То по своїм ділам? — знову допитується Книш, не второпавши, чого се Рубець у губернію забрався.

— Та ні! От недогадливі!.. Після виборів земський з'їзд... Мене, бачите, зібрали губернським гласним.

— Так он як? — здивувався Книш. — Поздоровляю!

— Спасибі! Хоч воно і ні з чим поздоровляти: клопоту та здержків більше; а все ж, бачите, почот... Вже як вибрали, то треба хоч раз і на з'їзді побувати... [...]

— А оце знявся на ваші губернські дива надивитися, — почав далі Рубець. — [...] Думка: може, кого стріну з давніх знайомих?.. І гаразд, що оце вас зуздрів. Скажіть мені: чи не знаєте, бува, Григорія Петровича Проценка? Де

він і що з ним?.. Молодим ще тоді паничем був... У мене на квартирі стояв.

— Знаю, знаю. Він теж по земству служить: бухгалтерує у губернській управі, — одказав Книш.

— Хотілося б мені з ним побачитись.

— Він тут у саду був. Я його бачив... Та от і він, — указав Книш на високого у бороді пана, чепурно зодягненого, що виходив з вокзалу. — Григорій Петрович! — гукнув на його Книш.

Проценко поважно, розхитуючись, підійшов до Книша, поздоровкався і, зовсім не примічаючи Рубця, що стояв тут ж, спитався у Книша:

— Что нового?

— Пізнаєте земляка? — перепитав його Книш, указуючи головою на зігнуту постать Рубцеву.

Проценко, задравши звисока голову угору, дивився крізь пенсне на Рубця. Той собі, усміхаючись, дивився на Проценка.

— Не пізнаєте? — глухо вимовив Рубець. — Давня річ...

— Ан... Антон Петрович, здається? — спитався Проценко.

— Він і є, — усміхаючись одказав Рубець.

— Боже ж мій! Скільки літ, скільки зим не бачилися? Здрастуйте! — І він приязно подав йому руку.

Почалося розпитування, як живеться-можеться, чого се Антон Петрович приїхав у губернію.

Проценко наче зрадів, а більше здивувався, як Рубець сказав, чого він приїхав.

— Так і ви до нас на з'їзд? Радісно, радісно своїх бачити! — заторохтів Проценко по-своєму, одкидаючи геть свою пиху і свій звичай згорда держатися. — А знаєте що, Антон Петрович? Ви мене колись як годували... Пистина Іванівна яким смачним борщем кормила — не їси, було, а п'єш! Тут такого ні за які гроші не добудеш. Позвольте ж мені тепер напитися з вами чайку укупі; може, і поїмо чого!..

Рубець мав був щось казати.

— Ні, ні, не одказуйтеся... гріх вам буде. От ви, я, Федір Гаврилович... Утрюх виберемо затишне містечко та любомило згадаємо старовину...

— Человек! — гукнув згорда Проценко на прислужника. Той, наче з води виринув, так і уродився перед ним. [...]

— Отбери лучшую и уютную беседку!.. Прибор чаю... живо! — скомандував Проценко. [...]

— Мосье Проценко! Скажите вашей супруге, что я на нее сердита, — обізвалася до його молоденька пані чи панянка. [...]

— За что это? — І Проценко на закаблуках хитнувся.

— Как же! Тянула, тянула в сад с собой, ни за что не пошла! — стрільнувши очима, прошебетала та і незабаром скрилася.

— Так ви вже жонаті? — здивувався Рубець.

— З півроку як оженився.

— Я й не знав. Поздоровляю! А що ж ви самі?.. Хіба жінка недужа?

— Та так... Вона більше дома насиджує.

Рубець мав був щось сказати, та тут саме прибіг прислужник.

— Готово-с! — мовив він, зостановлюючись перед Проценком і хватко перекидаючи собі салфетку на плече. [...]

— Так вип'ємо за здоров'я тих, кого колись ми любили і хто нас любив! — піднімаючи чарку, мовив Проценко зітхнувши.

Книш цокнувся. Цокнувся і Рубець. Випили. Після четвертої загоріли навіть очі, і краска виступила і на злінованому Рубцевому обличчі.

— Чого в молоді годи не случается? — склонившись, мовив він. — Я пам'ятаю, як у свою кріпачку, дівчина така була, так улюбився, що задумував женитись, так покійний панотець як дав доброго прочухана, то й любов пройшла.

— А я? я? — гукнув Проценко. — Це ж на ваших очах. Пам'ятаєте Христю? Я ж задумував був з нею гражданським браком зажити. Може б, коли б зажив, то потім і женився. А тепер... де вона? Що вона?

— Отак і пропала. Ще як розщитав я її, то чутно було, що вона в городі проживала в Довбні. Довбнина ж жінка така повія, як і вона, та ще й заклята. На перших порах

ото і приют у себе дала. Так Довбня, побачивши, що показніша від жінки, почав був моститися. То Довбниха помітила і прогнала з двору. Потім, кажуть, і в покійника копитана з тиждень проживала: той таки, як воєнний, любив перебирати. А потім, либонь, копитан жидам її передав, та після того і слух об їй пропав. Так не знають, де й ділася. А шкода, добра була робітниця, добра, гріх слова сказати! — пожалів Рубець.

— Да, она была даровитая. Очень даровитая, — подумавши мовив Проценко. — Куда даровитее этой попадьки. Как ее? Наталия... Наталия... взбалмошное существо!

— Царство Небесне їй! — повідав Рубець. — Отруїлася. І піп пішов у ченці. Вони таки чудні обое були.

— Взбалмошное существо! — одно мовив Проценко.

— Тоді у городі всі казали, що через вас, — додав Книш.

— Может быть. Может. Чем же я виноват? Вольно человеку дурь в голову заколотить. Вечной любви желала... Глупая! Как будто может быть вечная любовь!

І Книш, і Рубець зареготалися, а Проценко, засовавшись і зачухавши потилицю, сказав:

— Уже мені сі баби! Ну, баби...

Прислужник приніс чай, вино і ром.

— Ах, это хорошо! — мовив Проценко і присунув до себе стакан.

Прийнялись за чай. Книш і Рубець підлили рому для прохолоди, а Проценко ждав, поки пристигне. Він часто схоплювався з місця, зачинав ходити по халабудці, виходив у садок, знову уходив. [...] Видно, щось його та ганяло: або ж горілка марудила, або розмова про давнє не давала спокою. [...]

— Григорій Петрович! Здрастуйте! — хтось голосно і жирно привітався до його, коли він знову вийшов був проходитись. — Ви самі? Що ви тут сновигаєте?

— Нет, я с компанией. Ах, кстати. Ви бажаєте земляка бачить?

— Аякже! Земляка та щоб не бажав. Хто він? Де він? — замовив той же голос, так знайомий Рубцеві, а проте не звісно чий.

Тільки що мав був Рубець поспитати у Книша, хто такий, як на порозі халабудки появився Проценко, ведучи за руку здоровенного ситого чоловіка з червоним, як жар, лицем, блискучими очима і чорними усами. Рубець зразу пізнав Колісника. Той і голос, дзвінкий та гудючий, такий і на зріст високий та бравий. Тільки наряджений інакше. То було у довгій суконній каптаніні, а тепер у короткополому сертуку, штани не сині китаєві в чоботях, а рябі якісь навипуск, чобітки невеличкі, скрипучі, сорочка біла з воротничками, на шії золотий ланцюг від дзигарів теліпається, на руках золоті персні дорогими камінцями грають.

— Антон Петрович! Слихом слихати, в вічі видати! Скільки літ, скільки зим! — гукав Колісник, прискокуючи до Рубця, і поліз цілуватися. — Бач, де вони примостилися! Зібрались утрюх земляки собі та й... чайок попивають. Добре. От добре. Вип'ю і я з вами чарочку ромку. [...] Будьмо здорові. — І він зразу перехилив чарку.

— Ну, як же ви поживаєте? — запитав він у Рубця. — Чув, службу перемінили, по земству пішли. По-моєму, добре, їй-богу, добре. Клопітна тільки служба. Інколи і на місці не посидиш, ганяють тебе, як солоного зайця. [...] Оце перед собранієм тільки й спочинеш. А там — гайда! З повозки і не злазиш.

— Одначе вам, Костянтин Петрович, повозка у прок іде, іч, як роздобріли, — усміхнувся Книш.

— Та гаразд, що я такий удався. А будь я сухий, не могучий? Калюка, дощ, лиха година, а ти мчися. Діло не стоїть. Ох! І забув попитатися, — повернувся він до Проценка. — Бачили диво?

— Яке диво? — спитався той, присмокчуючи холодний чай.

— Як яке диво? — скрикнув Колісник. — Арф'янок! Ну, й Штемберг! От вражий жид! От арф'янки — так-так! Повногруді — от! Куценькі платтячка — так! ніжки — такі, позатягвані у блакитні чулочки. А личка — одно рожа, друге лілія. Зроду-віку не бачив кращого нічого. А найпаче одна — Наташка. Як там у казках кажуть: на лобі місяць, на потилиці зізда?

— Ну, вже й пішов розписувати! — знову увернув Книш.

— Е, це вже по його часті! — додав і Проценко.

— Не вірите? От побачите. Незабаром почнуть співати. Побачите.

Книш і Проценко почали реготатися, який Колісник охочий до дівчат. [...]

У садку тим часом народ зашумів, всі пустилися до вокзалу. Хтось гукнув: «Зараз будуть співати! Зараз!»

— О-о, ходімо, ходімо! — заметушився Колісник. [...]

Якраз напроти дверей помощена була височенька примостка, на котрій спереду рядком уже стояли арф'янки і прикро позирали то в той, то в другий бік. [...] З усіх сторін тільки й чулося дивування.

— Он, ото Наташка. Середня. Дивіться. Дивіться-бо! — крикнув Колісник, упираючи очі на середню дівчину. Невисокого росту, круглолиця, чорнява, наряджена у чорне оксамитне плаття, котре так ішлося до її білого, як сніг, тіла, вона, наче лілія серед пучка квіток, виділялася серед своїх товаришок.

— У-у-у! — загув Проценко. — Вот скульптурность форм, вот мягкость и теплота очертаний! — здивувавшись каже він Колісникові.

— Ага. Не я казав? Не я казав? А що, неправда? На лобі місяць, на потилиці зорі! Козир — не дівка!

— Постойте, постойте. Вона нагадує щось мені знайоме, — знову почав Проценко. — Я десь когось на неї схожу бачив. О-о, дай Боже, пам'ять. Де я бачив таку?

— Нігде! Нігде в мирі, хіба, може, коли приснилася така! — сказав Колісник.

— І я десь бачив таку, та чорт його знає, не пригадаеш де, — додав Рубець, упиваючись очима в лице дівці. Та стояла і спокійно переводила свій чорний палючий погляд по людях. Ось вона стрілась очима з Проценком. Тихе непримітне дивування, схоже на страх, заблищало у її безодніх зрачках, постать колихнулася, вона похнюпилась і зразу перевела очі у другу сторону.

— Їй-богу, я десь бачив! — гукнув Проценко.

— Ат, кажете. Нігде не бачили! — одно своє Колісник. Кругом їх набилося народу — повернутися ніяк, а жара — дихати важко. [...]

Рояль дав акорд і стих. Вона одним поглядом окинула море голів, що стояли коло неї, і, усміхаючись, почала... «Прачку». Дзвінким голосом вона почала виспівувати про тринадцятилітню молодесеньку прачку, як ту кликнули до сударина-барина стирати сорочку, — одну з таких пісень, котру співають повії для п'яних «господ» або ще п'яніших купців, купецьких синків. До співу співуха додавала вирази руками, станом, головою. Слухачі стояли і мліли. Здається, вони помітили, забули про все на світі, окрім одної нелюдської похоті, котра так грала і світила їх очима і котра так виголошувала співуха. Німий оклик одними очима не забарився перейти в нестямну бурю крику, коли співачка почала показувати, як вона стирала сорочку. Одкинувши голову назад і пускаючи бісики очима, вона злегка підняла плахіття свого куцого плаття і, вертячи передом, перетирала руками. Без всякого сорому наголо почала вона показувати перед усіма як... стирати. Слухачі не видержали, крик нестямний, крик радості до сліз, похоті до забуття, що це діється серед людей, знявся і ломив своїм гуком оселю вокзалу, хвилями переливався з одного боку на другий, грюк і стук сотні ніг, плескання в долшки привітали співачку, котра, кланяючись на усі сторони, опустила на свій дзиглик. Молоді панійки реготались, панянки для виду поопускали очі у землю, а паничі і пани одно гукали: «Біс! біс!» Хтось крикнув: «Букета!» — і цілі пучки квіток полетіли під ноги співачці. Другі, протовпившись, самі підносили до рук. Та, кланяючись, брала і, лукаво дякуючи очима, нюхала. [...]

А що ж наші земляки? Книш реготався і злегка штовхав під бік Рубця, котрий, червоніючи, одмахувався руками. Проценко витягнув шию і знай водив палючими очима за співачкою, мов вона була магнітом і тягла його за собою, а Колісник вертівся, як ошпарений, і, тріпаючи себе по животу, по боках, гукав: «Ох, не видержу! Йй-богу, не видержу!»

Він таки і не видержав. Дождавшись, коли народ розійшовся коло його, він стрибнув з ослона і як буря помчався до купи, що кругом обступила співачку.

— Наташа! — обізвав він її, протовпившись до неї.

— Чево, папаша? — приязно усміхаючись, лукаво спиталася вона.

— Можна вас просить поужинать со мною?

— С удовольствием! — одказала Наташа, подаючи Колісникові свою пухку білу ручку. Усі тільки очі витріщили, дивлячись, як Колісник, узявши Наташу за руку, повів її через увесь вокзал у ті невеличкі хатні закапелки, котрі примостилися обік його. [...]

Вони сиділи на м'якому дивані коло невеличкого столика, на котрому було наставлено чимало страви, пляшок. Він, обхопивши її стан рукою, схилився на її пухке плече своєю п'яною головою і, здається, дрімав, а вона лукаво плескала його по повній щоці рукою і знай вигукувала: «Папаша! папаша! папашечка!»

Проценко перший порвався до вікна, за ним і другі.

— Здрастуйте, мамзель! — сміло привітався він до неї через вікно.

— Здрастуйте, мосьє! — одказала та, прикро зводячи на його свій палючий погляд.

— Мы, кажется, знакомы. Я где-то видел вас?

— Спросите у Епистимии Ивановны! Она вам все расскажет! — одрубала та і, вставши, під самим носом спустила штору над розчиненим вікном.

Проценко, мов громом прибитий, стояв і трусився. У голові в його гуло, у вухах дзвонило, серце, як не вискочить, билось. Він не знав, чи йому кинутися у вікно і одним махом розщепити голову цій дурній повії. Він був справді порвався, та Книш поспішив ухопити його за руку і геть одвести від вікна.

— Сволочь какая-нибудь! Дрянъ — и смеет так отвечать! — гукав лютий Проценко.

А з-за штори донісся до його дзвінкий оклик дзвінкого голосу: «Папаша! папаша! поедем к тебе!»

Папаша щось буркнув, а одвітний поцілунок перервав його бурчання. Незабаром після того усі бачили, як п'яний

Колісник, узявши під руку Наташу, повів її через вокзал, садом, прямо до виходу і, гукнувши на звощика, помчався з нею геть-геть улицею.

— Та кого вона назвала? — допитувався Рубець у Проценка, що після того наче опльований ходив по садку. — Мені почулося, наче ім'я моєї жінки.

— А так, здуру перше збрівше на ум мення, — одказав Книш. — Хіба ці повії задумуються над чим?

Проценко мовчав, ідучи схилившись коло їх. Він недовго після того зостався у садку, кликнув лакузу, розплатився, попрощався з Книшем і Рубцем і пішов з садка. Щоб трохи вихмелитись, він не взяв звощика і пішов пішки. Ідучи улицями, думка його, як він не одганяв її, знай вертілася коло того случаю з арф'янкою, не давала йому покою, будила незірване зло у серці. «Що за мення викрикнула вона тоді? Пистини Іванівни? Яка Пистина Іванівна?» Окроме Рубцевої жінки, він не знає нікого з своїх знайомих. Що Рубцева жінка з ним заgravала, він пам'ятає. Та почім же цій повії звісно? Хіба Колісник успів усе розказати?

І він, дійшовши до своєї квартири, з усієї сили потяг за ручку дзвінка, котрий несамовито задзвонив, аж на усю улицу луна роздалася...

II

— Номер! — гукав Колісник на всю швейцарську першої і розкішнішої гостиниці у місті, увівши під руку Наташку, закриту чорною густою вуаллю, так що і лице її не було видно.

— Сімейний?

— А вже сімейний. Бач, не сам, — кричить Колісник.

— Пять с полтиною, — кидаючи лукавий погляд на Наташку, одказав Колісникові. [...]

Номер справді був, як казав лакуза, «аристократический». [...]

— А спальня где? — спитала Наташка.

— Вот, — указав лакуза на другу блакитну порт'єру, що непримітно скривала вхід у боковій стіні.

— Посмотрим, — мов велика пані-хазяйка, одказала вона і пішла за порт'єру. Лакуза поніс за нею свічку.

— Ничего, хорошо, уютно, — вертаючись сказала вона Колісникові. — Только, друг мой, еще так рано спать — не напиться б нам чаю?

— Самовар, — скомандував Колісник, і лакуза, як опечений, побіг з хати, його тільки важкі ступні глухо доносились з коридору. [...]

— О, папаша! Дорогой папаша! — звалившись на Колісника і давлячи його на кріслі, лашилась Наташка.

— Іч, який чорт'юнок! Іч, який чорт'юнок! — гукав радісно Колісник, пручаючись під Наташкою, а вона то гуцала його, то плескала по круглих щоках руками, то хапала за голову і жарко і міцно пригортала його до свого високого лона. Колісник чув, як у неї кров у жилах дзюрчала, як її серце тривожно билосся. У його дух захоплювало у грудях, очі грали і горіли, мов свічки.

— Годі! Годі! Бо й чаю не діжду, — гукав Колісник, одводячи її.

— Ага, роздражнила? роздражнила! — плескала, рада, у долошки Наташка і пішла вистрибом по хаті.

Колісник, як вовк, зорив своїми очима за легкою поступою, за її такими красивими викрутасами.

Розмовляючи з Колісником, Наташка дуже його здивувала тим, що, як виявилосся, вона добре знала і Проценка, і Рубця, і Книша.

— Усіх вас, чортів, знаю, як своїх п'ять пальців. [...]

— Так почім ти знаєш? Хто ти така, звідки, що все знаєш? — спитався Колісник. [...]

Вона глянула на його. Довго і прикро дивилася у його витріщені очі і, одвернувшись, тихо зітхнула. Потім витерла стакан, пройшлася по хаті і, підійшовши до його, з почервонілим лицем, задихаючись, сказала:

— Я вина хочу. Вина.

— Так чому ж ти не скажеш?

І він, ухопивши дзвоник, нестямно ударив. Лакуза прибіг.

— Вина! — гукнув Колісник.

— Красного, — шептала вона, стоячи коло його. — Я люблю з чаєм пити.

Колісник приказав, додавши:

— Та доброго, старого. І рому доброго.

— Я думала, що ти не даси, одкажеш, — мовила вона, коли лакуза побіг.

— Для тебе? — скрикнув Колісник. — Преси що хоч, що зможу, усього дам.

— Добренький! — шептала вона, пригорнувшись до його.

— Ти думаєш, я стану тягтись та скарєдничати так, як другі там скарєдничають? Як же? Знайшли дурня. Один раз тому, що батько в плахті!

— От люблю парня за звичай! — весело защебетала вона. — Що — гроші? Полова, на котру ми добуваємо потрібне для нас. Одного тільки на їх не добудеш: чоловіка по душі. Не май сто рублів, а май сто друзів! Так і я. Скільки через мої руки перейшло усякого добра? А де воно? Тому продала, тій ткнула. А в себе нічого не зосталося. Що було — все сплило. А отже — живу.

— Ну, у мене не швидко спливе те, що маю, — перервав її Колісник, — поздоров, Боже, дурнів панів, що вибрали мене у члени, я тепер покійно можу умерти. Хоч, може, і не буду більше членувати, та сількісь: Веселий Кут у дві тисячі десятин хоч кого заспокоїть навіки. Не буду членувати — буду хазяїнувати.

— Ти купив Веселий Кут?

— Купив.

— Це той, що недалеко від Мар'янівки?

— Той. А ти почім Мар'янівку знаєш?

Вона тільки зітхнула. Лакей приніс вино, ром, поставив і пішов. Наташка почала чай розливати.

— Так почім ти усе знаєш? Хіба з тих країв?

— Багато будеш знати — зостарієшся, — одказала вона, підсуваючи до його стакан чаю наполовину з ромом. [...] — Я ще буду пити.

І знову налила чаю, знову підсипала у його більше, ніж перший раз, вина. Сьорбаючи по ложечці, вона з хвилини на хвилину все більше та більше червоніла. [...]

Він дивився та сміявся, як хміль розбирав її.

— Ану, пройдися по одній дошці, — сказав він.

— Ти думаєш, не пройдуся? Ні? Так ось же тобі! — і, вхопивши свічку, вона поставила її долі. Потім, піднявши ще вище своє коротке плаття, почала проходити.

— Дивися ж! — через плече зиркнувши, скрикнула вона. Він побачив її круглі, мов виточені ноги, її біліші снігу литки. У його дух захопило у грудях, у очах зажеврили хижі огоньки. А вона дрібненько-дрібненько забігала по хаті. [...] Це підбігла до його і, наче підкошена, упала прямо йому на руки. Лице її поблідло, очі закрились, одні на висках синенькі жили набрякли, билися, кидались. Він силився її підвести, та вона, як чималий шматок землі, була важка.

— А що, лизнула скляного бога? — питався він, нахилиючись над її лице, заглядаючи у закриті очі. — Дурочка!

І він бережно підняв її, узяв за стан і поволік на диван. Як вальок глини, упала вона на його, і тільки з розкритих уст вирвалося важке гаряче зітхання.

Довго мусувався він, поти положив так, щоб їй було зручно лежати. [...] Наче квітка білої лілеї, завита у чорну хустку, лежала вона бліда-бліда, затягнена у чорне плаття. На білому лобі блищали краплі холодного поту, високі груди ходором ходили.

Довго вона лежала неповорухно, це, зітхнувши, відкрила очі і страшно повела ними.

— Ох! Закрутилася я, — промовила і знову закрила очі.

— Закрутилася? Напилася! На чорта було стільки пити? — корив він її.

Вона тільки хитала головою. [...]

— Хто ж ти така, — дивуючись спитав він, — що знаєш усе і Веселий Кут знаєш? І всіх городян?

Вона подивилась на його, підвелася і мерщій почала розстібати своє плаття. Гаплички аж лущали, так вона швидко те робила. Розстебнувшись, вона витягла з невеличкої кишені, пришитої на боці під платтям, папірець і подала йому. То був паспорт — паспорт кріпачки з Мар'янівки Христини Пилипової Притиківни.

— Так ти Христина? — спитав він, прочитавши і повернувшись до неї. Вона вже лежала, з-під розстебненого

плаття, крізь тонку сорочку, визирало її високе лоно, пазуха трохи розійшлася, і крізь ту невеличку прорішку біліло тіло. Вона мовчала, мов не її він питався, тільки дивилася прикро на його. Те високе лоно, прикрий погляд чорних палючих очей, наче кип'ятком, обдавав його.

— Чого ж ти Наташкою звешся? — спитався він, знову заглядаючи у паспорт.

— Така у нас поведенція — усім нам другі мення дають. [...]

— Так ти та? Та сама Христя, що у Загнибіді служила? Що, кажуть, Загнибідиху задавила?

— Як то легко так казати, — трохи не з плачем одказала вона.

— Та я знаю, що то брехня. Ти потім служила у Рубця. Ходила по городу чутка, що ви з хазяйкою не помирились за Проценка.

Христя тільки важко зітхнула.

— Не нагадуй мені того. Прошу тебе, не нагадуй. Воно і досі мене, як огнем, пече, як ножем, ріже. З того почалось моє лихо. Щасно та красно почалось... — начала вона жалібно. Це зразу підвелася, наче її що уколело, і аж скрикнула: — Ти знаєш, що я тільки за невеликим сьогодні здержалась і не плюнула йому у вічі тоді, як вони підглядали через вікно за нами.

Комірець сорочки, застебнений на пуговичку, розстебнувся, пазуха зовсім розхристалася, звідти, неначе з мармуру виточене, виглянуло її пишне високе лоно, її кругла повна шия. Вона, здається, того нічого не примічала, лице її пашіло ненавистю, очі світили гнівом.

— А то, а то що у тебе? — хихикаючи питав Колісник, і рука його потяглася до неї. Вона не пручалася. Коли він припав до неї, вона ще дужче приникла до його, тільки шептала тихо:

— Голубе мій сивенький! Я вся твоя з душею і тілом, тільки візьми мене до себе.

— Добре, добре, — важко дишучи, казав він і, як малу дитину ухопивши на оберемок, мерщій помчав її у темну спальню.

III

Чутка про те, що Колісник купив за тридцять тисяч маєток Веселий Кут, нікому не давала спокою. Про його балакали й полупанки, і панки, і службові, і навіть великі пани. Він не давав нікому покійно спати, стирчав більмом ув оці. «Он куди наше добро іде! Де ж пак: кріпаків одібрали, гроші, що за кріпаків дали, повернули на довги. Зосталися ми і без робітників, і без грошей [...]», — трахтували пани між собою.

А найбільше всіх Лошаков — гвардії ротмістр, високий, плечистий, червонопикий Лошаков. [...] Його уже утретє вибирають повітовим предводителем дворянства і тепер зібрали губернським. Пішов Лошаков угору. Панюга панюгою, з губернатором за панібрата. Такий чоловік може великої шкоди наробити такому черв'якові, як Колісник, тим більше, що вони земляки і кожен кожного знають.

І не через се, бува, так зрадів Колісник, коли рознеслася чутка, що хочуть у губернські вибрати Лошакова. Він і без сього, стрінувши Лошакова, завжди низенько кланявся і то сим, то тим боком уступав у розмову з паном, мов не чув, що Лошаков стрічному і поперічному говорив про його. Тепер Колісник усюди клепає:

— Добрий пан. Справедливий чоловік. І голова! Цей що-небудь та зроби для дворянства. Давно б пора! Давно б пора!

Щоб зласкавити до себе Лошакова, Колісник надумав влаштувати розкішний бенкет на честь губернського предводителя дворянства.

Йому шкода стало грошей, що він тратить оце. «Подумай тільки — триста карбованців, а дай Боже, щоб була половина. А що ж, як обдурить бісів пан, не приїде? Краще не думай, нехай йому! Уже ж зав'язалося — чимсь треба розв'язувати».

І він мершій повернув коня від лавок. Ще не мало йому приходилося у той день бігати. До хлібника, до різників, повара найняти, та й не абиякого, а такого, що знає усі панські витребеньки. Трохи не до вечора ганяв Колісник по городу, а смуток все дедалі обгортав та обгортав його.

— Де се так довго забарився, папаша? — стріла його Христа на порозі, так пишно розряджена у новий одяг. [...] Заквітчана квітками пополам з хрещатим барвінком, білолиця, рум'яна, вона так привітно вигравала своїми чорними очима, що й кам'яне серце тріпнулося б, уздрівши таку красуню. А хіба ж воно у Колісника скам'яніло?

Уздівши її, він аж струснувся. Де й дівся його недавній смуток, ув очах зажеврили іскорки одради, похмуре лице освітила легенька усмішка.

— Та, та, та... он як моя доня нарядилася, — засміявся він швидко та весело. — А я, як дурний, бігаю по всіх усядах та морю мою донечку голодом. — І, підійшовши, він смачно цмокнувся з Христею.

— Де був? Кажи, де був? До других бігав? Кращих шукав? — в'ючись хмелиною кругом його і усміхаючись рожевою квіточкою, допитувалася вона його.

— Гроші розтринькував, дурний! Не знав їх де дівати, то по городу трохи не стрічному і поперечному роздавав.

— Нащо? Краще б ти доні хатку купив. Невеличку хатку з садочком. І твоя доня, як мала пташка-канаречка, сиділа б там та пісень щебетала, ждучи свого батенька сивенького.

— А справді? — подумав він. — Куплю, куплю, тільки не зараз. Дай трошки хоч дух перевести. Зажали твого батенька. Ось готуйся на бенкет. Незабаром бенкет буде.

— Який бенкет?

Колісник розказав усе Христі. Потім, граючи очима, почав:

— Ти у мене гарна доня, слухняна, послухаєш мене. Лошаков той великий пан — багато зможе і давно чортом на мене дивиться. От, як буде він, перетягни його на мою руч. Перетягнеш — штучну тобі хатину куплю і не з одним, а аж з двома садками.

— Руку! — скрикнула вона, випрямляючись на увесь ріст. Очі її грали, лице усміхалося, з хвилини на хвилину вона робилась все краща та краща, мов пишалася: дивися, мов, любуйся... є такий у світі чоловік, котрий устояв би проти моєї красної вроди?.. Хіба твій Лошаков вистое? [...]

Бенкет розвернувся на всі боки. На здоровенних столах — напиктів та найдків. [...] Пани снували від одного столу до другого, цокались чарками, дзенькали тарілками, стукали ножами, виделками; настала ротам та зубам робота: хто аж давився та запихався пирогами, хто, мов на жорнах, молотом на зубах смачні хрящі смаженої риби, там базікали, все вище та вище піднімаючи голос, там реготалися. Панства було повні хати: усі предводителі з Лошаковим в голові, всі члени земства, чимало губернських гласних і Рубець між ними. Проценка Колісник, уздрівши, теж запросив, і Проценка прийшов. Бенкет вийшов на славу: земські стовпи зійшлися з дворянськими стовпами празникувати свято єднання, згоди. Про це в широких красномовних речах говорили то одні, то другі. Лошаков перший підняв чарку за земство, за земських робітників, предсідатель другою чаркою випив за здоров'я дорогих гостей дворян, найщиріших земських робітників. Колісник випив за згоду, за поєднання земства з дворянством. Його проста невеличка річ подобалася усім найбільше, всі закричали: «Ура-ура! за згоду, за згоду!» Пішли пожадання успіху тим і другим, цокання, цмокання, братання. Полилися трунки рікою. [...]

Після обіду Лошаков намірився було йти додому.

— Ваше превосходительство! [...] А може б, ви трохи спочили? Та тоді вже і вечором з нами провели. Я вам хатку таку прибрав — і муха там не замутить спокою.

Лошаков постояв, подумав.

— Нет, — одказав він.

— Ну, хоч подивіться. Ваше превосходительство! На одну хвилину. Подивіться ж можна, у гріх не впадете. Тільки подивіться.

І трохи підпившого Лошакова він узяв під руку і повів коридором. Аж на самому кінці, геть у глухому кутку він ткнув ногою у двері й увів Лошакова у невеличку пишно нарядну хату. Вікна її виходили якраз у садок, і широколисті кленки та темні липи заглядали трохи не в розчинені шибки. Тихий вітерок ходив по хаті, прохолода зеленою тінню окривала її. Невеличка хаточка розбита була надвоє зеленим пологом. Колісник підвів Лошакова і зразу одкрив

полог. Звідти, неначе ласочка, випурхнула пишно розряджена Христя і мала була проскочити.

— Стой! — гукнув Лошаков, запопавши її у свої обійми.

Колісник закрив полог і на пальчиках вийшов з хати, зачинивши за собою двері.

Сонце було на заході. Його ясні стяги, розіславшись по землі, обливали її рожевим сяйвом. У хаті не сиділося. Тягло у садок, на свіжу прохолоду. Колісникові гості всі один по одному розходилися. Хто додому спочити, хто прогулятися. Зостався тільки Проценко та Рубець. З ними, як з давніми своїми знайомими, сидів Колісник і кружав. [...]

— Ох-хо-хо, — якось натрапивши хвилину, коли умовк Колісник, зітхнув Проценко. — Ось незабаром і собраніє.

— Начхати на його! — крикнув Колісник. — Хочете, я вам звірка покажу?

— Якого звірка?

— Самого як є заморського. Ходімо.

І він, забравши під руки Проценка і Рубця, потяг їх за собою.

Ось він пхнув одні двері, котрі з грюком розчинилися до п'ятки, далі другі — і одним махом упхнув Проценка і Рубця у невеличку хатину. [...] Постіль зім'ята, а на постелі в одних сорочках лежали Лошаков і Христя. Він гостро дивився на незнайомих, а вона, пригорнувшись до Лошакова, лукаво зорила своїми ясними очима.

— Что вам? Чего вы? — гукнув Лошаков, дивлячись, що увійшовші мов укопані стояли у порога.

Від Лошакового крику вони були подалися назад до дверей. Двері зачинені, і хтось їх придержував. Проценко постукав.

— А що, бачили? Відчиняти двері? — сказав Колісник. Очі його стрілися з гострим поглядом Лошакова.

— Ох, вибачте, ваше превосходительство! Це ми прийшли подивитися, чи вам добре спати. Це мої хороші знайомі, земляки, не бійтеся нічого, — додавав він, указуючи на Проценка і Рубця, котрі, мов зайці, метнулися чимдуж у розчинені двері. — Вибачте, Бога ради! — уклонившись сказав він, виходячи і зачиняючи за собою двері.

— А що, бачили звіра? — спитав Колісник.

— Ох! Костянтин Петрович, Костянтин Петрович! Гріха ти не боїшся, — казав, хитаючи головою, Рубець.

— Який там гріх, Антон Петрович. А ще і в вісімдесят...

— А то що за звірок з ясними очима? — перебив його Проценко.

— Не пізнали? Лисиця! настояща лисиця! Ось постійте, вирядить вона вовчика-братика, сама прийде сюди.

— А Лошаков сей бідовий! — одно дивується Рубець. — Який замолоду був і на старості літ не покався. Жінка... діти... От і хоти ти добра.

— А ти, земляче, не каркай, як та ворона. Наша хата скраю: чув — не чув, бачив — не бачив, — остерігав його Колісник.

— Та я не те. Я не того, — правувався Рубець. — А те, що тобі, Костянтине, не минути пекла: на все ти підоб'єш, до всього призведеш.

— Треба ж чимсь горлатому панові пельку заткнути. [...] О! Уже пан і поїхав! — скрикнув Колісник, дивлячись у вікно, повз котре промчався на звощиків Лошаков.

— Ага, знає кішка, чиє сало з'їла. Удираєш? Не втечеш моїх рук! — посварився він йому услід кулаком. Потім повернувся, постояв, хитаючись, і гукнув на усі хати: — До-ню-ю! донечко!

— Чого, папаша? — одгукнувся чийсь здалека тонкий жіночий голосок.

— Ходи до мене! Ходи, моя дитино! — знову гукнув на всю хату Колісник.

— Чого, папаша? — обізвалась на порозі у пишному народному уборі молода і хороша дівчина і, забачивши чужих, потупилась, почервоніла.

— Бачив, Антоне, Христю, що в тебе колись служила? Бачили її? — повернувшись до Проценка, спитав Колісник.

І той, і другий, вилупивши баньки, дивились на соромливу дівчину. А вона тільки кинула на їх лукавий палючий погляд, сплеснула у долошки, скрикнула: «О, моя матінко!» — і чимдуж вискочила з хати.

На третій день по городу ходила чутка про обід Лошакову. Перешіптувались люди, хто що їв, скільки хто випив. Кого з панів п'яного додому одвезли, хто сам рачки плазував, а згадуючи про Лошакова, тільки похитували головами. Не бісів сей Колісник — і такого пана осідлав! От ти й знай!

— Та то брехня! — не вірили другі. — Лошаков давно на його зуби гострить. Постоїте! О відкриється собрание, він його з кістками глитоне.

Одкрилося і собрание, і недовірки своїми очима побачили, як Лошаков падав коло Колісника, руку йому подавав не згорда, як пан, а по-приятельськи заговорював з ним, шуткував, хоч Колісник по-давньому був низькопоклонний і ввічливий.

Коли прийшлося судити про справу управи і коли другі почали були потріпувати потроху членів, Лошаков мовчав. Коли ж пристали до його, він нехотя якось одказав: «Ми хоч і не бачили досі ніякого великого діла від їх, оже не вірити своїм виборцям теж не варт». І цим словом закував усім роти.

— А що, покурили? — спитався над ухо Колісник Рубця, ударивши його по плечеві.

Той, дивуючись, подивився на Колісника і, жахаючись, геть одступився, наче од сатани.

IV

Всього в семи верстах від Мар'янівки примостився Веселий Кут, невеличка слобода з великим панським двором на горі, низкою людських хаток, котрі, мов сторожі, оповили його з одного боку, заглядаючи в темні води чималого ставка. На другий бік з гори збігав густий садок і слався всюди по долині ген аж до буйного лісу. [...]

Непогода, дощі та вітри буйні пошпугували самий палац; ознака давньої розкоші та кріпацького лиха, стояв він на горі та лякав дітей з слободи своїм страшеним видом. [...]

Не злякався всього того Колісник, купуючи Веселий Кут. Правду кажучи, його вабив не розкішний палац, а столітні дуби в лісі, котрі він мав повернути на земську потребу і тим окупити ті п'ятсот десятин поля, котрі на-

вкруги облягали дворище. Тому і не побоявся заплатити за Веселий Кут земські гроші. Він боявся тільки одного, щоб не обплутали, бува, вороги його на земському з'їзді. Поговір про ту куплю все ріс та ширився. Всі кричали: он як з земськими грошима шикують. Колісник не раз тяжко та важко задумувався. Тепер, коли з'їзд минув благополучно, коли, дякуючи обідові та Христі, Лошаков не замовив слова про ту куплю, Колісник знову ожив, наче на білий світ народився.

— Моя пташечко-канарочко, — лашився він до Христі. — Діждемо літа, я тебе у таку сторону завезу, у яку тобі і не снилося. [...]

— Боже, Боже! — гукала вона. — Приспи мене на всю осінь і зиму, щоб я і незчулася, коли весна настане. Щоб покинулася я — а надворі весна. [...]

— Дурочко моя! Більше ждали — менше зосталося.

— Де ж той рай? Як він зветься? — попитала, заспокоючись, Христя.

— Веселий Кут зоветься.

— Веселий Кут? Веселий Кут. Це біля Мар'янівки?

— Він самий.

Нарешті настала весна, і Колісник та Христя поїхали у Веселий Кут.

Сонце сідало і з-за гори червоним світом обливало колись панське дворище. Червонів посеред гори палац, палаючи рожевим огнем, білили хатки унизу під горою, купуючи відбивав ставок нижче їх. Від палацу по другий бік гори хвостом униз збігав садок, за садком по долині послався темний, аж чорний ліс ген далеко-далеко, що й оком не скинеш, тільки його столітнє дерево обпирається у край темно-синього неба. Шлях, наче гадюка, повився на гору. [...]

— А гарно тут як! — скрикнула Христя, сплеснувши в долошки. — Стійте, стійте! Я піду пішки, я пташкою долину на ту гору.

І, вискочивши з воза, вона чимдуж подрала не шляхом, а напрямцє. [...]

Поки Колісник з'їхав на гору, Христя уже стояла там на самому краї зеленого моріжка і обдивлялася околицю. [...]

— Господи! Який хороший світ, який красний! — зітхнувши, мовила вона і пішла до воріт настрічу Колісникові. [...]

— Здорові, панотче! — роздалося коло їх, і Христа, озирнувшись, побачила коло себе низеньку при землі бабусю.

— Здорова, Оришко. Чи це ти ще?

— Та ще, слава Богу, паночку. Все вас ждемо. Наказували з міста — будете учора. Цілий день ждали, а вас немає. Думка, може, роздумали уже й не приїдете.

— А я от узяв та й приїхав. Та ще й не сам. Он подивися, яку кралю до тебе на поправку привіз.

— А це ж хто такий? — спитала бабуся, підступаючи до Христі і заглядаючи прямо їй у вічі.

— Яка хороша паняночка, — мовила усміхаючись. — Позвольте мені вашу рученьку поцілувати. — І не вспіла Христа похопитися, як Оришка своїми жорсткими устами торкнулася її пухкої руки. Христа так і зайнялася уся вогнем від того поцілунку. Їй стало так соромно, так соромно!

— А Кирило де? — спитався Колісник.

— Кирило, паноченьку? Ждав-ждав цілий день вас, а се під вечір пішов чогось на слободу.

— Чого ж ти нас держиш надворі? Веди вже в хату. Показуй, які горниці наготовила ти сій панянці. [...]

— Для паняночки я таку горничку прибрала, що за чудо: уранці сонечко прийде — поздоровкається, а ввечері, одходячи до спокою, попрощається. [...] З вікон усе навкруги видно, мов на долоні. Ось побачите, моя паняночко! — повернулася до неї і шурхнула в темну темноту сіней.

Коли засвітили світло, Христа глянула на Оришку: низенька та мала — Христі по плече, лице вив'ялене та висушене, рот увалився, підборіддя угору задралося, ніс униз похнюпився; одні очі жевріли спідлоба в глибоких ямах, мов хто туди по жарині укинув. Не будь тих очей, такою страшною Оришка виглядала, мов засушена жаба, скорючивши свої ніжки. Одні очі весело грали і приязно освічували некрасиве обличчя. [...]

Був уже пізній вечір. Натомлена дорогою Христа пішла до своєї кімнати і невдовзі заснула.

Край ясного сонця саме виткнувся з-за землі, і пучок золотого променя в одну мить опинився біля неї. Стрибнув на личко, цмокнув у жаркі устони і розсипався іскорками по її повному і, як сніг, білому лону. Христі почулося, мов її хто скропнув теплим дощиком, легенький лоскіт пробіг по всьому тілу. [...]

— О, Боже, як же гарно тут! — уголос подумала Христя. [...]

Понад ставом білілися крізь туман хатки, ген угору від їх зеленіли городи. [...]

Он в стороні щось миготить, а то під самим небом що чорніє? Мов легка хмарка колишеться над землею, поверх неї огнем горить щось ясне. Та то ж хрест на церкві. Так, так, а то село чорніє. Та се ж Мар'янівка! Вона. Ось звідки видно її рідну сторону.

— Моя матінко рідная! Я думала, ви спите, а ви вже устали! — почула Христя позаду себе голос.

Обертається — перед нею стоїть Оришка. Така ж низенька і засушена, як і вчора була. На обличчі тільки якимось перемінилася. Правда, підборіддя її дуже виткнулося вперед і ніс насунувся на самі губи, тільки не така жовта, як учора була, і капельки не страшна, а більше ввічлива та привітна. [...]

Христя зиркнула у вікно — від палацу купкою прямували до хати щось за люди.

Тут були і старі діди, і молоді чоловіки, поживші вдови, і молодичі з малими дітьми у руках і на руках. Душ на двадцять набралось народу. Прийшовши до ганку, кружно обступили вони його, чоловіки поскидали шапки, жінки похилились, діти боязко поглядали по сторонах. Всі такі обідрані та обшматані, загорілі та закурені, мов цигани. На обличчю у всіх смуток, на очах — нужда та скорбота.

То був гурт селян, які прийшли до Колісника просити пробачити їх за те, що вони ловили рибу в його ставку, і не карати штрафом.

— Добродію! — обізвався старий дід [...], що стояв найближче до ганку. — Так здавна було. За князів ще було.

Ніхто ніколи не боронив рибу ту ловити. Звісно, вода... набігла собі... ставок став... Риба завелася... Ніхто не заводив її — сама, а може, птиця занесла ікрою. Ми ж думали — на всякого долю Господь плодить.

— О-о, ви думаєте!! Сірі вовчики, наділи овечу шкуру та такі тихі стали... А тоді, як казали вам не ловити риби, то ви якої співали?

— Паночку! — почувся жіночий голос. — Невже ж та риба стоїть того, що з нас присуджено? [...]

— Вон з мого двору, сякі-такі сини та дочки! — гукнув він, аж у хатах стіни задрижали. [...]

— Паночку! Згляньтеся на нас, уже ж ми і так двісті рублів заплатили. Де ж нам ще три сотні узяти? — почав дід.

— Про те вам знати... [...]

Важке та тяжке зітхання вихопилося з грудей чоловіків; жінки підхопили його, поливаючи здавленими слізьми, а дівтора дойняла заливним лементом. Тихо та смутно посунула громада з двору за старим дідом, що, звісивши голову, наче п'яний, ковляв попереду. Так проводжають поважного покійника або рідні на смерть приговореного родича. Христя все стояла коло вікна і дивилася на громаду. Вона чула образу і гіркий посміх над молодою молодницею, вона бачила ще гіршу образу над цілою громадою. Її така важка туга пройняла, такий жаль ужалив у саме серце, якого вона досі ніколи не звідувала. Уже люди давно скрилися за горою, а їй здається, вони стоять перед її очима, стоять на колінках, плачуть, трусяться, моляться перед розхристаним та неприбраним Колісником. А він регоче з їх молитви, їх кривого прохання... З образою сказане слово будить його гнів, наливає очі крив'ю, і він, як звір лютий, гукає на увесь двір, от-от кинеться, от-от цілком проглине... [...]

У очах у Христі потемніло, сонце скрилося за якоюсь хмарою невиданою, пташки перестали щебетати, щось неясно замість їх співу зашуміло у її ухах, і вона, перегнувшись через вікно, зронила дві гарячих сльозини.

— Бісове хамське кодрло! — мовив Колісник, увіходячи у світлицю. — І не думав сердитись — ніт же розсердило. І принесла їх лиха година! [...]

Сонце і геть-то піднялося; туман розходився по лісу, осідав на траву золотою росою. [...] Доносився глухий людський гомін... десь скотина ревнула, поросся кувікнуло, кури кудачили, півні голосили. «Слобода загомонила», — подумала Христя і напрямилася в садок.

У чистому ранковому повітрі тонув він; зверху лилася на його золота сонячна хвиля, знизу знімалася сиза тінь. [...]

Краса садова, наче чаром, облила, обхопила Христю. Уражене серце потиху переставало боліти, засмучена душа почула — щось легке і тепле в неї переливалося... Важкі думки в голові угасали.

«Світе мій, квіте мій, який ти красний! Ще б ти красніший був, коли б тебе лихі люди не мутили!» — подумала вона і посунула у сизу тінь молодих кушів.

Уже сонце високо підплило, бралосся до раннього обіду, як з хати вийшов Колісник, радий та веселий, і напрямився в садок.

— Христе! доню! — гукав він, і його голос гучно розкотився по садкові.

Він стояв, дожидаючи одгуку. Ніхто ніде не обзивався. Він знову гукнув ще дужче.

— Та я тут. Чого так гукати? — з близьких кушів обізвався Христя.

— Чи ти знаєш, за скільки я найняв ставок та городи? — І, не дожидаючи питання, одказав: — За сімдесят п'ять рублів у рік. Це тобі, дурочко, буде на примхи. Чуєш? На твої примхи! Тільки... — І він злегка посварився пальцем. — Ось і гроші дали попереду. На!

Христя сумно-сумно зиркнула на його. Вона почула мов хто підійшов до неї, щоб задавити, — з усієї сили ухопило за горло... Дух захопило в грудях, темні кружала заходили перед очима... Почалося змагання життя з смертю... Життя одоліло... Наче іскра мигнула в глибокій безодні, заграли зрачки її темних очей, груди дихнули глибоко і вільно, весела усмішка освітила рум'яне личко... Христя, підвівшись, почепилася руками на товстій Колісниковій шії. Він її пригорнув до себе і, як дитину, помчав у ще більшу гушавину саду... Тоді саме Оришка вискочила з кухні і, як кішка, покралася тихо поза кущами...

VI

Через тиждень Колісник поїхав по службі, наказуючи Оришці глядіти панночки. [...]

Їй гірко так стало на душі, важко на серці, їй не вірять, не вірять на слово. Над нею дозор наставляють.

Христя вже давно хотіла побувати в рідному селі, але все якось не траплялося нагоди. Вона звернулася до баби Оришки з проханням сходити разом з нею в Мар'янівку до церкви, та радо погодилася і сказала, що її родич Кравченко навіть підвезе їх туди в неділю.

Христя ще звечора витягла новий одяг: червону шовкову спідницю, тонку штучно вишиту сорочку, оксамитову корсетку. Вона бажала показатися перед мар'янівцями у їх рідній одежі. Той убор так їй личив, та щоб і селяни знали, які бувають пишні їх убори. До того, її мов магнітом тягло побачити рідне село: може, як-небудь вона стріне своїх подруг, знайомих. Пізнають вони її? Ні, не пізнають, а вона їх пізнає. Буде розпитуватися за давнє, нагадувати на те, з чим вони крилися колись. Ото буде чудасія! Що за проява така? Панночка, а все знає, що колись між ними водилося!.. Христя несказанно раділа і до півночі все качалася з боку на бік, пригадуючи, як би своїх дівочих подруг дужче здивувати.

Чуть світ вона встала і начала наряджатися. Потім приїхав Кравченко, вона була зовсім готова. Та що за пишна та розкішна її одежа, що за радісне та свіже біле личенько! А головонька? Як те яблучко, кругла, гладенько розчесана; а коса чорна, товста та довга, мов рука позаду неї гоїдається; червона, як огонь, стьожка уплетена в неї, трохи не до ніг доходить.

Кравченко, ще молодий чоловік, як забачив її, то і очі витріщив. [...] А Христя собі дивиться на його та всміхається. [...]

— Сідайте, панночко, сідайте, — каже Оришка, виходячи надвір розряджена теж по-празниковому. На її сивій голові, наче коробка, чорна хустка майталається, а синій китайовий халат з плеч аж до землі спадає. Мов хто засушену жабу загорнув у синю китайку, прикривши голову

здоровенною кучмою, — такою Оришка здавалась у своєму празниковому одягу. [...]

Переїхали улиці, виткнулись на майдан. Ось і церква заблищала перед ними. Яка ся церква здавалася колись великою та показною, а тепер наче осіла — зовсім і не видно її з-за лип, що кругом так буйно розрослися. [...] Христю так і потягло туди. Як тільки кінь зостановився біля брами, Христя, як пташка, стрибнула з воза і, як метелик, полинула через браму.

— Дивись, що воно? — почула вона іззаду і спереду себе, і сотні цікавих очей уставилися на неї.

Христя, не примічаючи нічого, пройшла прямо у церкву. Густа купка людей, що заступили вход, перед нею розступилася; червона спідниця і оксамитна корсетка потонули у морі білих свиток та синіх халатів бабів та молодичь.

— Що воно таке? Де воно взялося? — заходило глухе шептання по церкві. Всі дивилися і дивувалися, не знаючи, де така мальована пташка взялася. [...]

— Батюшка поздоровляють вас з неділею і веліли піднести сю проскуру, — почула Христя коло себе.

Зирк — перед нею стоїть паламар і держе в руках олив'яну тарілочку з високою подзьобаною проскурою. Та се ж Федір Супруненко! Христя позирнула по церкві — увесь народ витріщився на неї. У неї в очах потемніло, ноги струснулися; не обіпрись вона об одвірки, певно, довелось б упасти — так те все несподівано випало. Червона, як сап'янець, краска облила її свіже лице. Вона стояла і не знала, що їй робити. Тоді тільки, коли вдруге переказав Федір наказ батюшин, Христя узяла проскуру з тарілки. Федір пішов, і їй полегшало. «За кого вони приймають мене?» — думала вона похнюпившись, щоб не дивитись ні на кого. Ті недовгі хвилини, які zostалися до кінця служби, здавалися їй за вік. [...]

Аж ось заметушилися люди, заколихалися і повалили з церкви. Христя мерщій вискочила у бокові двері і пішла до брами, почувавши, що стоока купа людей більше нікуди і не дивилася, як на неї. Господи! Як би вона бажала у ту мить хоч провалитися крізь землю або покритися чорною хмарою, щоб тільки одвернуть від себе людські очі.

— А я вас давно вже жду, — стріла її коло брами баба Оришка. — Дивилася у церкві — не видно, та стала на сьому місці — уже ж, думаю, коли виходитиме, то не пропущу.

— Ходімо, бабусю, он наша повозка, — каже Христя поспішаючи, бо люди знову зступилися біля брами і витрищилися на неї.

— Та постійте, панночко. Я щось маю вам сказати, — зостановила її Оришка.

Христя стала, уставивши очі в Оришку.

— Тут у мене є родичка. Прохала до себе з церкви. Ми, було, вас піджидали, а потім вона побігла уперед приготувитися. Може, ваша ласка — зайдете до неї в хату. Вона рада буде, і ви побачите, як на селі люди живуть.

— Добре, добре. Ходімо ж скоріше, — одно приспішує Христя і пішла вперед.

VII

— Стій, Василю, стій! [...] Приверни, лиш, он до тії хати. Бачиш, молодиця на воротях стоїть. То моя племінниця. Заїдемо. Певно, ти нічого не їв, то й підкусиш там. І панночка, спасибі їм, обіцяли зайти.

Христя глянула — на воротях стояла Горпина. «Еге, — подумала вона. — Так се он куди мене баба завезла. Певно, знає, бісова відьма, хто я, та тільки видає так...» І Христя прикро подивилася на Оришку.

Кравченко начав привертати до двору.

— У двір, у двір заїздить, — розчиняючи ворота, каже Горпина. — Спасибі вам, бабусю, ви і панночку завезли. А я думала, панночка горда, не схотять зайти у просту хату. [...]

Не вспіла Христя собі стрибнути, як Горпина підбігла до неї і цмокнула у руку. Христя, як огонь, запалала.

— Здрастуйте... не цілуйте... нащо ви цілуєте? — сором'язливо одказала вона, ховаючи назад руки. [...]

Уступили у хату. Низенька вона, невеличка, зате рівно помазана, гладенько вибілена, челюсті у печі і вікна обведені кругом жовтою глиною; стіл у кутку біля божниці покритий білою скатертиною, лави кругом хати виструга-

ні, вишарувані, наче з воску, жовтіють; долівка пісочком присипана. Видно, щиро хазяйські руки ходили коло сього невеличкого гнізда. [...]

— А що ж се Федора досі немає? — спитала баба, усаджуючись біля Христі, котра чукикала на колінах Петруся.

— Не знаю. Він повинен би і прийти зараз. Чи не завернув, бува, до батька.

— А що, і досі не помоглося?

— Дуріє, як і дурів... [...] «Ви, — каже, — [...] мене і трохи не поважаєте, не то що за батька не приймаєте, а все на мою худобу дивитесь. Якби чорт старий скоріше очі закрив та загарбати його худобу. Не буде, — каже, — сього, чужому віддам, та знатиму, що буде хоч мою душу поминати, а свої — хай як хотять».

— Отаке! А ти ж сказала б: ото ж унуки не чії, а твою ж сина діти. На їх поглянь. Та й на сина подивитися: дуже він багато, носячи за попом кадилицю, заробить? Хоч би ж уже землю віддав, все рівно сам нікчемний біля неї ходити.

— Так! Землю він віддасть. А мені, каже, з чого жити?

— А грошей стара собака мало наховала? — скрикнула, визвірившись, Оришка.

— Були колись гроші, — спокійно одказала Горпина.

— Та що?

— Та в скриню до Ївги перейшли. Обійшла старого, отак кругом і облутала. Сміється з його, з молодшими по шинках шляється, а він і не бачить. [...]

— О, і Федір іде! — сказала Горпина, зиркнувши у вікно. — Та ще й не сам — з батьком.

І вона мерщій стрибнула у сіни — стрівати. Христю наче трясця обняла. Вона колись давно не могла бачити Грицька без того, щоб її не струнуло, тепер їй згадалося давнє.

— Сюди, тату, сюди... Тут поріг — глядіть не спіткнітьсся, — чувся давно знайомий Федорів голос.

— Хе-е... старий став, — одказує йому другий, — і очі дивляться — та не бачать. Переведи, лиш, мене за руку.

На дверях показалася висока постать старого діда. Голова його біла, як молоко, борода рідка спадає на груди, сірі брови, як стріха, настовбурчилися над очима, а на облич-

чі — і трохи Грицько не перемінився, такий сухий, такий і суворий, ніс довгий з горбом, лице тільки з мурого стало біло-рожеве.

— Ну, здрастуйте у хату. То тут у вас і гостей повно, — обіззався він, переступивши поріг.

— Здрастуйте. Се тітка приїхали з Кута, — докладала Горпина.

— Ну, а то? — тикнув пальцем Грицько на Кравченка.

— А то той чоловік, що тітку привіз.

— А то? — знову допитується Грицько.

— То панночка з бабою приїхали.

— Панночка? Так ви вже з панами зазналися? Через те, мабуть, і батька забули, — виговорював Грицько. — А то по полу що ворухиться?

— То діти. Гетьте, встаньте відтіля! — гукнула на їх Горпина. — Може, дід схотять там присісти.

— Устаньте, устаньте, діти, хай дід хоч на полу присяде, бо на покуті поважні гості розсілися, — бурчав Грицько, чвалаючи до полу.

Горпину наче хто кип'ятком обдав. Тільки що Грицько на поріг — уже і сварка, та ще при чужих людях, та ще й у їх город камінці кида... У неї аж сльози на очах виступили. [...]

— Чого се ти, старий, розбурчався? — спитала Оришка Грицька. — Не на той бік устав, не на ту ногу ступив?

— Не на той. Правда твоя. Старому, бач, усе на заваді. Та ще як свої більше, ніж чужі, шпильки під нігті заганяють, — похнюпившись додав він. [...]

— Тобі все-таки не слід своїх сторонитись-обходити. [...]

— Та що ти все зарядила, обходиш та обходиш! — гукнув Грицько. — Хто їх обходить? Я їх, чи вони мене? От ти кажеш — син у мене, до його горнися. А ти знаєш мого сина? Він ще замолоду все мені навпаки йшов. Хотів я його одружити на Куцівні. Чим би була йому не жінка? І багата, і хорошого роду. Ніт же, підніс чорт Христю Притиківну. От цяця неписана! Чого мені стояло його збити? Може, коли, Господь знає, і душею прийшлося покривити, і гріха

на душу схопити, поки зломив. Що ж він? Почав дуріти. От, як є — дурник.

— Тату, то коли було, — понурившись обізвався Федір, а Христя сиділа червона-червона та, не знаючи, що їй робити, горнула до себе маленького Петрика.

— Давно? — гукнув Грицько підводячись і, як верста, став серед хати. — Давно, кажеш? А після того? Ми ж насилу тебе з покійною одходили, насилу тебе на стежку навели.

Слово до слова — і Грицько влаштував сварку, потім, проклявши невістку Горпину, сина Федора, пішов геть.

— Поїдьмо, поїдьмо, — хапаючись за шапку, мовив Кравченко. — Бо час і обідати, аж кишки підвело. — Горпина тільки тоді догадалася, про що вона забула.

— Тіточко! тіточко! — заплакана кинулась вона надвір. — Постійте, підждіть, хоч пообідаєте з нами. За цим проклятим клопотом і розуму збудешся!

Смачний обід, пляшка доброї горілки підняли настрій.

До борщу ще по одній випили і знову розвеселилися. Гомін та регіт не стихає ні на хвилину. Оришка, вихиливши півтретьої, зовсім знемогла, очі їй сплющуються, голова так і хитається з боку на бік, бере ложку і держалном у борщ умочає. Всі регочуться, і Оришка сама з себе сміється. [...]

— Ти не регочи, Федоре, я знаю, що ти крізь сльози регочеш. І ти, Горпино... А ти, — повернулася вона до Христі, — твоє ще тільки заснувалося. Ти смійся, смійся... А я все знаю. — І стара, переставши усміхатися, підвелася і почала пророкувати: — Тебе горе жде. Тяжке горе тебе жде. Я знаю, я все знаю.

— Що ж ви знаєте? — дивлячись зляканими очима на страшну бабу, спитала Христя.

— Те знаю, — почала Оришка знову пророче, — що спати хочу, — і, усміхнувшись, посунулася з-за столу. Не дякуючи, не помолившись, вона додибала до полу і уклалася аж поза дітьми спати.

— Знемогла старенька. Випила лишню, — зітхнувши сказала Горпина і кинулась тітці помостити.

Обід скінчився. Кравченко і Федір пішли надвір походити, [...] а Горпина і Христя zostалися у хаті. Поти Горпина посуду мила, Христя думала над сьогоднішнім бабиним пророкуванням. [...] Її вид страшний, її голос гучний — все це немало уразило Христю. До того і саме пророкування: «Твоє ще тільки заснувалося...» Що воно значить? Та вп'ять: «Тебе горе жде, тяжке тебе горе жде». Почім вона знає, що мене жде? А каже — мов певно знає... І Христя почала перебирати своє життя. Що воно? Ціла черідка утрат та горя, ціла вервечка випадків, котрі піднімали її угору на те, щоб опустити сторч головою. І тепер хіба не те саме? І тепер вона не холодна і не голодна, і сита, і вкрита. А що буде завтра? Треба Колісникові тільки слово сказати — і вона опиниться на улиці. Спершу, не зучена до розкоші, вона знову стала б до діла, найнялася і то б хліб їла. А тепер? Вся сила її в красі. Не будь уроди — і зразу вона ніщо. Доки ж їй так скитатися, доки сидіти сьогодні вище свого пір'я, а завтра летіти на саме дно глибокого яру, де тільки грязюка та смердота? Їй так хотілося покою та рівного життя, хоч такого от, як Горпина живе. Бувають і в неї гіркі часи, тяжкі хвилини — от і сьогодні. Прийшов свекор, збив бучу, уколів не раз її так боляче. А проте — її ніхто не лишить того, що вона має. Вона знає сім'ю свою, свого Федора, і люди знають, що вона Федорова жінка. А я? Сьогодні панянка, а завтра... може б, ніхто не став і балакати з нею, якби дознався, хто вона.

Сум та туга дужче і дужче давили її серце, їй хотілося перед ким-небудь висповідатись, вимовити своє лихо.

— Горпино! — почала вона сумно.

— А що скажете? Може, і ви спочили б? — спитала учасливо Горпина.

— Ні. Я тобі, Горпино, хочу щось сказати. Таке сказати, таке... Може, ти, як почувеш, то мене і з хати виженеш.

— Оце, як ви страшно почали, — сказала Горпина. — За віщо б я вас з хати виганяла?

— А може, й буде за що. Ти не знаєш. Я тільки одного у тебе попрошу. Не скажеш ти нікому того, що я тобі скажу?

— Кому б же я сказала?

— Як кому? Може, у тебе хто з жінок подруга є? Чоловікові...

— Нема в мене нікого ближчого, як ото діти, — указала Горпина на дівчорі, дивлячись якомсь чудно на понуру Христю.

— А побожишся, що не скажеш?

— Та що се ви? Господь з вами! Хіба чию душу загубили, так я й сама не повірю.

— Не чию-небудь, Горпино, а свою загубила. Ти знала коли-небудь Христю Притиківну?

— Аякже. Ми ж з нею дівували, товаришували.

— Де ж вона тепер, не знаєш?

— А ви хіба її знали? — спитала Горпина.

— Знала. І мені хотілося б знати, де вона тепер.

— Де? Господь її знає, була колись дівка гарна і з себе красива, та, видно, лихо з'їло її, що не вертається. [...]

— А худоби ніякої після батька-матері їй і не зосталося?

— Худоба... Яка ж худоба? Знаю, що був город і наділ був. Видно, Христя припоручила все те Здорові, там коло їх Здрір жив. Здрір і володів ними. Люди кажуть, що буцім він з того і розжився. Тепер багатир став. Коли їхали тією стороною, то бачили його будинок, дранню критий, забороном обнесений. Пан паном... Він у нас у церкві титарем. Своє старе дворище продав, на нове перейшов, а от уже не знаю. Притичине чи продав, чи так попустив. Тепер там жид шинкує.

Христя слухала нахилившись.

— Отак, — сказала вона, — у Христиній хаті жид шинкує.

— [...] А ви ж почім і де знали Христю? — спитала Горпина.

— Де? — сказала та і підвела свою голову. — Хіба ти мене, Горпино, не пізнаєш? Хіба я так перемінилася? Я ж і є Христя. Та сама Христя, що колись жила між вами. Бач, тепер яка я стала.

— Ти... ви... Христя, — забелькотала Горпина, дивлячись на Христю. Мертвого виходця з того світу, здається, не так злякалася б Горпина, як тепер злякалася Христі. У ту саму мить проснулася Оришка.

— А що, вже пізно? Не пора б їхати? — спитала.

— Пора, пора, — заговорила перша Христя.

А тут Кравченко і Федір на двері.

— Василю! Пора їхати! — повернулася до його Христя.

— Я сам за тим ішов. Їхати, то й їхати. Зараз коня прилаштую.

І він пішов з хати. Через півгодини вони поїхали. Намучилася Христя ті півгодини. Вона все сиділа в хаті і стерегла, щоб часом Горпина не завела з бабою річ за неї. Горпина собі як у воду опущена... Коли вже сіла на віз і виїхала з двору, Христя вільніше здихнула.

VIII

— Тепер я вас іншим шляхом проведу, щоб ви бачили всю Мар'янівку, щоб ви знали, яка вона є! — сказав Кравченко, як вони усілися, і повернув свого невіру до церкви.

Вони проїхали тим шляхом, що вів з міста через Мар'янівку. Знайомий той шлях Христі, добре знайомий! По йому бігали її малі ноги, вона і переміряла його ще дівкою, швендяючи з села у місто, з міста додому. По сьому шляху її Кирило у найми одводив, по йому напасть котилася слідом за нею. Отут вона з селом колись прощалася, а там материну домовину стріла. Доїхали-таки її добрі люди, добило те лихо, якого вона сама, не сподіваючись, понесла у рідне гніздо. Все то нерадісні споминки, невеселі думки!

За майданом повинна бути і її хата. Де вона? Тепер тут ціла улица, а колись вона кінчала село. Ото Карпів двір, Карпа Здра... Він, він. Біля його і їх хата. Невже та довга будівля, над котрою висить на хмизині пляшка, її колись оселя? Місце те, та хата незнайома: доступ до неї не через хвіртку, а прямо з улиці; там, де колись у неї був квітник, рожа високо піднімалася угору, барвінок слався по землі, тепер голе бите місце, і замість вікон — двері у хату. Рудий жид стоїть на порозі і прикро позирає на їх невіру, що так прудко котить шляхом. Що то він зориться на коня-скакуна — чи дивується, чому сі прочани не звертають до його шинку? [...]

Всю дорогу Христа була смутна та невесела, наче у воду опущена, нікому слова не проронила, ні до кого не обізвалася. Як склонила голову, коли виїхали з Мар'янівки, та й до самого Куту не розгиналася. [...]

Їй ще тяжче стало дома, ще безодрадніше, коли вона глянула на свою клітку, у яку заперли її, обкувавши золотом, нарядивши в дорогі убори. [...]

Христі хотілося побути трохи на самоті, але Оришка розговорилася, згадала свою молодість і почала весело розповідати про те, як гарно було за часів панщини.

— Що ти тут мелеш своїм дурним язиком? — обізвався Кирило, увіходячи до їх у хату. [...] Де ж пак, розпащекувалася, що за панства краще було. Слухав я, слухав з кухні та й обридло мені слухати. Піду, думаю, хоч спиню трохи.

— Звісно, за панства було краще! Звісно, за його було! Ти жив собі десь за двором, блукав там по полях, що ти бачив? А пожив би ти в дворі, побачив, що там було. Де тепер є так, як тоді було? [...] Зате ж і повій тих наплодилося! — гарикнула [...] Оришка.

Христю наче що ножем ударило в саме серце, вона аж кинулася. Повій, повій — аж свистіла їй у вуха та назва. Це і вона повія. Так, так... повія. Віється по світу без притулку, пристановища, від одного до другого. [...]

— Сердита моя стара, палка, як порох! — почав Кирило. — А все скажу, що дурна. Якби вона звідала те, що мені приходилося звідати, може б, і порозумнішала, а то — баба та й годі. Примірно, каже, тепер гірше стало, чим колись давно було. Ну, гірше, то й гірше. Та хоч сама ж ти не роби людям гіркого. Ніт же, по її гірко, а вона ще й сама гірчить.

— Як сама? Кому ж вона яке лихо заподіяла? — здивувалася Христа.

— Хіба мало було! Та от і ви бачили недавнечко. Підбила ж пана ставок та городи Вовкові та Кравченкові віддати. Звісно, воно на перший погляд і добре — то землю дурно володіли, а то оренди сімдесят п'ять рублів дає. Тільки, по-моєму, воно не по-божому... ні, не по-божому. Панові воно нічого не стоїть, а слобожанам то потрібна річ. Дуже потрібна річ, хоч сімдесяти п'яти рублів і не стоє.

— А чого ж ті сімдесят п'ять рублів дали? — спитала Христя.

— Щоб ті кровопії не дали! Вони знають, де раки зимують: не на молоці, то на сироватці своє здобудуть! Їм треба громаду скрутити, по руках сплутати. От що їм треба. Без сього вони б не скрутили, бо в людей і водопій свій, і город є. А тепер скрутять. Та вже такі як піймають у лапки, то хоч би з душею пустили. Шкода людей! Не по-божому. Ні, не по-божому! — замовив Кирило, припадаючи до чаю. — Та я ще й другого боюся, — передихнувши, почав знову Кирило.

— Чого? — спитала Христя.

— Коли чоловікові нічого теряти, то він на все рішиться.

— На що ж? На що? — запитала швидко Христя.

— На все.

— Як, і зарізати можуть?

— Та як різати, то то, певно, і самому треба виставити. А от темної ночі півня пустити, то інша річ.

— Як то півня? — не догадалася Христя.

— Так. Позвозять, примірно, хліб у тік. Тільки що збираються молотити, а тут не знать звідки огонь узявся — і все дощенту згоріло. [...] Коли з ними не по-божому, то й вони не по-людському! — додав він.

Нарешті Христя зосталася сама у хаті. [...] Одинока, з своїми самотніми думками, вона сиділа за столом. [...]

Життя, справжнє життя заглядало їй у вічі своїм суворим поглядом, будило такі думки, котрі ніколи не западали в її голову, здіймали такі питання, котрі вона досі ніколи не чула. Одинока, на всім світі одинока, вона тепер повинна розібратися серед своїх важких думок, повинна рішити, що вона серед сього бурливого моря, куди їй напрямити свій легкий човен по кипучих хвилях життя? Важкі то питання! [...] Почувалося — нема їй місця теплого, немає кутка нагрітого! Повія... Повія... як вітер віється по полю, як птиця носиться по вітру, так вона по білому світу. Розумний чоловік Кирило, та не дурна і баба Оришка. Одним словом, наче тим ножем, очертила вона її безталанне пробування

на сьому світі. Кирило каже, вона дурна. Ох, не дурна вона, а страшна. [...]

Це зразу щось тріснуло, світонуло. Христя кинулась, підвела голову. Криваве зарево пожежі здіймалося з-за гори, з слободи, і осіяло усю хату. Христя від нестямку кинулась до вікна. Серед чорної темноти наче що роздимало страшними міхами горно, палала хата унизу, над самим ставом. По його сонній хвилі бігали і одбивалися огненні струмочки, з боків жовтіли своїми оселями хати... Щось десь залопотіло, неначе побігло... собака страшенно завилала, ревнула скотина із жаху. Ось і нестямний гук людського лементу роздався над сонною слободою і завихорився разом з цілим оберемком огнених язиків та іскор, що шугонули у темне небо з горілої хати. [...]

— Запалили, запалили! — не вгаває Оришка, бігаючи від нестяму по хаті. — Далєбі запалили! Не я буду, коли не запалили! Де тому огню узятсья? [...]

Аж ген за північ, коли пожежа стихла і зарево згасло, змогла тільки трохи заспокоїтися Христя і лягла спати. Їй не спалося: пригадувались пророчі бабині слова до Кравченка ще в Мар'янівці: «Ти не регочи, бо ти в моїх руках...» І Кирилове слово справдилося: Кравченкове добро перше пішло догори куривом... Оришка каже: «Запалено». Хто ж запалив? Кому б більш запалити, як не своїм? То, певно, на йому мстилися за ставок та городи. За що ж на йому? Чим він винуватий? Хіба він ним володіє, розпоряджається? Чи це предосторога тим, хто володіє? Страшна предосторога! А яка ж буде кара? І крізь сонне забуття Христіна думка забігає вперед, малює картину другої пожежі, пожежі панського дворища... [...]

Ще сонце тільки-тільки що послало назустріч сонній землі дві-три променясті стяги, як Христя з Оришкою, спустившись з гори, повертали дорогою на слободу. Тільки що вони обігнули гору, як перед ними блиснула темная хвиля мутного ставка, а коло неї здоровенними купами чорніла вчорашня пожежа. [...]

— Та так нічого й не вихопили? — спитала Христя одного чоловіка.

— Нічого. Все, що було, тут і ляснуло! — махнувши рукою, сказав він.

— Багато добра пропало! — додав другий. — Удруге не зберешся на стільки.

— Від чого ж воно?

— А Бог його знає!

— Тепер решт Кравченкові! Решт! — спокійно вимовив третій, і всі разом кинулись знову до роботи.

З тієї розмови і з другими, з ким тільки Христа не заговорювала, вона запримітила, що ніхто не жалів Кравченка. Говорили про силу добра, що тут запропастилося, шкодували навіть за коровою, конем, а про Кравченка хоч би хто вимовив одно жалісливе слово, хоч би хто, помилившись, сказав його.

— Де ж сам хазяїн? — нарешті, спитала Христа.

— А Бог його знає. Був тут. Видно, пішов кудись. Та он він блукає, — указав молодий парубок на сіру чоловічу постать, що, мов п'яна, колихалася улицею, простуючи до пожежі.

То був справді Кравченко. Без шапки, без свитки, босий, в одній сорочці, і то розхристаній, ішов він, похнюпившись. Руки, мов батоги, теліпалися обік його, голова закустрана, лице чорне, у сажі, а очі сторч стоять, як у навіженого. Страшно було глянути на його, а глянувши, не можна вгадати, що то був Кравченко, веселий, балакучий Кравченко. [...]

— Це все ви! Ви мені наробили! [...]

Люди не звернули на те ніякої уваги. Вони знали своє — розгрібали купи та заливали огонь. [...]

Христа, мерщій кликнувши бабу, пішла додому. Важка туга лежала на її серці. На її щастя, тільки що вступили в двір, як приїхав Колісник. Христа, наче рідному батькові, йому зраділа. Почалися перекази, питання. Кирило розказував про пожежу. Оришка додавала: «Та його, паночку, свої підпалили». Колісник мовчки слухав. І не сказав ні слова ні Кирилові, ні Орищі. Він кликнув Христю в кімнату і зачинився там з нею.

— Що ти злякалася, дурочко? — спитав він її, беручи за підборіддя рукою і весело зазираючи у її похмурі очі.

— Я тебе, тату, хочу прохати... — почала вона, затинаючись на словах.

— Об чім? Про що?

— Оддам я ті гроші, що ти дав мені, назад. Хай усе буде по-давньому.

— Як по-давньому?

— Так. Хай слобожани володіють ставком і городами.

— Не кажи мені сього. Не кажи, коли не хочеш сердити, — суворо одказав він. — Не буде по їх! Я не хочу, щоб було по їх. Я не хочу паляям привід давати. Я їх знищу, тюрми ними начиню. Вони не бачили ще мене сердитого! — гукав Колісник і, кликнувши Кирила, велів йому передати Кравченкові, щоб не журився, що він дає йому дерева з лісу на нову будівлю, а поки що хай, коли хоче, переходе жити у двір до його.

— Тепер літо, де-небудь перебуде, — додав Колісник і, позіхнувши, вислав Кирила і Христю і зараз ліг спати.

ІХ

Сумним та непривітним став Христі Веселий Кут після того часу. Здається, у йому ніщо не перемінилося; людське нещастя, знявшись огненним вихором, знесло тільки одне Кравченкове дворище на слободі, та й то за допомогою Колісниковою він уже місце розчистив, повітку нап'яв, сохи на хату вкопує... [...]

Частіше і частіше стала вона повертатися до свого пройшлого, до свого життя ще у селі, ще до служби у городі: яке воно здається їй тепер привітне та утішне. Ті невеличкі незгоди, той холод і голод, ті недостачі тяжкі не клопотали і трохи її голови; як квітка у садочку, розцвітала вона під любим поглядом старої неньки. І світ, і люди здавалися такими гарними, на думці одні веселощі. Ох, коли б можна все те назад повернути! Коли б можна цілу вервечку незгод, страждання одним махом руки вирвати з її життя, з якою б охотою вона рвонула! Ніт, не такий писар писав, не таким огненным пером уписав він те на її серці, щоб його можна вирвати. І тепер довіку прийдеться носитися

з тим лихом, до суду не скидати тяжкої ваги його з своєї шиї... віятись... Повія... повія... більше нічого. [...]

Хоч би утекти відсюди куди-небудь, хоч світ за очі, аби утекти! [...]

— Що це з тобою сталося таке? — допитується Колісник, заглядаючи у її похмуре личко.

— Сумно мені тут, — одказує упавшим голосом Христя. — Хоч би скоріше відсюди.

— Куди?

— Куди? У город, на край світу, у пекло... Тільки не тут.

— Чудна! Жила в городі — тобі було сумно, бажала в село. Стала у селі — тебе знову у город тягне. Чудна ти, нігде місця не нагрієш! [...]

А Христя в світлиці собі дума: «Ніхто тебе не пойме... не хоче поняти... одинока, одинока... повія!...»

З того разу вона дала собі слово одмовчуватися від Колісника. Все рівно: кажи правду — не повірять, скажуть, дурущі напустила, покажи сльози — ті сльози ще більше роздратують його. Краще одмовчуватись.

І вона одмовчувалась. Чи питає він — чого сумна? — вона зверне або на голову, або на нездоров'я. Чи лащиться до неї — вона і те ласкання приймає без того запалу, з яким колись приймала, а так, наче дерев'яна або скам'яніла. [...]

На другий день, коли виїхав Колісник, Христі стало ще сумніше, їй здавалося, коли він поїде, то їй світ підніметься: вона не бачитиме його докучливого ласкання, не чутиме старого пестливого голосу. Хоч це не буде нагадувати їй про її гірку долю! А як поїхав, як скрилася з очей його повозка, як зосталася вона самотою у хаті, несподівана і нестямна туга обгорнула її душу. Він учора казав: «Ти ж мені найближча й найдорожча». А сьогодні так клопотався, щоб їй не було без його сумно... Чи турбувався б він, коли б вона не була дорога для його? Чого ж її серце не приймало близько того клопотання? Хіба їй є хто ближчий від його? Нікого ж немає. Поговорити ні з ким. Спершу баба Оришка частіше забігала поговорити, тепер і вона сторониться від неї, оббігає. Що ж вона — чума, пошесть лиха, що усі її цураються, усі обходять?.. «Ох, несила ж моя далі так бути,

таке переживати!» — беручись за голову, думала вона. І, згадавши про вчорашній наказ гуляти, схопила платок, нап'ялася і пішла, не сказавши нікому ні слова.

Христя, гуляючи, випадково зустріла свою колишню сусідку Одарку, яка разом з дочкою і сином варила на узліссі кашу для косарів.

— Кажи ж мені, Христе, розкажуй усе за себе, — замовила Одарка. [...] — Не втаюй нічого. Ти знаєш, як я тебе любила і люблю. І матір твою любила, і тебе за рідну сестру маю. У селі, як дозналися, що то ти була у церкві, — Горпина по всьому селу рознесла та все просе: «Не кажіть, будь ласка, Федорові. Як призналася, — каже, — що вона Христя, то мов мені ніж у серце вгородила. Так у той час і подумала: це ж вона за моїм Федором прийшла!» Так ото, як дозналися у селі про тебе: «Нічого, — кажуть, — видно, вірою і правдою Колісникові служе, що в такі шовки нарядив її». Одні завидують, другі лають. А я думаю: «Як можна другого судити, а про себе ніхто нічого й не скаже. Може, думаю, лиха година заставила ті шовки начепити, може, коли б можна давнє вернути, то чоловік дав би одну руку одтяти, аби воно вернулося», — весело торохтить Одарка, ведучи перед. А за нею Христя — похилилася. Іде і, мов граблями, волоче за собою ногами свіжі покоси.

— Чого ж ти отстаєш, Христе? Ти знову плачеш? — повертаючись, питає Одарка. — Хіба воно справді так недобре тобі живеться? Кажи ж бо!

— О-о-х! — зітхнула важко Христя. — Що мені казати тобі? Ти сама добре усе одгадала. Коли б ти знала, яка мене туга їсть, який жаль проймає. Після того разу, як побувала я у Мар'янівці, як своїми очима побачила своє давнє, не найду я собі покою. Усі люди — як люди, у всіх є про що клопотатися, об чім боліти, є те, що тягне до себе, життя скрашає... і в мене не без його. Тільки другі ним живуть, а я — я ночами боюся пригадати... У других воно під боком, а в мене... глибокий і непрохідний яр нас розділяє. Я — по сей бік, воно — по другий. І видно мені його, і мане воно до себе, і хочеться мені перейти. Та от і досі тиняюся, не знаходжу переходу. І не знайду, здається,

ніколи. Так і тинятимуся, доки не пропаду або не звалюся у той яр глибокий... — Христя зітхнула і замовкла.

— Щось не розберу я тебе, Христе, про що це ти кажеш, чого жалієш, за чим шкодуєш?

— Не розбереш? Трудно те, Одарко, тобі розібрати? Добре тобі, сама ти кажеш: у тебе своє хазяйство, чоловік, діти... А в мене? Оце шовкове ганчір'я, що почепили на мене, щоб я другим очі скрашала? І ніхто тебе не питає: чи до душі воно тобі, чи по серцю? Носи та тиш другого. [...] Хіба ж це життя, Одарко? Хіба такого життя мені бажалося?

Х

На третій день Колісник вернувся сердитий та хмурий. [...]

На четвертий зрана сидів він у світлиці і пив чай, що Христя наливала. Знадвору у розчинене вікно доносився якийсь гомін: чувся чужий чийсь голос і Кирилів.

— Тут такої, парубче, немає, — казав Кирило.

— А мені хазяїн і хазяйка веліли у двір іти і спитати Христі Притиківни.

Христя, почувши своє мення, кинулася до вікна. Підійшов і Колісник.

Коло замчища стояв перед Кирилом молодий парубок і держав у руці щось кругле, у білу хустину загорнене.

— Що там таке? — гукнув Колісник.

— Та се парубок з Мар'янівки, — одказав Кирило. — Шука якусь Христю Притиківну. Я кажу, що такої у нас зроду не було, а він одно домагається, що сюди.

— Хто ти, парубче, від кого? — спитав Колісник.

— Та я з Мар'янівки, від Здора.

— Чого ж ти?

— Хазяїн і хазяйка прислали Христі стільників. Ще й наказували беспремінно доставити і самій Христі до рук дати.

— А ти вже, кажеш, усе про себе розплескала і комерцію завела! Бери ж, коли до тебе, — grimнув Колісник і, повернувшись, пішов у кімнату.

Христя пережилилась у вікно і взяла у парубка зв'язку. Руки її тремтіли, сама вона, як огонь, горіла, а з-за парубка дивився на неї Кирило, мов до його устав з того світу батько. [...]

«Ну та й день сьогодні видався! Уже й день!» — думав сам собі Колісник, ходячи по садку на сонячній спеці. [...] Уже все за себе розплескала, позаводила зводні якісь. Це ж усе дійде туди, куди треба доходити. Будуть ті, що донесуть до жінки і вложать в її уха. І так мені життя немає через неї, а тут ще — на та цить!» [...]

— Пане! А пане! — гукнув Кирило.

— Чого?

— Тут до вас чоловік приїхав!

— Який там чоловік? Чого? — допитувався Колісник. [...]

— Здрастуйте, — привітався до його приїжджий середніх літ чоловік у синій суконній каптаніні, у добрих юхтових чоботях, у картузі замість шапки. [...]

— Здорові, — одказав Колісник, заглядаючи у ясні приїжджого очі.

— Я до вас по ділу, — сказав той, виступаючи уперед. [...] — Я чув, ви ліс продаєте. [...]

— Продаю, — одказав Колісник. — Коли добрий купець знайдеться, чому не продати?

— Та так, так. Так от я, їдучи на луку, і завернув до вас попитати, як ви продаєте: чи увесь, чи по частях?

— А ви ж хто такий будете? Звідкіля?

— Та я Карпо Здір з Мар'янівки. Ви, певно, мене не знаєте, а от... — і Карпо знову зам'явся. — Христя знає.

— Яка Христя? — геть дивлячись убік, щоб не стріватися з веселим Карповим поглядом, спитав Колісник.

— Та вони у вас живуть. Давні мої знайомі, сусідами колись жили. Жінка моя бачилась з ними.

— То ви до Христі чи до мене? — не видержав Колісник і приснув Карпові, кинувши на його свій суворий погляд.

— Ні, до вас, — спокійно одказав Карпо, граючи веселими очима. — Ліс же не Христин, а ваш...

— Я лісу не продаю! — випалив знову Колісник, червоніючи увесь, як буряк. Карпо здвигнув плечима.

— А коли не продаєте, то вибачте, що потурбував. Прощайте! — вимовив він, усміхаючись, і пішов на гору, помахуючи батіжком. [...]

«Так от відкіля той мед! Он чого вони задобряють ним. Мужик, кажуть, дурніше ворони, а хитріший чорта!» — думав Колісник, все далі та далі даючи волю своєму гніву. [...] «Так он воно до чого йдеться! Он куди вони усі горнуть. Моє добро упоперек горла їм стало. Моє добро їм завадило. Хотять мене кругом обійти, облутати, щоб його посісти. І Христя туди... і вона з ними... Я ж їй притулок дав, я ж її з того гнилого рову, в яким вона була, витяг, поставив на ноги. І от тепер се мені дяка від неї! Спасибі! Спасибі! Не ждав я сього від тебе, Христе! То-то ти по Мар'янівках вієшся, то-то ти про себе усюди клепаєш. Аж воно, бачу, он через віщо. Підожди ж, галочко! І на тебе є у мене пута... Тихо тобі в мене, покійно, не голодна й не холодна ти. А от, як замість тонких полотен ряднина обгорне твоє тіло і розтиратиме його, замість сукнів та шовку драна сірячина прикриє тебе... шматок цвілого сухаря, а не булки стане упоперек твого неситого горла, то пізнаєш ти те добро, яким я тебе наділяв. Прийдеш ти знову до мене, у ногах лазитимеш, будеш скавучати, як собача... Вон! Вон! з мого двору, з мого добра, повіще! З мого добра... Де ж моє добро? Де воно? — знову ударив у його голову інший стрій думок. — Цей Кут, сі поля, ліси... хіба воно моє добро? Невеличка карточка двору серед міста, невеличка хаточка на тій карті — от і все. Та й там є той, хто тебе не пускає... А се все... Де ті містки, що я строїв, де ті греблі, що я робив? Усі ті гроші тут сіли. Сей Кут всі їх злопав, мов та прорва по весні, що гатиш-гатиш її — і нічим не зупиниш бистрої течії... Все це на чужі гроші добуто... треба ж їх колись віддати. Коли? — Колісник схопився обома руками за голову і нестямно забігав по садку. — Хіба ніхто не знає про се? Усі знають. Торік трохи-трохи не обвалилося на його нещастя. Він так і знав, що Лошаков доконає його, Христя вивезла, вона помогла. Христя... ох! чи вже ж тепер і ти проти мене? Ти хоч і повія, а все ж найдорожча і найближча до мене... Ні, ні», — сказав він уголос і, постоявши трохи, знявся і мершій пішов до хати.

— Збирайся, у город поїдемо! — скрикнув Колісник, аж Христя кинулася і, підвівшись, звела на його свої заспані очі. Вона справді спала. Неміч і сльози приспали її.

— Чого баньки на мене витріщила? Збирайся, кажу, у город поїдемо, — сказав удруге Колісник.

— У який город? Чого?

— У який? У губернію. Тут уже і так добре надихалися польового повітря, дай Боже видихати.

«У губернію їхати!» — ударила думка у голову Христі, і очі її радісно заграли.

— Коли ж їхати? Зараз... — хотіла сказати Христя «збираться», та промовчала.

— Коли ж зараз їхати? Завтра або післязавтраго.

— Мені недовго збиратися: плаття зложила, зв'язала — от і все. Слава Богу! Коли б скоріше те завтра або післязавтраго! — не видержала Христя.

Колісник неймовірно глянув на неї. Христя вся сяла радістю.

«Чи раділа б вона, коли б що мала проти мене?» — подумав Колісник. І інший, покійніший стрій думок обняв його. А може, і її піддурюють, підводять.

XI

Через два дні вони поїхали. Ніколи Христя не почувала себе такою веселою та утішною, як у ті два дні. Ожила, розцвіла, мов на світ знову народилася. І він їй здається такий красний та привітний, і люди такими добрими та ввічливими. [...]

Колісник, як їхали селом, похнюпився і не дивився нікуди, зате Христя розглядала все, повертаючи голову то на той, то на другий бік. Кожна хатина, кожна місцина була їй відома, з кожною чим-небудь та в'язалося її минуле. [...]

— Коли б ти знала, — обіззавсь Колісник таким жалісливим голосом, що Христя аж струснулася, не признавши, — коли б ти знала, як мені не хочеться їхати у те трекляте місто!

Христя мовчала. [...]

— Ось незабаром земський наїзд буде. Перевези, кривий коню, через вороже становище! Перевези... Куди тобі перевезти трьома каліченими ногами... чує моє серце: не зносити тобі, Косте, голови на своїх плечах! — пророче вимовив Колісник і зтих. [...]

Проїхали чимало мовчки.

— Он уже світить моя мука своїми злими очима! — промовив Колісник, підвівши голову.

Христя глянула — ген за горою, наче догорівше пожарище світило, жовтуватий світ гойдався, тремтів в темному мороці. Христя пізнала, що то вони вже доїжджали до міста.

— Я устану на базарі, а ти їдь до Пилипенка в гостиницю. [...] Хоч Пилипенко і ворог мій, та там кращі номери... Жди мене, я заїду за тобою, — шептав Колісник, уїхавши в город. [...]

«Старе, що мале», — подумала Христя, і непримітний жаль ущипнув її за серце, їй зразу так стало сумно та гірко. Літ вісім тому назад її вів сюди Кирило, утішаючи та розважаючи, тепер вона їхала, їхала рядом, як рівна, з хазяїном Кириловим, і їй приходилося утішати його... Таке життя! А хто знає, що далі буде? Чи не прийдеться, бува, їй голій і босій зимньої пори переходити знову через се місто, простуючи додому, і критися темними улицями, щоб з ким не стрінутися, щоб хто не пізнав?» [...]

А де тепер Марина, де Довбня? Хоч вона, може, і досі сердита на мене, а я все-таки завтра піду розшукаю її. [...]

На другий день, п'ючи чай, вона розпитувала горничну, що прислуговувала їй, чи не знає та Довбні.

— Довбні? — здивувалася та. — Та хто його у городі не знає? Не було того чужого тину або забору, під котрим він би п'яний не валявся. Зовсім з кругу спився.

Христі боляче було слухати такі приповістки за Довбню. Живучи у його, вона бачила і його серце добре, і те, що Марина зовсім не гляділа, як слід жінці глядіти, свого чоловіка, часто п'яного випихала надвір, хоч він цілу ніч витупцюється під вікнами, називаючи її всякими ласкавими назвами і Христом-Богом молячи упустити в хату.

— А де він живе, не знаєте?

— Та кажу ж вам, з кругу спився! — одрізала горнична. — Голий бігав по городу. Скільки раз його і в шпиталь брали — не помагало. Казали, треба везти у губернію, туди, де божевільні. Та щось оце і не видно його — певно, одвезли.

— Він, кажеться, був жонатий. Жінка жива його? [...] Не знаєте, де вона живе?

— Не знаю. Казали, там десь на кінці міста. — І горнична назвала мення хазяїна.

Христя, напившись чаю, зібралася і пішла прямо, куди напрямляла її горнична. Їй довго прийшлося іти, все допитуючись, де такого-то хата. Насилу знайшла вона її аж на самому краї міста. Над ярком, куди вивозили і скидали всяку городську нечисть, стояла одним одна хатина, не обгороджена, з дірчавою оселею, з пузатими стінами, кривими вікнами і увійшовшими у землю дверима. То і була та хата, де мала пристановище Марина.

Насилу, згинаючись, щоб не вдаритись, улізла Христя у ту конуру. [...]

— Здрастуйте! Хто тут у хаті?

— А кого вам треба? — почула Христя незнайомий охриплий голос.

— Чи Марина тут живе?

— Яка Марина?

— Марина. Довбниха.

— А нащо вам? — запитав той голос. — Я — Марина! — одказало, і темна постать підвелася з полу.

Христя зобачила перед собою високу молодицю з широким обрюзглим лицем і заспанними очима.

— Марино! — затаюючи зітхання, з ляком вимовила Христя.

— Я — я Марина, — казала та, підступаючи до Христі і заглядаючи прямо у вічі.

— Марино! Не пізнаєш мене?

— Хто ж ви такі будете? — потягаючись, спитала та Христю.

— Христі не пізнаєш? Я — Христя!

У лице Марині наче хто бризнув водою. Заспані очі широко розкрились.

— Христе! се ти? — скрикнула Марина. — Яка ж, і не пізнати тебе — зовсім пані!

— А в тебе тут як пуста, та темно, та нечисто! — не видержала Христя.

— Еге, отак довелося жити. Все пропив той п'яниця. Все доценту, поки і сам з колу не спився. А ти ж де взялася? Тут живеш чи приїхала?

— Ні, я мимоїздом. Зосталася на день — на два. Сумно самій, піду, думаю, розшукаю знайомих. Та це згадала про тебе та й прийшла. Насилу допиталася.

— Спасибі тобі, що не забула, — подякувала Марина. — Сідай же, сідай. Отам коло столу сідай. Не бійсь, там чисто. Вчора стерла, — додала вона, дивлячись, як Христя боязко озиралася, де б їй вибрати таке місце, щоб присісти.

Христя присіла. У неї мороз поза спиною драв від тих злиднів та убожества, яке вона тут стріла. [...]

Марина так розписувала їй свого чоловіка, що Христі здавалося, от-от двері розчиняться і увійде він у хату, світячи своїми божевільними очима.

Двері справді розчинилися, — Христя аж струснулася, — в хату увійшов височенного росту москаль. [...]

— Марине Трохимовне! Наше вам! — привітався москаль, підходячи до Марини і простягаючи руку. Та, усміхнувшись, подала свою, і москаль так її здавив за пальці, що та, стрибнувши, засичала і з усієї сили гепнула його межі плечі. Москаль реготався, а Марина стрибала по хаті та махала рукою.

— Бодай тебе кат так поподавив! — лаялась вона.

— Ничавось, ничавось. Ефто здорово! — сідаючи на другім кінці столу, казав москаль.

Христя подивилась колом себе. «Оце той халамидницький притон!» — подумала і знов боязко озирнулася.

— А ефто што у тебе за барышня? — спитався москаль, указуючи на Христю.

— Се моя подруга, а не баришня, — одказала та.

— Понимаемсь. [...] А позволте спросить. [...] При должности какой состоите али гулящая?

Христю мов хто у правець поставив від того питання, вона аж скорчилася.

— Ну, от уже і почне! От і почав! — крикнула Марина. — Тобі яке діло? Заськи! Не знаєш?! [...]

— Вот у меня в солдатском кармане осталась завалыщая копейка. На! тащи! — сказав москаль, витягнувши з кишені семигривеника грошей і брязнувши ним об стіл.

— Ні, ні, — кинулася Христя. — Бога ради, не треба! Я нічого не хочу! Спасибі вам! Я прийшла одвідати подругу.

— Ну, ты не хоч, так, может, кто другой хочет, — сказав москаль, посунувши семигривеника до Марини.

Та покірно взяла, зап'ялась платком і вийшла з хати. [...]

Вернулась Марина, несучи в руках пляшку горілки і під рукою півпалянички. [...]

Христя ще посиділа трохи, послухала, як Марина жартувала з москалем, випиваючи по повній, потім підвелася, попрощалася і пішла.

— І к бісу, коли не хоч! — сказала Марина, як Христя на її прохання посидіти ще не здалася. — Ніс копилиш — к бісу!

XII

Того ж дня увечері заїхав по неї Колісник, і вони поїхали в губернію. Всю дорогу він був сумний та неговіркий, ще мов сумніший, ніж як виїжджали з Кута. Христя думала про Довбнів, не питала, чого сумує старий, він мовчав.

Приїхавши другого дня надвечір, він зразу пішов на свою половину і заперся. У Христі серце болісно занило, як вона глянула йому услід: похнюпившись, поколихав він, наче п'яний. [...] Їй здавалося, що він повинен її кликнути, вона сама поривалася скільки раз іти до його, чи не виговоре він перед нею свого лиха і чи не повеселішає хоч трохи. Та кожен раз її зостановлювала перед зачиненими дверима думка: він утомився з дороги і спить. Хай завтра. Так Христя і заснула. А Колісник?

Він, поставивши світло на невеличкому столику в головах кроваті, ліг на спину, понурим поглядом озираючи хату. По стінах, оббитих темними шпалерами, по глухих кутках

снували тіні, одна біла оселя виблискувала, обдаючи хату збіда-жовтуватим кольором. У тому жовтуватому мороці по темних стінках снують його злякані думки. [...]

Що він тільки не витворював на своїм віку? Яких темних діл, людських сліз не лежить на його душі. [...] Мчався і от до чого домчався. Тепер він сидить рядом з панамі, більше — сам пан. Одно слово, Колісників Кут, колись графське гніздо, тепер його... Його, його. Та як йому воно досталося, якими скритними доріжками дійшло? Кинься земство до своїх грошей — і Кут, і все пропало. Пропала і слава. Праця цілих років, турботи довгих часів — усе наче помелом змете. Колись йому Загнибіда, теж не гіршої руки крутій, казав: «Ой, дограєшся ти, Косте, до свого. Опечуть і тебе колись, та так опечуть, як ще ти нікого досі не пік». Гляди, лишень, чи то не було пророкуванням. Чує його серце, настає та пророча хвилина. От земський наїзд швидко. Він був у Рубця, і Рубець якось здалека усе закидав, що треба б хоч раз повірити земську скриньку. Його ті слова, мов холодний ніж, доторкалися до його душі. [...] Перший зроду раз він почув такий нестямний страх. Серце стало, кожна жилочка перестала кидатись, у кожному суставі похолонуло. Він чув, як у його волосся на голові жмутом піднімалося угору, очі наче хотіли вискочити з баньок... а кругом ходором ходив світ. В тому неясному мороці сотні тисяч колихалося народу, ревучи та гукаючи: «Так йому і треба! Собаці — собача і честь!» [...]

З дня на день Колісник робився все чудніше та чудніше. День спить, ніч гуляє, часто сам з собою балакає. «Ану погадай, Косте, чи то й на сей раз перевезе тебе кривий кінь? — питав він сам себе. — Перевезе! Не перевезе! Перевезе! Не перевезе!» — казав він, розтуляючи раз по раз то той, то другий кулак і з острахом позираючи на свої долоні. Потім утихне, задумається. «Хоч би одна близька душа біля тебе!» — скрикне і сумний та похмурий заходе-засновигає по хаті.

Так проходили дні за днями. Колісник і ногою не виходив з хати. Не виходила і Христя нікуди. Їй бажалося провідати Довбню, та як його кинути татуса самого?

А тим часом наближався наїзд. По городу ходила чутка, що цей наїзд повинен бути дуже цікавим, що годі так на слово вірити виборним членам, пора хоч раз гаразденько подивитися, що ким зроблено і чи цілі, лиш, припоручені декому грошики. [...]

Багато ходило по городу судів-пересудів, та не чув того нічого Колісник, сидячи дома. Раз до його прислали з управи довідатися, чи приїхав. Так він сторожа вилаяв і прогнав. Удруге прислали бумагу: давай отчот наїзду. Колісник ще більше задумався. Потім почав щось писати. Одно напише — порве та знову друге починає. І знову рве, і знову пише. З тиждень писав він, а потім на все махнув рукою і повеселів. Христя бачила, що то якась непевна веселість була, оже мовчала. Та й що їй було казати! На другий день він почав наряджатися.

— Куди се? — спитала Христя.

— В управу. У нас тепер наїзд. Забула?

Довго він наряджався і вийшов до неї вибілений та вичищений.

— От що, — сказав він, мнучись, — не забувай свого завіту: мене не стане — помолися за мене!

Христя скинула на його здивований погляд. Колісник надівав верхню одежу.

— Ти б, може, пішла провідати Довбню? — спитався і пішов.

«А справді? — подумала Христя. — Піду. Чи признає-то він мене? Все рівно: не признає — сама признаюся. Може, йому полегшає, коли побаче, що не всі одвертаються від його, як жінка одвернулася». І Христя, прибравшись, пішла в шпиталь. [...]

— Довбня? Довбня, — замовив смотритель. — Був такий у білій гарячці. Здається, видужав. Я зараз. — І він метнувся у другу хату, а звідти вийшовши, сказав, що вже третій день, як Довбня виписався.

«Отак же! От і зібралася провідати! — подумала Христя, вертаючись додому. — Де ж тепер його я стріну? У кого спитаю?» [...]

Думки її, плутаючись та нанизуючись одна на другу, черкнулися Колісника. Чудний він став. Коли б ще не позбувся розуму. Он сьогодні таке щось наплів перед тим,

як виходив. Ну що, як, не дай Боже, позбудеться? — і її наскрізь пронизав якийсь гострий холод.

— А-а, Христе! Здорова, чорноброва! — роздався коло неї знайомий голос.

Христя підняла голову — перед нею стояв Проценко. На всій улиці не було нікого, тільки їх двоє.

— Де се ти була, моє давнє кохання? — питав він, зазираючи у її похмурі очі.

— Я? Була в шпиталі. Ходила провідати Довбню.

— Шкода, опізнилася! Він уже третій день як виписався...

— Так мені і там сказали. Де ж він тепер?

— Де? Певно, добрався до першого шинку та й засів там. Чого ж так гостро на мене дивишся? А ти і трохи не перемінилася. Ще мов краща стала. Ох, шельмовство! Ходім, я тебе проведу.

— Коли нікого на вулиці немає, то тоді й проведу, — виступаючи вперед, ушпигнула Христя.

— Чудна ти! Був колись вільний птах, та пообрубували крила, — одказав він, поспішаючи за нею.

— Ага, знайшлися такі! — усміхнулася вона.

Пройшли скільки ступнів мовчки.

— Чого це вас нігде не видно? То, бувало, до Костянтина Петровича забігаєте провідати, а тепер і ви одцуралися.

— Мошеник твій Костянтин Петрович! Плутяга! Он то що! — випалив він.

Вона звела на його здивований погляд.

— Як саме?

— А так: накрав земських грошей, накупив собі маєтків.

— Яких?

— А там Кут купив у якогось грапа, чи що. Чорт його знає! Тільки двадцять тисяч не долічаться. Сьогодні там у земстві таке, що тільки держись! Під суд його оддали.

У Христі перед очима заходили зелені кружала. Все, все її тепер стало відомо — і його чудні речі, і його запеклий сум. Так он воно що!

Їй здавалося, що земля під нею колишеться і її хитає. Вона не йде, а біжить, а їй здається, ледве ногами пересуває, вони у неї мов не свої.

— Та чого ти летиш, як навісна? — гука він на неї. Вона чує, що далі нема їй ходи, недостає чим дихати — світ витушкою крутиться кругом неї. Вона стала під забором передихнути, спочити трохи.

— Ага! — радісно граючи очима, сказав він, підходячи до неї. — До самого живого дійшло? Що, тепер знову на розпутьтя? Знаєш що? Коли не хоч пропасти, кидай мерщій свого старого дурня! Та і наймайся до моєї жінки у горничні. Тільки анічирк! Добре буде, Христе! Я не забув давнього, — важко дишучи і метаючи очима стріли, казав він. — Все я пам'ятаю, все. Мені хочеться тобі яке-небудь добро зробити.

Перед очима її зовсім зникнув світ. Замість його темно-зелений морок клуботав кругом неї.

— Геть від мене, іроде! сатано! — нестямно скрикнула вона і пустилася наче стріла від його.

Вона нічого не бачила, не чула. Не бачила, як він зло подивився услід їй, не чула, як гріко вимовив: «Ну-у! я ж тебе доїду, шлюшище!» — і, повернувшись, пішов далі.

А вона не йшла — летіла. З-під воріт одного дому собака гавкнула і погналася за нею. Та куди тій собаці догнати її? [...]

Ось уже вона і в своїй улиці, он уже і той дім, де вона живе, видно. Ще трохи, ще — і вона до рундука добігає. Двері з улиці там завжди заперті, і, щоб увійти, треба дзвонити. Вона забула про те і з усього розгону налягла на половинку дверей. Ті на сей раз не були заперті і з грюком розчинилися. Вона кинулась уперед і як укопана стала... Перед нею на піддашковій бантині на товстому шнурі спокійно висів... Колісник. Христя хитнулася, скрикнула і з усіх чотирьох повалилася навznak. Під рундуком тільки загуло, як вона упала.

XIII

— Де се я? Що зо мною? — були її перші слова, коли вона прийшла до помки.

Кругом тихо, темно. Щось шелестить під нею. Та се солома! Звідкіля? де вона взялася? А то що угорі, з глухого куточка сіріє? Кругом так вогко, сумно. Се вона у льоху

чи під землею? І то крізь оддушину доходить неясний світ. Господи! як вона піймана сюди, чого і за що піймана?

Вона підвелася, сіла і почала пригадувати. Голова у неї крутилась, у вухах дзвонило, а їй здавалося, що земля під нею тіпається і її хитає. Від немочі вона знову лягла... щось пробігло по лиці, щось укусило за шию. Вона махнула рукою і роздавила блощицю!

Як нависна вона скочила — зразу усе пригадала. Так, так — вона перед собою бачить Проценка, він їй щось шепче: «Добра тобі хочу — іди у наймички до моєї жінки». Що вона сказала? Не діждеш! Вона пам'ятає, як кинулась від його. Пам'ятає, як добігла до рундука, ускочила в двері... І перед нею зателіпався на вірьовці труп Колісників. Серце у неї заболіло, щось важке підійшло під горло і, наче руками, здавило. Далі все повилося забуттям-темнотою.

То було з нею... а тепер? Де вона, чого сюди забралася? Хто її закинув сюди?

Як не пригадає Христя, як не розкидає свою споминку — нічого не пригадає. [...] Оце так! Ще вчора була між людьми, їх клопоти клопотали її, а сьогодні одрізана від їх навіки сими чотирма стінами. Ще вчора качалася на м'якій перині, панувала, а сьогодні — на гнилій соломі, у тюрмі. Так се та напасть, про яку плескала баба Оришка. Господи! за що ж, про що? Кому вона лихе заподіяла, кому хоч бажала чого злого? [...]

Ось наче над її головою щось загарчало, і непримічені нею двері розчинилися.

— Эй, ты! Спишь там али околела? — хтось обізвався. — По-барски почивать изволишь. Подь сюда. [...]

Христя підвелася — на дверях стояв москаль.

— Да живей, живей! Что, словно неживая? — гукав він на неї.

Невмита, нечесана, вона як устала, так і пішла за ним, думаючи, на яку ж се нову муку ведуть її. Її увели у якусь здорову хату.

— Посиди здесь. Паабажди, сейчас пристав выйдет.

Тоді тільки догадалася Христя, що то вона була в чорній при поліції. І ще більше здивувалася, коли перед нею появився Книш.

— Ага, се ти, прачко, се ти, співухо? — замовив він. — Що ж, ти добре виспалася у моїй панській опочивальні? Опочивальня добра, і м'яко, і тихо, не то що в Колісника на перині.

Христя, стоячи перед ним, заплакала.

— Чого ж ти плачеш? Хіба я тебе б'ю? — пронизуючи її гострим поглядом, сказав він. — Годі ж, годі. Перестань. Скажи краще, що ти знаєш про Колісника. Чого він повісився? Може, сама і помагала?

— Я? Я якби знала, що таке буде, то нізащо із дому не йшла.

— Хіба тебе дома не було? Де ж ти була?

Христя розказала все, все, як було, не втаїла і того, що Проценко нашіптував їй. Книш тільки свиснув і заходив по хаті, позираючи скося на Христю.

— Що ж ти тепер будеш робити? — не швидко спитав він після того, як вона замовкла.

— Що ж мені тепер робити?

— Станеш у горничні до Проценка?

— Чого я там у нього не бачила? Мені коли б вернули мою одежу.

— Угу. Одежу? — промугикнув Книш і знову заходив по хаті. — Ти краще зостанься у мене.

— Чого я тут зостануся? Щоб блощиці з'їли?

— Ні, не там. Не в чорній. А там, на моїй половині.

— Та й що?

— Та й нічого: і одежу свою візьмеш, і оправити тебе швидше можна. А то, знаєш, поки діло скінчиться, то справді блощиці попотнуть.

У Христі голова похилилася. Он куди знову кинула її доля, он на яку стежку направило її безталання. А вона думала уже... Що вона думала? Ні, ще вона не пропаща, коли її врода не зносилася. І Христя так спідлоба стрільнула на Книша своїми чорними очима, що по його широкому обличчю наче сонце заграло.

— Так ти... согласна? — затинаючись, спитав Книш і, підійшовши, узяв її за круглу борідку.

Христя лукаво опустила очі.

— Ну, глянь же! Глянь на мене! — увесь тіпаючись, зашептав він.

— Я нічого не їла. Мені їсти хочеться, — придавлюючи злегка своєю щокою його руку, мовила вона. Він, наче що опекло його, зразу висмикнув руку.

— Іванов! — гукнув.

Перед ним наче з-під землі виріс москаль.

— Одведи її до мене. Та дай їй їсти. Самовар готов?

— Готов, ваше вскоблагородіє! Слушаюсь, ваше вскобродіє! — І він повів Христю на приставську половину.

А ввечері Христя удвох з Книшем уже розпивали чай. Пляшка рому стояла на столі. Книш раз по раз підливав з неї у свій і без того темний стакан. Лице його, як жар, жевріло, а очі, наче розпалені углі, горіли. Він вів веселу розмову, щипаючи раз по раз її пухку щічку. Христя пестилася, то опускала очі додолу, то стріляла ними так, наче наскрізь хотіла Книша пройняти. Їй було весело. Теплий чай, привітна розмова і гріли, і веселили її. Один раз, коли вона протягла руку до пляшки, щоб собі у чай налити, їй здалося, наче синє Колісникове лице з зажмуреними очима виглянуло з-за пляшки. Вона струснулася і линула рому більше, чим треба.

— Що ти, злякалась чого? — спитав Книш.

А вона зиркнула на його. Ухопила стакан.

— Давай пити! — скрикнула, цокнулася з ним і за одним махом не залишила нічого в стакані.

В голові у неї зашуміло, ув очах іскри зайнялися. Своєю червоною та, як огонь, гарячою щокою вона склонилася на плече до його. Перед її п'яними очима стала її давня доля, та доля, коли вона була ще співачкою і вихвалася перед людьми своєю гульнею, своїми запоями... [...]

Минув тиждень. Той тиждень тільки і було говору та гомону по городу, що за Колісника. Виявилось, які порядки заведені в земстві, скільки перейшло через Колісникові руки грошей, які трати оправдані, які ні.

У наїзді піднялася така буря, така завірюха — світу не видно! «То що ми одно балакаємо та балакаємо? Хто сповне крадіжку, хто верне втрати?» — спитався Лошаков. «На управу!» — кричали одні. «На того, хто неохайно ди-

вився за громадським добром», — піддавали другі. «Під суд усіх!» — гукали треті. Предсідатель і члени як тінь ходили. «Оце невинне спасіння! Оце лихо! Чим ми винуваті? — оправдувалися ті. — Хто вибирав усяких плутяг та пройдисвітів?» [...] Та тут саме предсідателя викликали. На його мення прийшла нужна бумага від уряду. Що то? Може, знову яка напасть? Через скільки часу той вернувся веселий з папером в руках. «Панове! Радість! Велика радість!» — «А що таке?» — «Губернатор прислав духовне завіщаніє покійного. Веселий Кут, на куплю котрого Колісник узяв двадцять тисяч земських грошей, він передає земству». — «Ура!» — хтось гукнув. «Ура!» — піддержали другі. «А знаєте, він чесний чоловік був! Чи другий би зробив так? Ніколи! Дурний тільки! Виявив би усе перед нами, сказав: беріть моє добро. І ми б йому простили його провинність, ще б і на місці дослужувати zostавили. А то так запакував себе! Шкода!» — І всі загомоніли про нещасну долю людську.

Одного вечора Книш сказав Христі, що його незабаром переведуть служити в місто N, і запропонував поїхати їй разом з ним.

— Туди я нізащо не поїду.

— Чому?

— Там усе знайомі люди. З села наїдуть.

— А тобі що?

— Нічого. Тільки я не поїду туди.

— Ну, а в друге місце?

— Звідси нікуди не хочу. Я б одного бажала: коли б ви пристроїли мене тут де-небудь.

— Де ж я тебе пристрою?

— У гостиниці де. Сказали якому-небудь гостинникові, щоб дав мені хату.

— А платити хто буде?

— Не без добрих людей, — зітхнувши, одказала Христя.

— Гуляй, значить!

— Що ж мені більше робити? — трохи не з плачем вимовила Христя. — Другі гірші від мене, та в їх усього є. Я тільки одна дурна така, що досі нічого не нажила.

Розмова на який час запнулася. Христя сиділа похнюпившись, Книш мовчки міряв хату своїми довгими ступнями.

— Дурне ти надумала, — сказав він перегодом. — Тобі зо мною краще буде. То біганина та неспокій, а то хазяйкою дома жила б у мене.

— Була вже я такою хазяйкою, — знову зітхнувши, сказала вона.

— Як хочеш. Я не держу тебе. Кажу тільки — тобі гірше буде.

— Уже не буде гірше, як є.

Того дня вони більше не говорили. Книш бігав по службі, а Христя, сидячи дома, думала про свою долю. Господи! До чого вона дійшла! До чого довели її добрі люди та лихе життя. Коли б мати устала та глянула на неї у той час, коли вона прохала Книша помістити її в гостиниці. Що б вона сказала? Умерла б знову і більше не бажала б уставати. Що ж їй робити, що їй казати? їхати з Книшем? Нізачо! Остогидлий та осточортілий. Коли б вона не боялася його, вона б і одного дня тут не була. А то — цілуй його, пести п'яну пику. Хіба не гірше їй тепер? То хоч вільна ти, а то так і бійся: запруть тебе у той каторжний блощичник або ще й далі завдадуть. Коли піймалася мишка до рук котові, твори його волю, тиш його серце, регочися, перекидайся. Що до того, що тобі слізки, аби йому були смішки!

Книш прийшов перед світом.

— Ну, тепер, Христе, прощайся зо мною. Їду в N.

— Так швидко?

— Так. Назначили помішником справника. Оце з товариством могоричували.

— А я ж як?

— За тебе я говорив одному чоловікові.

— Ну?

— Обіцяв.

— Добрий мій! Любий мій! — скрикнула вона, чіпляючись на його шиї.

— А все тобі б краще їхати зо мною. Звісно, не зараз. Тепер ти перейдеш у гостиницю. А я поїду — роздивлюся, квартиру найму. Чуєш?

— Чую, чую, — одказала Христя, думаючи: «Перемісти тільки мене з цього пекла — довіку моя нога не буде у тебе!»

Уже Христя цілий місяць живе у гостиниці. День спить, ніч гуляє. Де сама вона не була, кого у неї не перебуло! І все те безпросипно п'яне, зачуміло завзяте, безмірно розкидчасте. Вино — річкою ллється, гроші — наче полова сиплються. Скільки їх перейшло через Христині руки? А де вони? Тільки й того, що пошила собі нове плаття, купила шляпку, сорочок. Останнє все до хазяїна йде. Легко сказати — за одну хату п'ятдесят рублів у місяць дати! А їсти захоче вона, то беруть з неї не як з усіх голодних людей, а удвоє більше. Уп'ять же, прийде до неї хто — плати карбованця. Прислужники собі по полтиннику правлять за те, що рають знайомим. Що вона, корова, котру безперестанно доять, щоб більше узяти користі? Та й корова позбудеться молока, а вона?

Уже в неї очі від безсонних нічок потускніли, личко поблідло-пожовкло; щоб закрасити його, приходилося підмальовувати червцем. І вона малювала.

Як у того душогуба з-перед очей не сходять зарізані душі, так у неї не сходило почуття чогось недоброго, чогось лихого. І, як той, щоб забутися, йде на нове душогубство, чужою кров'ю заливає свій перший слизький ступінь, так і вона, прийшовши до помки, заливала себе вином... Від його весело стає на душі... серце скоріше б'ється, кров шпарче бігає по жилах... а в голові — вихор думок та гадок, легких, як тінь, шумуючих, як вода у прірві... Якийсь сказ найшов на неї, якась несамовита хвиля підхопила її і кудись мчала... Вона не намагалася здержатися... Хай несе!

І понесло Христю у плин за водою... Та й донесло до шпиталю. Тіло її покрилося струпом, лице услалося синіми плямами, на лобі з кулак завбільшки вигнало гниючу гулю, горло боліло, голос, як розбитий чавун, хрипів, а далі й зовсім спав, не говорила вона, а щось стиха сичала.

XIV

Надворі стояла осіння негода: дощ та грязюка, грязюка та дощ. Небо заслалося непроглядними хмарами, з землі встає важка пара і закриває від очей світ білий, якісь по-

мерки стоять над землею, і люди снували у тому мутному світі, наче непривітні тіні.

Вечоріло. Над землею розлягалася чорна ніч. По хатах запалювали світло, по улицах — ліхтарні. Жовтий світ їх мутним кружалом стояв у густому мороці ночі і ледве-ледве освічував те місце, де стояли ліхтарні. За їх жовтим кружалом починалася непроглядна темнота. Чулося шльопання важкої ноги по невилазній калюці, прокльони на дощ, на негоду. Все поспішало додому, всяке шукало собі захисту, ховалося по хатах. [...]

Не дивлячись на таку твань та негоду, земський наїзд ще ні одного року не був такий людний, як тепера. Земський дом, наче купа багаття, палав світлом від гори і до самого низу. По всіх хатах і проходах повно гласних, котрі то снують сюди та туди, то збираються в купи, то знову розходяться. Тут і світліші князі, і вельможні пани, і заможні дуки-купці, і наш брат сіра-сіромаха... Слово по слову — ціле море слів, гук і гам стоять, мов у вулику перед рійбою. [...]

Через півгодини все і тут стихло, а ще трохи — почало гаснути світло. Ясно освічений будинок покривався густим мороком все більше та більше, поти й зовсім не скрився у темній темноті ночі. [...]

Коли послідне вікно окрилося темнотою, з-за камінного стовпа, де жовтіло, наче підсліпе, око ліхтаря, висунулась чиясь невідома постать і невилазною калюкою почимчикувала прямо майданом. Серед непроглядного мороку ночі, густого дощового туману чулося тільки чвиркання води з-під ступні та якесь вурчання — не то лайка, не то бідкання. Аж ось на краї ulиці у кружалі жовтої плями, що лежала на землі від ліхтарні, замаячила темна тінь. То була тінь жіночої постаті, бо як тільки вона підступила під ліхтарню, то підсліпий світ освітив лиху спідницю, низько попушену, і всю у дірках юпку, підперезану мотузком. Голови не було видно, бо аж по плечі, наче покрівлею, була вона покрита лихенькою рогожею. Невідома підійшла під ліхтарню і почала об стовпець обтирати свої покаляні чоботи з кривими закаблуками, драними халявами.

— Оце яка твань! — не то прогула, не то прошипіла вона.

— Гей, ти! Безноса боско! Обтираєшся? — донісся до неї другий охриплий голос.

Рогожка заворушилася на всі боки. Видко, що та, котра носила її, не дочула, звідки до неї обзивався хтось.

— Уже осліпла, не бач? — знову озвався охриплий голос.

— Ти, Марино? — просвистала рогожка додивляючись.

— Я. Іди сюди, на сей бік: сюди не так дощем набиває.

— Сама, небійсь, краща: тільки й того, що ніс, як той димар, а пранці так і кишать! — огризнулася рогожка і почимчикувала через улицю на другий бік.

— Здорова! — привітала її теж жіноча постать, прикрита зверху платком.

— Здорова, — просвистала рогожка.

— Де була, що так обтираєш ноги?

— А там, коло земства. Та твань через майдан — насилу вилізла!

— Що ж, і заробила що?

— Заробиш! Під таку ніч хоч би очей де не виколоти. А ти?

— Та й я ж так. Тут один ішов п'яний халамидник.

— Та й що?

— Та й пройшов.

Помовкли на який час, підпираючи забор спинами.

— Я ще сьогодні нічого й не їла, — мовила журливо рогожка.

— Хіба жиди через день тебе годують? — зареготалася Марина.

— Ні, не те. А сьогодні нічого не варили, шабаш.

— Я б їм, бісовим, і гугіль би поїла.

Рогожка зітхнула. [...]

— Я, знаєш що, Марино, надумала.

— А що?

— Піду додому.

— Якої трясці? Під тином здихати?

— А тут не все рівно?

— Тут хоч у жида місце маєш. А там — хто тебе пuste?

І знову помовкли. Через хвилину геть-геть здалека донісся якийсь гук, туп. Щось п'яне чи гукало, чи пісню заводило.

— Чуєш? — спитала Марина.

— Чую.

— Ходімо, а може?.. — Марина почимчикувала, починаючи уперед заводити тонким-тонким голосом.

Якби-таки чоловік молодий,
То по хаті б поводив, поводив!

А рогожка слідом за нею сипко, мов сухий оситняг, переказала:

Ой, гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері.
Гоп! гоп! гоп! —

і, вхопивши Марину за руку, почала вибивати тропака.

— Стой! Не шуми! Расшибу! — плутаючи ногами, крикнув на їх п'яний чоловік і з одного маху ухопив за руку рогожку.

Марина, вирвавшись, побігла далі. Рогожка зосталася. П'яний, схилившись на неї, не то що шептав, не то сам з собою гомонів.

— Як не сороковку, то й не хочу, — гомоніла рогожка.

— Что мне твоя сороковка? У меня денег куры не клюют. Вона! — І він ударив по кишені рукою. Почувся брязкіт міді.

Через хвилину вони скрилися у темному переулку. Незабаром рогожка знову виткнулася.

— Марино! — гукнула вона.

— Агов! — обізвалася та здалека з-під крамниць.

— Іди сюди.

Марина підійшла.

— А що? Заробила?

— Семигривеника. Ходімо вип'ємо та поїмо. [...]

— Куди?

— А он у шинку світиться.

І мовчки обидві пішли через улицю. То були Христя із Мариною.

На другий день у собранії Лошаков на чім світ стоїть громив Колісника. Коли його душа ще до того літала по світу, то, певно, прослухавши Лошакову річ, мерщій почимчикувала до пекла, щоб у гарячій смолі спокутувати ті гріхи тяжкі, які викопав з самого дна її Лошаков: таких злочинств, такого сорому не видержала б і душа найпершого зарізяки! А щодо кісток, то, певно, вони аж танцювали в глухій домовині, бо й кістка не влеже покійно після такої красної мови.

Шмагаючи по коневі — не без того, щоб не зачепити і оглобель: говорячи про Колісника — не минеш і Христі. Досталося і їй на горіхи, «этому продукту глубокого нравственного растления», «куртизанке», «камелии», «кокотке»... Коли б чула все те безноса Христа, прислужуючи жидам, то від радості перемогла б і свій голод, дякуючи великим панам, що не забули її, жидівської наймички.

Та вона не чула, чешучи гнидяві пейси жиденяті, котре гидувало дивитися на її безносу пику і все, знай, рукою одпихало невірну наймичку.

А Лошаков не вгавав: соловей весняної ночі утомився так довго б співати, а він — ні. Аж зблід, аж перепався... І було чого: вдячливе земство віддало йому Колісниковий маєток, щоб аби у двадцять літ заплатив двадцять тисяч, що вкрав навісний Колісник. [...]

Зима. Земля, скована морозом, покрилася білим снігом. Сонця не видно, високе небо замазалося зелено-бурими хмарами, припало до землі, наче нагнітило на неї. Сумно, сумно... [...]

З зимньою добою прийшлося Христі зовсім пропадати і від холоду, і від голоду. Одежина в неї — старе дрантя та ганчір'я, з-під котрого то там, то там виглядає посиніле зашкарубле тіло, їжа — об'їдки жидівської страви та цибуля з черствим хлібом. Коли було тепліше, то хоч нічні походеньки коли-не-коли принесуть сороковку-другу, хоч погрітися було чим, а стали морози — і походеньки минулися. Кого стрінеш у холод та у віхолу? А тут ще одного разу Христа приморозила ноги... Горять і щемлять

її пальці — боляче ступати, а жидівка шле по воду за три гони — до самої річки.

— Куди мені дійти? Я недужа, — з жалем у голосі плачеться Христя.

— А їсти дужа! А на нічні побігеньки дужа? То коли не хочеш робити, іди собі к бісу! — свариться жидівка.

Нічого Христі робити, накидає на себе рам'я та дрантя, закутує у ганчірки голі литки та руки, бере відра і суне до річки.

Одного разу у віхолу вона, щоб скоріше справитись, не пішла до річки, а повернула поблизу до колодязя, хоч їй жид і жидівка ще при уговорі заказали з колодязя води брати — і гірка, і солона, ні на страву, ні помити нею.

«Питимуть. Не візьме їх лиха година!» — подумала Христя, набираючи воду.

Вечоріло. Пора самовар ставити, гарячим чаєм попаритись, бо незабаром і сам Лейба прибіжить з своїх щоденних побігеньок, а Лейба так любить чай.

Христя постановила самовар і сіла доїдати свою вечерю — цибулю з сухарем. Ось і жид Лейба іде.

— Сидиш, а самовар хай хоч безвісти забіжить! — гримнув він на неї.

Христя кинула їсти і побігла за самоваром. Жидівка зразу наставила чай, жиденята з печі позскакували до столу, а жид вже у кутку сидить, дожидає чаю.

— Та наливай, досі вже настоявся.

Хайка начала наливати. Не чай, а якась жовта мутна водиця потекла з чайника.

— Це ти з колодязя води набирала! — угадала жидівка.

— От, і ще ж таки! З колодязя! З якої речі з колодязя?

Жидівка попробувала, виплювала і дала попробувати Лейбі. Лейба покуштував.

— Брешеш, — гримнув він, — з колодязя!

Христя мовчала.

— Хіба на те я тебе прийняв хліб переводити, щоб ти за увесь день хоч раз води з річки не принесла! — почав вигворювати жид.

— Піди сам та добийся до тії річки у таку віхолу! — гарикнула Христя.

— А коли так — вон з моєї хати, пранцюваті недоїдки! — скрикнув жид, вискакуючи з-за столу.

— Куди я піду під ніч та лиху годину?

— Хоч і до чорта в гості! — гукнув жид, розпалившись, і, схопивши Христа за руку, помчав з хати.

Христя уп'ялася.

— Подожди. Дай же хоч зібратись.

Жид кинув, а Христя почала намотувати на себе своє ганчір'я.

«Ну, куди тепер проти ночі?» — не кидала її думка, поти вона одягалася. Не можна сказати, щоб їй було страшно або гірко або об чому шкодувала. Вона давно намірялася кинути жида і давно сього ждала. Не ждала тільки тепер — сьогодні, зараз, та ще вночі. А от узяло та й випало! — і аж усміхалася сама до себе Христя, дивуючись, що випало, та ще проти ночі.

Намотавши на себе що тільки можна, останнє ганчір'я вона згорнула укупу, зав'язала у лиху ряднину і, перекинувши через голову за плечі, пішла з хати, не сказавши нікому нічого.

Вона вже зробила скільки ступнів від хати, як з сіней почувся Лейбин оклик.

— Гей, ти! Подожди!

— А що ще за рада? — повернувшись, спитала Христя.

— Візьми ж з собою і свою воду! — уїдливо гукнув жид.

— Подавися нею! — тільки що одрубала Христя, як ціле відро холодної води обдало її з голови і до ніг, двері стукнули, засув загурчав і все стихло.

Від нестямки вона не знала, що їй робити, ухнула, струснулася і не пішла, а побігла з двору. Уже на улиці опам'яталася. Холодні патьоки бігли за шию, стікали на ноги, досягали тіла. Вона лапнулася за спину — хлюща хлющею! Регіт, глуз жидівський почувся ззаду... нелюдське зло її опанувало... Вона спіткнулася на мерзлу груду, прихилилася і, як собака, одгребла руками шматок льодини і пошпурила на жидівську хату. Почувся брязкіт битого скла, жидівський гвалт, галас... Вона чимдуж подрала лицю і незабаром скрилася у темній темноті ночі. [...]

Уже вона [...] більшу половину міста прочухрала, тоді тільки спитала сама себе: та куди ж вона йде і куди піде?

Холод пронизав її аж до самого серця, безмірна туга спустилась на душу, безнадійна тривога опанувала її. Вона опустила коло забору свою в'язку і сама сіла на неї. «Ну, куди ж тепер, куди?» — «У Мар'янівку, — наче підказало що їй, — там твоя батьківщина, ґрунт, хата... Ніхто не вижене, з холоду не околієш. Туди, туди, у Мар'янівку!» — і вона схопилася вже, щоб іти.

«Куди уночі? — знову ударило їй у голову. — Десь зблудишся, тропи не знайдеш, десь замерзнеш серед поля. [...]

Безнадійно вона плелася все далі та далі, зазираючи, як та приблудна собака, то в одні ворота, то в другі, чи не відчинена де хвіртка, чи немає де захисту, щоб до світу перебути. [...]

А мороз дужчав та дужчав, добрався крізь дірки і лати до її тіла, ущипне то з того боку, то з другого, лихоманка її б'є, рук своїх вона вже не чує, а все йде, не зостановлюється... Ось уже й місто кінчається, широкий вигін перед нею. [...]

Аж ось щось заблищало в темноті: то блисне, то зникне. Чи не звір, бува, світить очима? «Хоч і звір, і йому з голоду не пропадати!» — і вона пішла прямо на його. Недалеко й пройшла... Затемніла хатка, заблищав огоньок крізь вікна. «Піду попрошуся. Невже і сюди не пустять?» Вона підійшла до вікна, прихилилася до намерзлої шибки — тільки світло грає у товстій льодині, а в хату нічого не видно. Одначе чутно гомін. Христя постукала.

— Хто там?

— Пустить, ради самого Бога, переночувати.

Буботіння і гомін... Чутно знайомий жіночий голос, чується і товстий чоловічий.

Аж ось засув стукнув, двері розчинилися, і на порозі появилвся москаль.

— А што тебе?

— Чи не можна у вас переночувати? — спитала Христя.

— Эй, Маринка, женщина просится переночевать!

— Хай іде далі. Нам і самим тісно! — одзивається з хати.

— Марино! Невже й ти мене випхнеш? — пізнавши по голосу Марину, замолила Христя.

— Хто там, що й мене знає? — здивувалась Марина.

— Се я — Христя.

— Христя? Чого ж се ти? куди се?

Христя увійшла в хату обмерзла, оклякла. Скинувши лишню одежу, вона мерщій побралася на піч, щоб хоч трохи нагрітись. [...]

Христя і незчулася, коли заснула.

Не швидко прокинулася. Тихо, світло жевріє. Серед полу коло його Марина зігнулася, копирсає голкою, кругом нікого не видно. [...]

— Ох, ох! Збиратися ж, — спускаючись з печі, мовила Христя.

— Куди?

— Та вже ж не куди. У Мар'янівку.

— По такому холоду? Вибрала путь!

— А що ж ти будеш робити? Жид вигнав... де я буду зиму зимувати?

— А в Мар'янівці де?

— А своя хата.

— Сподівайся! Досі і хата розвалилася.

— Та вже старої немає. Жид шинок на тому місці вибудував.

— Сподівайся: жид тебе до себе пусте!

— А не пусте — хай іде к лихій годині. Моє добро, батьківщина.

— Яка там у ката батьківщина? Ви ж панські. В наділ вам дано. Не стало вас — общество й передало ваш наділ другому.

— Ти шуткуєш, Марино? — виставляючи до неї своє зблідле лице з якоюсь пугвичкою замість носа, спитала Христя.

— Чого шуткую? Хіба ти не знаєш?

Христя замовкла, уставившись на світ здивованими очима. Світ той, здається, їй ніскільки не перечив дивитись, так вона у його уп'ялася, мов прикликала його у свідки, мов допитувалася, чи правду каже Марина, чи бреше. [...]

— Що ж робити? Нічого вже не вдієш.

І Марина, і Христа — обидві задумалися... Перед Христею стояло безнадійне скитання — відплата за ті розкоші, які приходилося пережити, голод і холод далекого шляху, а Бог знає — може, де і смерть нагла під тином... [...]

Христа підвелася і почала одягатись. Марина сиділа, мов скам'яніла або у неї річ одняло.

Христа закуталася, перекинула через плече за спину свою в'язку.

— Прощай, Марино, спасибі, що перегрїла.

— Прощай, Христе! Поклонися рідній стороні. [...]

А Христа пішла і пішла, не озираючись, не оглядаючись на те місто, що підняло було високо угору та разом спустило так низько, що їй уже нізашо не викарабкатись. Вона більше думала про Мар'янівку, коли і як вона дотьопається до неї і чи знайде хоч там захист. [...]

Їй аби добитися до N, звідти вона уже знає тропу до Мар'янівки. Звідси довго, а там — рукою подати. [...]

Христа якомога поспїшала. Мерзла, голодувала, підбивалася... Там перегрїється, там Христа ради випросе попоїсти, там перепочине — і знову йде.

На п'ятий день добилася до N. Знайомі місця, ulиці, котрі міряли їй босі ноги, хати, де вона жила, — все-все нагадало їй давне. Он Загнибїдина хата — і досі пустує, валиться. Там вона уперше побачила людську неправду, уперше дозналася і горя, і напасті. Звідти почалося її лихо... А он і та хата, де Рубець жив. Яка була, така і досі є, як стояла, так і стоїть. І те вікно, у котре вона уперше побачила Проценка. Там, за тим вікном, була її перша радість і перша мука. Звідти вона зробила той перший ступінь на слизький шлях, котрий тепер веде її... куди і нащо? Вона зна, що в Мар'янівку, а нащо — ніхто не вгадає. Що судиться, те й буде! [...]

Христа ні на хвилину не зостановлювалася, було так, що приходилося і танцювати по шляху, щоб хоч трохи нагрїти задубілі ноги. Христа і танцювала, і пускалася сама з собою наввипередки, і, затамившись, ледве-ледве чапала. [...]

Була обїдня пора. Йосипенкові хутори забовванїли здалі, обставлені кругом ожередами соломи. Чи то Мар'я дома

живе, чи скитається по світу? Зайти перегрітись. Коли Мар'я дома, то їй радо стрінутися з давньою знайомою. [...]

Христя добігає до тину. Ось з-за перелазу блиснуло і лице молодиці, біле-біле, з чорними очима, бровами. Та се ж Мар'я! Сам Господь її наносить на мене.

— Мар'є, здорова була! — крикнула Христя у той саме час, коли Мар'я, перегнувшись трохи набік, повернула з повним відром до хати.

— Мар'є! Не чуєш?! — гукнула удруге Христя.

Мар'я зостановилася, озирнулася назад.

— Підожди! Проведи від собаки!

Мар'я поставила відро на снігу і, наставивши руку над очима, дивуючись, дивилася на обірвану старчиху, що гукала її.

— Здорова, кажу, була. Не пізнаєш? — підходячи до Мар'ї, питає Христя.

Та придивилася, здвигнула плечима.

— Не пізнаю, — одказала. — Хто ж ви така будете?

— Не диво. Мене увесь світ не пізнає. Пустити, Бога ради, перегрітись у хату та там і побачиш.

— Ідіть. Чого ж? Місце не засядете, — каже Мар'я, здійсмаючи відром, мов іграшку.

Разом увійшли у сіни, у хату. Чисто всюди, прибрано — гарно очам дивитися, а теплин у хаті — аж дзвонко! [...]

Христя не знає, що їй робити. Чи скинути ряднину, якою зап'яла вона собі лице по самі очі, чи ні? Як його показати людям свій покалічений вид!

— Не пізнаєте, поки сама не признаюся, — несміло мовить Христя, скидаючи рядно.

— Ого! — скрикнув Сидір. — А ніс то одморозила, чи хто одкусив?

— Одморозила, — хрипко крізь сльози одказала Христя.

Сидір замовк, Мар'я уп'ялася очима — як не продивиться.

— Оже ти мені по знаку, — замовила вона. — І голос знайомий, десь я чула, і саму десь бачила, та не пізнаю.

— Рубця знаєте?

— Ну?

— Ми служили у його.

— Христя?! — скрикнула Мар'я.

Христя, мов винувата, похнюпилася.

— Боже ж мій! Де ж се ти була? Відкіля й куди прос-
туєш?

Христя мовчала. [...]

— Куди ж се тебе Бог несе? — перемогла себе Мар'я.

— Додому.

— До якого дому? У Мар'янівку?

— Еге ж. [...]

— Де, значить, не була, де не ходила, а дома найкраще.

Христя мовчала.

— Так оце й я. Спасибі Богові, що прибрав свекруху.
Тепер у нас і мир, і лад. От уже третій год живемо — лайки
не почувеш.

— Старе забулося? — тихо поспитала Христя.

— Нехай йому! Не згадуй. Самій страшно, як здумаєш.
Не до часу, Христе. От би і ти, додому ідеш, а, певне, за
собою несеш багато споминок.

— Ох, багато! — зітхнула Христя.

— Не веселі, значить, що так важко зітхаєш?

Христя тільки махнула рукою. Тут увійшов Сидір і пе-
ревів розмову на інші речі, жалівся на холод, дивувався, як
Христя ішла по такому морозу, турбував Мар'ю скоріше
давати обідати, хоч живіт гарячою стравою попогріти.

Мар'я витягла борщ і, становлячи на стіл, присогласила
Христю підкріпитись. Мовчки Христя присіла і, хоч їсти
їй страшенно хотілося, не багато їла, — чогось їй смачна
страва оцих добрих людей становилась руба у горлі, думка
про своє каліцтво не виходила з голови, і вона боялася
глянути на Сидора та Мар'ю.

Пообідавши і подякувавши, вона мерщій почала зби-
ратися в дорогу.

— Куди ж се? — спитав Сидір. — По такому холоду?

— Тут недалеко, в Мар'янівку.

— Сподівайся, ночі захопиш у дорозі.

— Та вже ж хоч уночі.

— А де ж там ніч перебудеш? — умішалася Мар'я.

— Та вже ж десь перебуду.

І, подякувавши, пішла з хати. Мар'я проводила за двір і довго дивилась услід Христі, як та, накутавши на себе всякого дрантя, коливалася шляхом.

— Пішла? — спитав Сидір, як Мар'я вернулась у хату.

— Пішла.

— Добігалася, поки й носа збулася! — додав він, та Мар'я мовчала. Її чогось така завійна за серце вхопила!

Полегшало і Христі, як одійшла вона геть-геть від хуторів. [...]

Бог з ними, з їх жалощами! Німа пустиня не погнітить душі, як хатня тіснота, не поспитає, як і де свого лиха добулася, куди з ним неслася, тікала?..

І Христя все йшла та йшла, не думаючи, що іде вона до тих же людей, не гадаючи, що вся Мар'янівка витріщить-ся на неї більше, ніж Мар'я витріщилася, ув один голос поспитає: чого до нас притьопалася? [...]

Видно, було вже пізно, бо нігде по хатах не світилося. Христю біля огорядів, де вона проходила, тільки стрівали і проводили одні собаки. Як усе перемінилося! Колись це голий був майдан, а от тепер застроїлося, улиці стали. Чи пізна, лиш, вона своє місце? «Та се ж і воно!» — скрикнула, зостановлюючись перед довгою-довгою хатою по один бік з людським житвом, по другий — з крамницею. «Бач, бісів жид, чого тут не набудував на чужому добрі!» — думала вона, радіючи і сподіваючись, що це все незабаром її буде.

Вона підійшла під вікно і постукала. Брязкіт намерзлої шибки гулко роздався в морозному повітрі, собаки, зачувши, завалували.

— Хто там? — донісся з хати голос.

— Пустіть.

— Кого пусти? Чого? — чується жидівський голос. Аж ось щось десь рипнуло, щось загарчало. Двері на улицу розчинилися, і в їх чорну проріху просунулася жидівська борода.

— Пустіть переночувати, — проситься Христя.

— Яке тут ночування? Це не постійий. Иди собі далі! — скрикнув жид і засунув перед нею двері.

Христя зосталася надворі. «Куди ж далі? — думалося їй. Куди далі, коли се моя хата, моє добро? Чого я до чужого піду?»

І вона знову постукала у вікно. Тихо — не чути нікого. Переждавши, знову стука.

— Та пустіть, а то околю! — гукає.

— Іди, іди, поки не дали втришия! — одгукує з хати.

«Чого доброго!» — подумала Христя і направилася улицею далі. Собаки з сусідніх дворів кинулися до воріт. Христя повернула назад. «Ще собаки розірвуть. Краще отам, під крамницею, сяду — все ж затишок. До світу перебуду, а там ми і на жида знайдемо управу. Ти, бісова невіро, не пустив переночувати, я ж тебе серед зими випру з своєї хати!» — гострила вона зуби, уможуваючись на лавочці у закапелку, де здалося їй затишніше. А в закапелку справді добре, широка і довга лавка вповдовж стіни — утомившись, і прилягти можна. І Христя, присунувшись до стіни, сіла. От тільки холодно, немилосердно холодно та спати хочеться, аж хилить. [...]

Сон колише її, наганяє ще більше забуття. Це зразу наче що по зашийку її тріснуло, аж кинулася вона, посипали іскри з очей — і... диво... перед нею літо. Гаряче іскристе сонце котиться по високому небу, золотом горять зелені поля під тим сонячним світлом, пташки співають, штучно метелики в'ються перед очима, у повітрі пахоші. Вона ходить по полю, по котрому поросло буйне жито, пшениця. Лани без міри, без краю, вітер гойда молодий та довгий колос, хвилею мчить від лану до лану. «Чие се поле?» — пита вона прохожого шляхом чоловіка. «Христине поле», — каже той, скидаючи перед нею шапку. «Якої Христі?» — «А от, коли знаєте, з Мар'янівки. Бідного батька і матері була дочка і хороша з себе, та пішла у найми, не звісно де швендяла по світу, а вернулася у село калікою. Та вже, видно, за муки тяжкі Бог їй талан послав — розбагатіла. Оце скільки оком не скинеш — все поле її. Там і ліс столітній, а в Мар'янівці — дом панський. На всю Мар'янівку дом! І в йому повно дівчат та покриток. Оце яка прошептється — вона зараз до себе й переманює. Грамоти чить, майстерству навчає. Школу таку відкрила. І дивно: зовсім непутяще що запопаде, а дивись, год-другий побула — такою невсипушою хазяйкою робиться: і усе знає, і все вміє. Звідти, коли схоче, і заміж виходе, а не схоче — довіку там

живе. Спершу люди сторонилися її, а як розчовпали, то і хазяїни своїх дочок почали їй у науку давати. Добра душа, багато добра робить!» [...]

На другий день чуть зорюшка — жид, озираючи своє добро, наткнувся під крамницею на щось темне.

— Хто там? — скрикнув жид підходячи. Крізь сірий світ зимнього ранку виднілася темна купа. Жид протяг руку і, як опечений, кинувсь. Тепла рука його черкнулася холодного як лід обличчя.

— Гивалт! Гивалт! — загукав він, кинувшись у хату. [...]

Аж ось приїхав і старшина з писарем. Народ розступився, скидаючи шапки. Старшина пішов прямо до крамниці.

— А що, Кириле, задивився так? Пізнаєш?

— Пізнаю. Либонь, що знайоме, та не вгадаю, — одказав той, одступаючи назад.

— А ось ми довідаємося, що воно. Треба обіськати, може, при їй гроші є, бомага яка. Та й огида ж яка! [...] Та вже ж у гріх не впадемо, коли обшукаємо! — сказав старшина і послав руку під ганчір'я. Він довгенько рився і витяг з-за пазухи якусь невеличку в'язанку. Розгорнув — шматок паперу. Писар так і вп'явся очима. «Крестьянка с. Марьяновки Христина Пилиповна Притикина».

— Христя! — скрикнув Кирило. [...]

— Та ж була з носом, а ця без носа.

— Мало чого що без носа. Зате, бач, у городі весело жила, — підхопили на зубок жінки.

— Довіялася!

— Отак усім тим повіям буде! [...]

Тільки через тиждень Христю поховали. Поки виїхав становий, поки слідствіє зробив, днів п'ять увійшло. А там знову затялися... Як і де ховати? Становий сказав — по-християнській, та батюшка не рішився без бумага. Поки бумага прийшла — і тиждень минув. Поховали її по-християнськи у самому глухому кутку кладовища, біля рову, від дороги. Об тім уже більш усього Федір старався. Він прохав батюшку і бігав по селу збирати на похорони. Хто що дасть — хто лиху сорочечку, юпчину, хто коряк якого хліба. Карпо Здір розщедрився і, перехрестившись, аж два карбованці викинув. Люди казали, що не зігнувся б Карпо і

десять викинути, — він з Притичиноного добра розжився. На ті зібрані гроші Федір і хрест поставив, і по весні вишню посадив. [...] Горпина лаялась.

— Чудна ти! Се ж не для себе, се для душі, християнської душі, — умовляв він жінку.

— Дурний, лапсай ти! Правду казав покійний батько, що вона тебе кошачим мозком напоїла. І напоїла!

Федір мовчки робив своє. [...]

* * *

Ну, а другі? Другі? Тимофія на війні застрелили. У Кирила Оришка умерла. Щось цілий тиждень умирала. Люди казали, то через те, що відьма. Кирило сам знову зробився десятником при волості. Хоч з його і десятник такий був, та общество уважило на його літа. Довбня умер у госпіталі, Марина і досі живе у тій хатині, у якій її застала Христя, та віється з москалями. Лошакова назначили у Польщу губернатором. Він узяв Проценка з собою за правителя, а Книша — за поліцмейстера. І такі з їх вийшли вірні та щирі слуги, що Лошаков незабаром нагородив обох здоровенними польськими маєтками. Рубець і досі членствує у земстві. Земство саме перечистили. Тепер у йому більше пана, ніж сірої свити.

ЗМІСТ

Лихі люди. <i>Повість</i>	3
Повія. <i>Роман (скорочено)</i>	71